

1032
Ш 18

САФУАН ШАЙМЕРДЕНОВ

СЕЛДІН
ЕКПІНІ

Сафуан Шаймерденов

СЕЛДІҢ ЕКПІНІ

ПОВЕСТЕР
МЕН ӨҢІМЕЛЕР

«ЖАЗУШЫ» БАСПАСЫ

А л м а т ы — 1977

017047

Шаймерденов Сафуан.

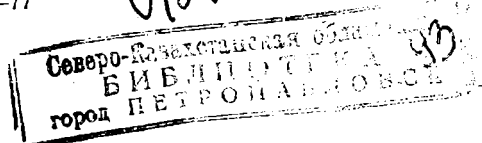
- Ш 18** Селдің екпіні. Повестер мен әңгімелер. Алматы, «Жазушы», 1977.
216 бет.

Белгілі жазушы Сафуан Шаймерденовтың қалам туындылары қалың оқушыға көптен мәлім. Бұл ұсынылып отырған кітапқа автордың соңғы соны туындысы — «Ашу» повесі, «Селдің екпіні» әңгімесі және де ертеректе, әр жылдары жазылған повесть, әңгімелері енген. «Ашу» повесінде бүгінгі адамдар тұрмысы мен болмыс-бітімі әр қырынан, әсерлі шыншылдықпен бейнеленген. Шығарма әлеуметтік мәні үлкен, оқушысына ой тастар, толғандар сәтті де оралымды сюжетке құрылған.

Қаз 2

70303—081

Ш 402 (07)—77 33—77

Ашу Өмір нұры

Ашу

БІРІНШІ ТАРАУ

Айқас

1

Айналасын барақы тау қоршаған қан жайлау бүгін сондай бұлыңғыр. Ұлпа мұнар дым бүркіп тұр. Шүйгін жайылымды еркін төстеп, шайлыққан қой отары өрістен ерте оралған. Жеңіл қалқан тал шарбақта бырт-бырт күйсеп, жайбарақат ұйлығысады. Қақпа алдында бетін үй жаққа беріп ақ тұмсық қара ит жатыр. Көзі есікте. Күнде далада, жерошақта лаулап жанатын от бүгін киіз үйге, темір пешке көшкен. Әлде қызылсырады, әлде қадірлі бір қонақ келеді,— қайтсе де үй иесі келе салып бір тоқтыны алып ұрған еді. Қазір қазанда бүлк-бүлк ет қайнап жатыр. Қой жақтан шығатын үйреншікті шуаш иесіне араласып жас сорпа исі мұрынды қытықтайды. Бірақ ақ тұмсық қара ит тоқмейіл, селсоқ. Әлгінде шек-қарын тазалаған кезде үй иесі қомақты бір қан-жынды «еңбек сенікі, мә, Марғау!»— деп лақтырып тастаған.

«Марғау» дегеннің мағынасын қара ит түсіне бермейді. Әйтеуір күшік кезінен бастап құлағында осы сөз: Марғау, Марғау! Кә-кә-кә! Марғау, Марғау! Мә-мә-мә! Марғау, Марғау! Айт-айт! Не бермесін, қайда жұмсамасын, әйтеуір «Марғаусыз» рет жоқ. Содан барып осы сөз ақ тұмсық қара иттің құлағына сіңіп кеткен. «Марғау»— деді, бітті, құйрығын былғандатып атып тұра келеді. Ит көзінде сұрау: кәне, не берейін деп едің? Қане, қайда айтақтайын деп едің?

Осы үйдегі жандардың бәрінде де осы секілді өз үлесіне тиесілі бірді-екілі атары бар. Мәселен: үй иесі — селдір мұрт, еңкіштеу келген, ашаң, қара кісіні сырттан келгендер «Лезбай» немесе «Леке»— деп шақырады. Ал үй иесінің әйелі болса: «Әй», «өй», «әлгі»,— деп, немесе көңілі түскенде «біздің үйдің кісісі»— деп атайды. Бала-

лар жөні бір басқа: жыласа да, қуанса да — «әке, әке!» «Әке» — Марғауға сондай жылы. «Әкелеген» бала даусын кейде «кәкәлеген» екен деп атып тұратыны да бар.

Бұл үйде бала саны үшеу: үлкені — Қанат, әлдеқашан оқу бітіріп, әйел алып, бөлек үй болып кеткен. Қазір Алматыда әлде бір ғылыми институтта әжептәуір іс басында. Одан кейінгілері — Дабыр, Адыр — тым жас балалар. Қанат пен бұлардың арасында талай нәресте болды деседі, бірақ бірде-бірі тұрақтамапты, туа өле берген. Кейде Лезбай қажыған бір сәтінде: Қанат болса, жайына кетті, қалғандары жас, Көшенім мен Есенім тірі болса бүйтіп жалғыздық көрмеген болар едім ғой. Әйтеуір жанға медет, сен барсың, — деп Марғаудың басынан сипалағанын ақ тұмсық қара ит талай көрген. Қанат шынында да алыста жүрсе керек, ай аралатып қана келіп кетеді. Ал қалған екеуі қашанда Марғау алдында. Содан ба кім білсін, әйтеуір ақ тұмсық қара ит оларға еркін. Бала қолындағы нан, май, дәмді сүйекті алғысы келсе, іркілмейді. Бергісі келмеген бала пиғылы сезілсе, ырылдайды. — «Ыр-р-р!» Бұл ырылды балалар өздерінше түсінеді де бірден көнеді: «Әне Дабыррр! — деп тұр». «Жоқ, мені емес, Адыр, — деп сені шақырған секілді», — деп таласа келіп қолындағыларын лақтырысады.

• Үй иесінің әйелі — ұзын бойлы, тарамыс денелі, әдемі ақ сұр келіншек — Ұмсындық. Жұртпен жылы сөйлесетін, ойнақы, сынық мінездің кісісі: Ұмсындықтың әсіресе көзі керемет. Иек бітімі дөңгеленіп келген ат жақты өңіке кейде тереңде жатқан алыс бір күлкінің ізін білдіріп, үлкен қара көзін төңкеріп тастайтыны бар. Бұл сиқырлы құбылыстың ар жағы немен тынарын Марғау жақсы түйсінеді. Даладан шаршап келген Лезбай болса, тез жадырап әйелінің арқасынан қағады. Әлде неге айқайлап, аптыға келген біреу болса, әп-сәтте өзгереді де аттан түседі, үйге беттейді. Ал бұл үйге енген адамның қабақ шытып, реніш білдіріп шыққаның ақ тұмсық қара иттің байқаған кезі болған емес. Содан болса керек, Марғау көбіне келген адамды аттан жұлып алардай абалап қарсы алғанымен, кетер адамға үрмей, сол жатқан күйі қапысыз бақылап көзімен ұзатып салады.

Бір қызығы, осы үйдегі үш баланың екеуі «Ұмсындық» деп, оның атын атайды. Тек ең кішкенесі Адыр ғана «тәтелеп» шақырады. Себебі: Ұмсындық бұларға өгей шеше. Туған ана Айған арғы жылдың күзінде дүние салған. Содан кейін көп кешікпеді, осы үйге Ұмсындық келіп түеті.

Түсе салысымен үй ішінің шаңын қақты. Айғаннан қалған төсек-орынды тасып далаға шығарды да, әлде бір жаққа жөнелтті. Әлде бір жақтан қызылды-жасылды төсек орындарды әкеліп үйге енгізді. Жөнелтілген төсек-орында кісі исі, кір исі бұрқыраса, мына келген дүниеде Марғау тұмсығына жат басқа бір иістер бұрқырайды. Осыдан кейін ит құлағы: әйел болса Ұмсындықтай болсын. Үй ішіне қыл жұқтырмайды. Өзінен тумаған балалардың үсті-басын қарашы, кіршік жоқ, тұянадай. Тумаған деуге аузың бармайды тіпті,— деген сөздерді жиі шалып қалатын болды. Әрине, бұл сөздердің мағынасын Марғау түсіне бермейді. Бірақ жұрт ықыласының дұрыстығын жадыраңқы қабақтан танитыны айдан анық.

Тағы бір жаңалық: ендігі келетін адамдардың түрі де өзгеше: бұрынғы Айған бардағы қаба сақал шалдар мен басына ақ жаулық салған кемпірлер сиреп, олардың орнын Марғау көрмеген шолақ жең, қысқа етек біреулер келіп басты. Күн демейді, түн демейді, тіпті Лезбайдың бар-жоғы да есеп емес, келіп жатады, кетіп жатады. Марғау бұларға күні бүгінге дейін көндіге алмай жүр. Алдарынан арылдап шығады да, көлденеңдеп тұрып алады. Мұндайда үйдегілердің бірі араға түсіп: «Әй, Марғау, кет былай!»— деп қарғысынан ұстамаса, ит алды қатты, кімінді болсын сескентпей қоймайды. Ондайда Ұмсындық бәйек болып:

— Ана, итті байла, біреу-міреуді қауып алып жүрер,— деп ескертіп жатқаны үнемі.

Бұрын Айған барда Марғаудың кей-кейде үйге кіріп, табалдырықта жататын әдеті болушы еді. Енді ол еркелік алыстап кеткен секілді.

— Үйге ит кірді деген не сұмдық, ыдысты арамдайды, бар, шығар,— деп бұйырады Ұмсындық.

Бірақ үй иесі самарқау:

— Осы үйдің қара табаны әуелі мен, содан кейін мына Марғау. Қайтесің, жата берсін.

Лезбай осылай жылы сөйлеген соң Марғау алдыңғы екі аяғын алға созады да, тұмсығын жерге төсеп, досына жылы, қасына сондай қаһар қызыл көзімен үй ішіндегі құбылысты тамыршыша қапысыз бағып жата береді.

Ұмсындық кескініне үйреншікті алыс күлкінің ізін жинайды да, үлкен көзін төңкере қарап:

— Ау, біздің үйдің кісісі, мен сізге не айтып отырмын, әлде естігіңіз келмей ме? Олай болса мен кетейін,— деп сыпайы дауыспен ауыр салмақ тастайды.

Лезбайдың дымын құртатын осы бір қылық. Сәл қабағын шытып:

— Жә, жә, сең кеткенше, ит кетсін,— деп арбиган қолымен көзіне түскен дәмді қомақтап алады да Марғауға лақтырады.— Бар, Марғау, далаға шық. Кешікпей соңыңнан мен де жетем.

Лезбай мен Марғау достығы осындай.

Обалы нешік, Марғауды жек көресің деп Ұмсындықты жазғыра қою да қиын. Үйге кіргізбесе, өзінше тазалық-тәртіпті жақсы көргендігі ғана. Әйтпесе, шопан тірлігінде Марғау еңбегінің қандай екенін Ұмсындық жақсы біледі. Әрі бағалайды да. Ерте демей, кеш демей әманда қадағалай, тамақ салып жүретіні де содан. Басқа бір жаққа қонаққа барып келгенде де бірінші сұрағы: итке тамақ салдыңдар ма? Қолы тимей жатқан кезде де: әй, балалар, Марғау ашықты ғой, итаяғына ас құя салыңдаршы,— деп қамқорлық көрсетіп жатқаны. Ұмсындық әсіресе Лезбай жоқ кезде ұқыпты. Мал қайырып жүргенде әлсін-әлі кәкалап, әлсін-әлі айтақтап қасынан шығармайды. Марғау ықыласы да соған орай. Рас, Лезбайға жасайтын еркелігін көрсетпейді оған. Сонда да: «Кәне, не қызмет жасайын айтшы! Кәне, қай жауыңнан арашалап алайын, айтақташы!»— дегенді танытып, Ұмсындық алдында бір шама жерде құйрығын анда-санда бір қозғап қойып, көзін қадап жататыны бар. Бір ретте шопан үйіне үш-төрт қонақ келді. Соның бірі Лезбайдың құрдасы Кенеш деген кісі еді. Әзілі жарасты Кенеш бұрын келген сайын құрдастығын танытып, Айғанды әурелеп, ойнайтын. Сол дағдысымен енді «өзім болмасам, Лезбайда не қауқар қалды дейсің,— кел бері,— деп Айған орнын басқан Ұмсындықты құшақтай берем дегенде, тыныш жатқан Марғау атылып келіп жарып тастай жаздаған еді. Тіпті Лезбайдың өзі араласып:— Марғау, кет былай! Ұмсындыққа келген жау жоқ,— дегеніне де басылмай, жұрт тарқағанша арсылдап, төңіректі азан-қазан етіп жіберген-ді. Содан бері біреу-міреу келе қалса зәрезат болып қалған Ұмсындық елден бұрын мазасызданып: ана итті байландаршы!— деп жатқаны қашанда.

Лезбай анау айтқан алда жүрмесе де, өз ісіне ұстамды, тыңғылықты шопан. Жыл аралатып бәйге де алатыны бар. Бірақ ауызға көп іліге бермейді. Ауызға ілігу үшін көзге түсу керек, көзге түсу үшін әкім-қаралардың тілін тауып, ығынан жүру керек. Шынын айтқанда Лезбайдың бұл өнерге қыры жоқ. Іздеп келгендері болса,

қарсы алады, дегенін істейді. Бірақ өзі іздеп барып, ешкімге қолқа салмайды. Ерінеді. Айған марқұм «өйтпедің, бүйтпедің, барып сөйлеспейсің бе, айтпайсың ба түсіндіріп!» деп қаңқылдай беретін. Ондайда Лезбай жауабы келте:

— Тайға таңба басқандай айқын нәрсе, қайталап жатудың қажеті қанша, өздері де білмей ме.

— Өй, жазған-ай, өздері біледі деп жүріп талай үлестіңнен мақұрым қалып келесің ғой.

— Неден мақұрым қалыппын? Бәрі де орнында.

Айған да таласып болмайды.

— Әне ана Бұзаубайдың көрсеткіші сенен артық емес еді. Сонда да мақталынып жүрген жоқ па?!

— Өткен жылы бізге де бәйге тиген. Ана керегеде ілулі тұрған қызыл кілем сондағы сыйлыққа келген дүние.

— Қалай алғаныңды білем, «Бұл Лезбайдың өзіне емес, итіне берілген сыйлық»,— деп Қарғабектің жар салғаны да есімде.

— Ішкен адам не демейді.

— Ішсе де ішіндегісін айтады.

Іс беті теренге тартқанда Лезбайдың жығыла салатын әдеті:

— Тіпті Қарғабек дұрысын айтады. Ол бәйгеде ит үлесінің бары рас.

Ерлі-зайыптылар арасында бұл жиі қайталанатын сауалдар. Және бір қызығы, осындайда Лезбай әңгімені Айғанға емес итіне қарап отырып айтады. Содан болса керек, Марғау сөз төркінін аңғаратын секілді, «мақтағанына ризамын» дегенді танытып құйрығын былғаңдатып қояды.

Марғау ел ішінде лақапқа айналып бара жатқан ит. Сол себепті оны қалаушылар көп. Тіпті, «бұзаулы сиыр берейін, итінді сат»,— дегендер де табылған. Лезбай, бірақ баспайды.

— Не қаласандар да берейін, жалғыз-ақ итім мен катынымды қолқаламасандар болғаны. Көңілдерің қалады.

Лезбай сөзінің жаны бар. Марғау бұл өңірде мүлде бөлек жаралған хайуан. Жаз күні осы бір қан жайлауда талай ел тоқайласып, талай иттің басы қосылады. Тіпті кейбір еріккендердің ит таласын қызықтайтыны да бар. Сондайда Марғау алдына ит баласы түсе алмайды. Қандай бір арылдап, жұлқынып тұрған төбеттердің өзі

Марғауды көрсе бітті, екі-үш рет айналып, әр жерін бір иіскейді де, басылып қалады. Ал Марғау болса, «өзара ырылдасып, таласатындай не болды осы сендерге, алысқа қарандар!»— дегендей мойынын ілгері созып маңқиып тұрып алады. Оның осы бір тұрысын түсінбеген төрт аяқты бір туысы табыла қалса, Марғау ауыз салмайды, артқы аяғымен бір-екі рет жер тарпып, топырақ лақтырады да, жақындай беріп, кеудесімен соғып жібереді. Ана тентекке осы да жеткілікті. «Өзіме де осы керек еді, сазайымды тарттым»,— дегендей құйрығын қысып алады да жымып отырады.

Мұндайда Лезбай даусы көтеріңкі.

— Әкел, бәйгемді беріңдер!

— Иттер таласқан жоқ, бәйгені қалай алмақсың?

— Итің екі аунап тұрды. Ол аз ба саған?..

— Әй, сенің итіңде бір сиқыр бар. Таласам деп келмейді.

Лезбай мәз болып, қарқылдап күледі.

— Менің итім ит алмайды, қасқыр алады...

Міне Лезбай иті осындай.

... Кенет Марғау тұмсығын көтерді. Әлгі бір таныс иістерге араласып басқа бір жат иіс келетіндей.

Ит тұмсығын жел жаққа бұрып, ұлып басылды. «Сактаныңдар, бір сұмдық жаман иіс жақындап келеді» дегені. Денесі түршікті. Бүкіл орамды бензин иісі алып барады.— Марғаудың жек көретін иісі.

Ит қарғып тұрды. Бетін жол жаққа беріп екі-үш дүркін дүңк-дүңк етіп үріп қойды. Бұл оның — маңайға жоламаңдар! Мұнда мен бармын,— дегені.

Бірақ бұл үрісті үйдегілер өзінше түсінсе керек.

— Ит үрді, келген болар?— деп Лезбай, оның соңынан Ұмсындық жүгіре шықты.

Осы кезде төменгі беттен қалқайып жүк машинасы көрінді. Гүріл естілді. Марғау атып тұрып абалай тартты.

Лезбай даусы өктем:

— Марғау! Қайт былай!

Ұмсындық та қосарланып жатыр.

— Біреу-міреуді жазатайым етер, байлап қойсайшы.

Ақ тұмсық қара ит осындайда үй иесін түсінбейді — кім, не пиғылмен келе жатыр?— Қайдан біледі? Қымс етсе жеку: қайт кейін! Кет былай! Ал кетсе кете салады.— Мысы құрыған Марғау қайтып оралды да иесінің аяғына келіп жатты.

Әлгіндей болмай-ақ машина келіп тоқтады. Кабина-

дан орта бойлы семіз қара жігіт түсті. Қызық, үрген мес секілді буылтық-буылтық. Лезбай жайшылықтағы жай-басарлығын жайына қалдырып, қалбалақтай барып қолын ұсынып жатыр:

— Түсе қалындар. Хабар кешірек жетті. Сонда да бәрі дайын, күтіп отырмыз.

Жігіт қолы селқос созылып, ерні ғана жыбырлады. Не дегенін Лезбай түгіл сақ құлақ Марғау да ести алған жоқ.

Кейінірек тұрған Ұмсындық еркінірек басып алға шықты.

— Қайным-ау, көптен бері көрінбей кеттің ғой тіпті. Бұл қалай, ағанды біржола ұмытқаның ба сонда?— деп қонақ пен күйеуіне қарап күле еркінсі сөйледі.— Сен келеді дегенге мына кісіде ес жоқ: «Шайынды қой, етіңді тезірек пісір». Соншама әбігерленетін не болып еді дейім. Ерегістірсең шай да қоймаймын, ет те аспаймын.

— Сабыр, сабыр, бәйбішесі!— деді Лезбай Ұмсындықтың асыңқырап бара жатқанын байқап.

Қара жігіт кілт өзгерді, ұмтылып барып, қолын Ұмсындыққа күле ұсынды.

— Ашуыңызды қиыңыз бір жолға, жеңешесі. Бұдан былай ат ізін суытпай келіп тұратын боламыз.— Қателік осылай жөнделеді.

— Е, бәсе, сөйтпесең, ат-шапан айып тартасын.

— Жә, енді үйге бар да, тамағыңды әзірле,— деп Лезбай аздап қарсылық білдірді.

Ұмсындық қонаққа көзін төңкеріп бір тастады да, болар-болмас күрсініп үйге беттеді.

Марғау бұл қараны да жақсы біледі. Әманда Лезбайды ығыстырыңқырап, өктем сөйлеп жүретін Қарғабек деген жігіт. Бұрын Айғанның барында айында, жылында бір-ақ рет көріне салып жоқ болатын еді. Ұмсындық түскелі келуді жиілетіп жүр. Сөйтсе де жеңешесіне жақпай жатыр, неліктен? Бұл, әрине, Марғаудың ақылы жете бермейтін шаруа.

— Ал жана жерге қашан көшесің?

Лезбай даусы қатын дауыстанып жіңішке шықты:

— Қареке, өзіңе қарап отырмыз ғой.

— Не қарайтыны бар, дайындала бермейтін бе кісі деген. Ауызға қашан шайнап салады деп қарайсындар да отырасындар ылғи.

Шопан күмілжіңкіреп қалды. Дүннеде жанға тең-

гермейтін Лезбайға осылай сес көрсетіп сыздана келетін осы мес қараны Марғау жек көреді. Қарғып тұрып, қара санға ауызды көме салар ма еді! «Сен өзің кіммен, қалай сөйлесіп тұрсың»,— дегендей ырылдай бастады. Сол кезде Қарғабектің көзі ит көзіне түсті. Сондай ашулы, қып-қызыл, шошынарлық көз.

— Өй, мына итіңнің түрі жаман ғой, тіпті. Алып кетші кәпіріңді.

Лезбай итінің қарғысынан алды.

— Келіп жүрген адамды таниды, қаппайды.

— Қаппай-саспайыңды білмеймін, тайыншадай екен құрғырың!

Лезбай мәз бола күлді.

Үйден Ұмсындық даусы шықты:

— Байлап қой деп едім ғой мен саған. Біреу-міреуді жазатайым етеді.

Лезбай әйел сөзіне құлақ асты. Итті қой шарбағына апарып байлады да, қонағына қарады.

— Ал үйге жүріңдер.

Қарғабек машина жакқа бұрылды.

— Ау, түссендерші.

Машина үстінде отырған екі жігіт қарғып жерге түсті.

Қарғабек таныстырып жатыр.

— Мына бала құда бала, мына бала жиен. Екеуі де Алматыда оқиды. Демалысқа ауылға келген екен. «Жайлауымызды көріңдер»,— деп әдейі алып шықтым.

— Ә, бәрекелді. Дұрыс болған. Жайлау аралап, бой көтергендерің жақсы.

Екі жігіт Лезбайға қол беріп амандасты.

— Баспаймын,— деді ұзын мойын шүңірек көзді.

— Таспаймын,— деді аласа бойлы ақ сарысы.

Қарғабек түсіндіріп жатыр.

— Лезбай бізге аталас ағайын. Оның үстіне қақсоқта жұмысы жоқ, қойған жеріңнен табылатын сенімді адам.

— Ал ас дайын, үйге кіріңіздер.

Қонақтар дабырласып үйге беттеді.

— Төрлетіңіздер!— деген Ұмсындық даусы айқын естілді.

— Ау, біздің үйдің кісісі, әлгі итті байладың ба?

— Неге мазасыздандың? Байладық.

— Біздің үйдің кісісі осы ит десе жанын береді. Келген-кеткенді қауып алар-ау деп ойламайды, тіпті.

— Өзі де итім-ақ екен. Қасқыр алатын-ақ шығар?— деді жас қонақтың бірі.

— Қасқыр алады деген сөз бе, тәйірі. Менің итім жолбарыс та алады. Өткен жылы бір топ ұялас қасқырдың ортасына түсіп, содан да аман қалған,— деп Лезбай көтеріліп қойды.

Кенет бұрқ етіп тағы бір жат иіс шықты. Марғаудың тағы бір ұнатпайтын иісі — арақ иісі. Шыны сылдырлады. Дауыстар зорая бастады. Солардан бөлініп Ұмсындық даусы сыңғырлап айқын шығады.

— Алсайшы, қайным-ау. Жаманнан жарты аяқ ас қайтады дегендей... Жас қозының еті, жеңдер.

— Ал, жеңеше, өзің де алып жібер.

— Жеңешең әлдеқашан-ақ ақ жұтып қойған, қайным. Кезегінді өткізбе.

Енді Қарғабек даусы жырылып шықты.

— Жеңешем менің сөйтеді. Әттең, мына секілді шалшапқытқа қор болып жүргені болмаса, азамат қой. Ал, көне, жеңгеміздің денсаулығы үшін алып тастайық.

— Ал кеттік!

Тағы да шыны-аяқ сылдырлады. Марғау қарғы бауын сүйретіп былайырақ барып жатып еді, киізі апшып кейін кеткен босағадан үй ішіндегілер айқын көрінді: Лезбай төменде оңашалау қалыпты. Төрде екі жас қонақ. Олардың сол жағында оң жамбастап Қарғабек жантайған. Оған таяу Ұмсындық. Сорпа сапырып жатыр. Екі бала қазан арасында: Үлкені бірдемені шұқып жеп әлек. Адыр ұйықтап қалғанға ұқсайды.

Арақ ішкен соң ұзын бойлы шүңірек көз қонақтың тілі шығайын деді:

— Қараеке-ау, шалшапқыт дейсің. Лекең әлі қарап тұр ғой,— деп бір пәленің басын сабақтап қойды.

— Шалшапқыт емей немене, қанша сүйресең де ілгері бір баспайды, төрт табандап жатқаны.

Енді аласа бойлы ақ сарысы киліге кетті.

— «Төрт табандап» деп қалай кемсітесің кісіні. Екі табандап десең бір сәрі. Төрт табан малда ғана болады.

— Ай, мына Таспайдың қуын-ай!— деді Ұмсындық шамданыңқырап.— Қарғабек дұрысын айтып отыр. Біздің Лекең жарықтық ұмтылмайды ғой. Ұмтылса, әлдеқашан-ақ герой болып кететін еді ғой.

Қарғабек қыза сөйледі.

— Жұрт жүз елу бес қозы, жүз алпыс жеті қозы,

жүз сексен қозы... деп уәде беріп жатады. Ал мына шал болса: «басқа бас» деп сіреседі де қалады.

— Басына бас қосу да аз шаруа емес-ау, жігіттер,— деп түйді Лезбай.

— Әне, айттым ғой. Әй, шал, сен осы ең алдымен осы бір кертартпа пиғылдан құтылуың керек. Осы пиғылдан құтылсаң, жүз елуді де, тіпті жүз сексенді де ала аласың,— деп Қарғабек қыза сөйледі.

Лезбай осындай бөспе сөзді ұнатпайды. Төтелеп кетті:

— Қалай ала алам? Жаздың ыстық-суығы бар, қыстың қалың жауған қары, көк тайғағы бар. Мал іш тас-тамай тұрмайды. Өлім-жітімі, ит-құсы тағы болады. Қалай алам сонда?

— Жұрт қалай алады?

— Оны менен сұрамай-ақ қой, Қарғабек. Жұрттың қалай алатынын сен де білесің, мен де білемін. Өйтіп көрсеткішке ие болмай-ақ қойдым.

Қарғабек мықты бір дәлел іздеді ме, ойланып қалды.

Марғау Қарғабектің күмілжіп, иесінің үстем шыққанына разы болды білем, тұмсығын көкке беріп бірер рет «ап-ап!» деп тынды.

Қарғабек байсалды.

— Қазір біздің алдымызда үлкен мақсат тұр. Қой басын елу миллионға жеткізуіміз керек. Үкімет талабы осы.

— Қостанайлық бір қыз «алпыс миллионға да жеткізе аламыз»— деп уәде берген,— деді Баспай мен Таспай жарыса сөйлеп.

— «Қой басын елу миллионға жеткізіндер!»— десе, бар-жоқ мүмкіндік ескерілген мамандардың есебі болар. Ал сол жерде мінбеге шығып алып алпыс миллионға жеткіземіз деп айқайлаған қыз несіне сүйеніп айтты екен.

Екі жігіт шегі қатқанша күлді.

— Байқаймыз, Қареке, Лекең сөзге алдыратын емес. Қарғабек қабағын түйді.

— Қызда айып жоқ. Еш есепке сүйенбесе де, ұран тастады. «Алпыс миллион!»— деп айғайлап жүріп, үкімет талап еткен елу миллионды шығарсақ, бірдеңеміз кете ме?!

Лезбай шоқша сақалын қайырып апарып ерініне жымқырды. Ашуланған секілді.

— Түсінбеймін. Бұрын арық айтып, семіз шыққанға не жетсін деуші еді. Сендердікі басқаша. Семіз айта-сындар да, арық шығарасындар.

Ұмсындық күйеуіне жақындады.

— Ішкен кезде әдетің-ау таласа кететін. Қонақтары-на алдырып қоймайсың ба?

Лезбай артығырақ кеткенін енді байқап зорлаға күлді.

— Ойбай-ау, солай екен-ау. Ал мына екі інішектің денсаулығы... деп жіберейік...

— Десек, дейік.

Байлаулы жатқан Марғау ыңырсыған секілді бір дыбыс шығарып, есінеп қойды: осы бір ішкілік құмарлығында не қасиет бар екен? Ақылы жетпейді. Ішіп-жемнің бәрі табиғат талабы. Шөлдесең су ішіп, аңқаңды басасың. Орта қарынды ет жеп толтырасың. Ал осы арақ деген пәленің тірлікке не септігі бар? Міне, Марғау болса, сол шіркінін ді татқан емес. Сонда да өлген жоқ. Ал адамдар болса, ішеді кеп, ішеді кеп! Содан кейін дабырласып сөйлеседі кеп. Жәй сөйлесе бір сәрі, қызыл кеңірдек, айқайға барысады ғой, тіпті. Дүниенің тұтқасын қолына алып, талай ғаламат сырларды ашып жатқан ақыл иесінің осы бір қылығы мүлде түсініксіз.

Марғау ойлай алса, осындай бірдемелерді топшылар ма еді, әйтеуір ұзақ жатты.

Кенет радиоқабылдағыш күтірледі. Ит көзін тағы да босағадағы саңлауға қадады. Таспай барып радиоқабылдағыштың құлағын бұрап жатыр екен.

— Израиль самолеттері арандату мақсатымен тағы да Ливан үстінен ұшып өтті.

— Әй, жиен, таста оны, одан да мұнда кел, өлең айтамыз,— деп Қарғабек шалқая беріп сыртындағы Таспайға бұрылды.

— Е, бәсе,— деп Ұмсындық жанып кетті.— Андасанда бір кездескенде өстіп көңіл көтеріп қалайық та. Қарғабек басын көтерді.

— Әй, балалар, сендер білесіңдер ме, мына Ұмсындық жеңгелеріңнің даусы бар ғой, сыңғырап тұр. Әнді осы жеңгелеріңе салдырайық.

Ұмсындық қара көзін күйеуіне бір төңкерді де, наздана күлді.

— Қай жөнді дауыс дейсің. Біздің бастан тарақ қалғалы қашан.

— Ал, тыңдайық. Кәне, айтып жіберіңіз.

Лезбай анықтай түсті.

— Жеңгелерің бұрын әлгі немене деуші еді: самодетел ме еді..

Екі қонақ тез аңғарып, тез түзету жасады.

— Самодетельность. Народная самодетельность.

— Иә, иә, сол самодетелге қатысып, бәйге де алған.

— Біздің Ұмсындықтың даусы Бибігүл Төлегенованың даусынан бір де кем емес. Лекең жайдан-жай соқтыға ма!— деп Қарғабек көзін қысты.

Лезбай рақаттана күлді.

— Сол самодетелмен келіп-кетіп жүргенде көзім түскені рас еді.

Ұмсындық сөзі астарлы.

— Ау, шалым, аузыңа тентек су тиген соң, қутыңдап барасың, байқа, қонақтар кеткен соң, баяғы таз кебіңді қайта киіп қалып жүрме!

— Ол есептеріңді өзара айырыса жатарсыңдар, ал, кәне, ән салып жібер. Лебізіңізді естімесек, неге келдік дейсің. Ет пен арақ басқа шопандарда да бар.

— Қайным қолқалаған соң, амал жоқ. Айтсам айтайын. Сөкпеңдер,— деп Ұмсындық қолына шай табақ алды.

Даусы шынында да сынғырап тұр екен. Әлде бір созымды да назды мұң аралас бір халық әнін бастап кетті де, қайырмасына келгенде ауыздан шыққан үнді шай табақпен қайырып ойнатып жіберді.

Алма ағаштың гүліндей-ай,
Текеметтің түріндей-ай,
Өгіп өмір барады-ай,
Ешбір жанға білінбей-ай!..

Екі жас қонақ мәз болды. Қарғабек сәл үнсіз отырды да, күрсініп қойды.

— Иә, өтеді, өтеді ешкімге білінбей. Ал кәне, осы жеңешемнің даусы үшін алып жіберейік.

Лезбай босаған шынылардың әр бірінің түбін сығалап абдыраңқырап қалды.

— Апыр-ау, ештеңе қалмаған ба? Ұмсындық, қалған-құтқан бірдемең болса шығар бермен.

— Жоқ болса нені шығарайын? Аңада автолавка келгенде көбірек алып қал дегенімде, тағы да келмес дейсің бе, осы да жетеді деп болмап едің, ал тап енді.

Лезбай желкесін қасыды. Қарғабек даусы өктем.

— Әй, шал, немене сыздықтатып? Бірер шөлмекті

артық ала салсаң дәулетің шайқалатын ба еді? Әлде қаражатын жетпей ме?! Онда мен берейін.

— Апыр-ай, ә? Жететін-ақ секілді еді. Қой, онда мен дүкенге шабайын.

Қарғабек шалқая жатты.

— Атпен барып келгенше қай заман? Мына машинаға мін онда. Баруың, қайтуың, алуың бар, бір жарым сағат. Бір минут кешіксең тоспаймыз, көршіңе қарай қоныс аудара саламыз.

— Апырай, ә!— деп Лезбай машинаға мінді. Манадан бері есікті бағып жатқан Марғау бірер рет жұлқынып үріп тынды.

— Мені тастап қайда барасың? Бірге барам,— дегені.

Лезбай машинадан қолын бұлғады.

— Мен кетем, сен кетесің, қойға кім ие болады сонда? Кешікпей қайтып келем. Жат орнында.

Марғау бұл сөзді түсінген секілді. Жаман иттерше шәуілдемей қалып қойды.

Жаңбыр былжырап, сылбыр жауады. Қалқан ішіндегі қойлар жайбарақат. Бір ырғақты күйіс қайырады — бырт-бырт. Кеш түсті. Тау жақтан соғып өтер салқын леп қилы-қилы дыбысты, қилы-қилы иісті алып өтіп жатыр — күрс етіп биік заңғарға тас құлады. Өне дүбірлетіп бір жел аяқ аң қашып барады. Әлдеқайдан қасқыр ұлып жатыр. Бір кезде тау астынан аю өкірді. Бір заңғарда құйын тұрған секілді — ағаш басы суылдайды. Кенет мүк иісі, шіріген өлексе иісі жосылып өтті. Марғау бірақ селт етпейді. Өйткені бұл иіс пен дыбыстардың бәрі де ит құлағы ғана шалып, ит тұмсығы ғана сезе алатын қиян шалғай алыстан келіп жатыр.

Киіз үйдің есігі ашылып, Баспай мен Таспай сыртқа шықты. Марғау ұмтылғысы келіп бір оқталды да, масаңдау екі жігіттің бал-бұл жанып, қызара бөрткен зиянсыз түрін көріп тез басылды. Сөйтсе де ата тегінің дәстүріне бағып, қырағы көзімен іс-әрекеттерін қадала қапысыз бағуда.

— Төңірек қандай тыныш! Ауа қандай таза!— деп Баспай тамсана керілді.

— Тіпті селкеу шыққан бір дыбыс жоқ!

Марғау ит болмай, адам болса, шек-сілесі қата күлген болар еді. Ит болған себепті бірер рет «әуп-әуп!»— деп қойды: Оттапсыңдар! Айналаның бәрі жақсы-жаман иіс пен сыбысқа толы. Бірақ оны естіп, сезуге сен-

дердің қабілеттерін жетпейді,— деп ашу-зілсіз әзілдегені секілді.

Екі жігіт шошып қалды.

— Ойбай-ау, мына жерде ит бар екен-ау!— деп кейін серпілді де, әрірек жатқан өзенге қарай беттеді.

Ұмсындық ескертуден кенде емес:

— Байқандар, жігіттер, біздің үйдің иті қабаған ит, жазым етіп жүрмесін.

Ит көзі тағы да үй ішіне түсті. Ұзақты күн далада ойнап шаршаған балалар жас ет пен ыстық сорпа буындарына түссе керек, отырған жерлерінде қылжиып-қылжиып ұйықтап қалыпты. Қарғабек енді сол жағына қарай жамбастаған. Ұмсындық дастарқанды кейінірек сырып, тізелесе отырды.

— Сорпа ішпейсің бе, қайным?

Қарғабек қолы Ұмсындықтың мықынына барып қалғанын Марғау анық байқады.

— Ұмсындық секілді тәтті жеңгесі у берсін, қайнысы сескенбейді. Ішіп салады,— деп Қарғабек Ұмсындықты өзіне тартты.

— Әлгі жігіттер келіп қалар...

— Олар аға сырын ерте танып, қылығын бағып өскен балалар. Жаман шалың оралмай, бұл маңайға жоламайды.

Ұмсындық үндемеді. Қарғабек енді әйелді екі қолымен қармап, көтеріле берді...

Өзі өлсе де, иесін жау қолына қалдырмайтын ит атаулының қанына сіңген қасиет емес пе. Сөз тәркінін түсінбегенімен, әр қимылды манадан бері қапысыз бағып жатқан Марғау күнде алдына ас-су салып жүретін Ұмсындықты жат табанның астында қалай қалдырсын, жұлқына абалады.

— Келіп қалды ғой дейім.— Ұмсындық жүгіріп далаға шықты. Ешкім көрінбейді, келмепті. Лезбай кеткен төменгі бетте қыбырлаған жан жоқ. Қарғабек сөзі де рас екен.— Екі қонақ өзенді өрлеп едәуір алыстап кеткен. Жуыр маңда орала қояр түрде емес.

— Біреу әкетіп бара жатқандай неменеге абалайсың? Жәй жат!— деп итке жекіді де, Ұмсындық үй айнала беріп сәл кідірістеп, ішке кірді.

— Кім екен? Кешіктің ғой?— Қарғабек даусында діріл бар.

— Ешкім көрінбейді.

— Ит неге абаланды?

Ұмсындық ойнақы.

— Оны иттің өзі біледі де.

Қарғабек күліп келіншекті тағы өзіне тартты:

— Сайтансың ғой: деймін... Тезірек келші! Сондай сағындым...

— Қайдам?! Басқа бір тәтті жеңгенді тауып алып жүрмесен. Келуді сиретіп барасың.

— Сенен тәттісі дүниеде жоқ сонда да.— Қарғабек әйелге қарай аунай бастады...

— Шалдан ұят болмай ма?— деді Ұмсындық. Бірақ қарсыласатын сыңайы жоқ. Құмға сіңген батпаққа ұқсап алпамса дененің астына қарай батып бара жатыр...

Ит тағы да үріп, екі-үш рет ышқына ұмтылып еді, шарбақ талы суырылып кетті. Өз екпінімен бір домалап тұрған Марғау атылып келіп есікті тырмалады.

Босанған Марғаудың үйге оңай кіре алатынын білетін Ұмсындық шыр ете түсті.

— Ойбай, тұр, Қарғабек! Ит босап кетті, өлтіреді қазір. Алқынған Қарғабек әйел сөзіне құлақ қойған жоқ.

— Босанғаны жақсы!..

Осы бір екеу ара қайтарма сөздің ырғағынан бөтен адамның Ұмсындықты жәбірлеп жатқанын анық түсінген ит аяғымен тырмалап есік тиегін ағытты да, Қарғабекті бас салды.

Қарғабек есін енді жиғандай: Жан дәрмен дегенде зорға аунап түсті.

— Мына атаңа нәлет қайтеді?! Өлтіретін шығар.

— Айтпадым ба, мен саған!— деп бәйек болған Ұмсындық даусы енді ащы шықты.— Марғау! Марғау деймін, кет былай!

Бірақ Марғау тындамады. Жігіттің майлы жеріне ауызды салып жіберіп, сілкіп-сілкіп қалды. Қарғабек те өлермен. Суға кеткен адамша екі қолын ербendetіп итті басқа-көзге төпелеп жатыр. Марғау шымыр, бой берер емес. Ит пен жемтікке айналған адам допша кезек домалап есік көзіне дейін барды. Ыдыс-аяқ салдыр-гүлдір, балалар жылап оянды. Қазан ақтарылды. Ендігі айқас майлы сорпа үстіне ауысқан. Қарғабектің үсті қан жоса. Бір ұрымтал кезеңде Ұмсындық кеп иттің қарғысына жабысты. Босап қалған жігіт ұшып түрегеліп, ілгері ұмтылып еді, түймесі ағытылған шалбары төмен сырғанап, аяғына орала кетті. Табалдырық көзінде Қарғабек үш домалап, өлдім-талдым дегенде далаға шықты-ау,

әйтеуір. Жығылса да қарғыдан айрылмаған Ұмсындықты сүйреп Марғау да сыртқа ұмтылды. Қараса, шалбар бір жақта қалған. Қарғабек өрт ішінен қашқандай, іш киімінің арты жарқылдап салып барады. Ит арылдай ұмтылды. Қанша мықты болғанымен қара жерде кісі сүйреу оңай ма. Ұмсындық зіл қара тас секілді. Марғау арс-арс етті: «Жаныңның барында жібер! Әйтпесе өзіңді қан жоса қыламын!» дегені. Бірақ, өлсе босатар әйел жоқ. Соны түсінді білем, жемтігінің құтылып кетерін білген ашулы ит ендігі сәтте арс етіп тұп-тура Ұмсындықтың өзіне бас салды. Қарысқан қол жазылып жүре берді. Марғау қашқын соңынан түре түсті. Осы кезде есік алдына машина келіп тоқтады да, кабинадан Лезбай қарғыды.

— Әй, Марғау, қайт кейін!

Иесінің даусын естіп, Марғау қалт тоқтады.

Ұмсындық даусы ащы.

— Табан астында ит құтырды, ит. Мені де, міне қан жоса етіп тастады. Неғып тұрсың? Өлтірді ғой аналарды. Қайырсайшы кейін қарай!— деп ашылған-шашылған жерлерін жауып тұра берді.

Лезбай итінің қарғысынан алды. Даусы зілді.

— Тырп етсең, жаныңды шығарам, қозғалушы болма!

Марғау дүңк-дүңк етіп үріп тынды: «Мен емес қой кінәлі. Кінәлі ана екеуі ғой. Сені мазақтаған соң шыдай алмадым ғой» деп тұрған секілді Лезбайға.

— Ойбай, байқа, шалым, сені де қауып жүрмесін! Сау емес дедім сау емес. Табан астында құтырып шыға келді. Міне, көрмейсің бе, күнде тамақ беріп жүрген менің өзімді де алып тастады.

Теңселе басып Қарғабек жақындады. Марғау қайта атылды. Табандап тартқан Лезбайдың өзі сырғанап барып жығылмай зорға қалды.

— Қайтеді мынау? Қой деймін, Марғау!

— Андағың құтырған, кәне табанда құрт көзін!— деді Қарғабек.

— Түкке түсінсем бұйырмасын,— деп Лезбай алба-жұлба әйеліне бір, шалбарсыз қалған Қарғабекке бір қарады.

— Түсінбейтін ештеңе жоқ. Сыртқа шығып едім айналай жоқ, итің кеп бас салды. Шалбарды беріп зорға құтылдым.

«Шіп-шикі өтірік айтып тұрғаны!»— дегендей Мар-

ғау қайта арсылдады.

Қарғабек ашулы. Үй іргесінде жатқан келдекті алып итке ұмтылды.

— Құтырған иттің көзін жоғалтасың ба, жоқ па?!

Бір кәкірдің барын Лезбай сезген болса керек, ашуға булыққандай. Аяқ-қолы дірілдеді.

— Жоғалтпасам не істейін деп едің?!

Қарғабек сөзге келмеді.

— Мә ендеше сазайы!— деп жұлқына ұмтылып тұрған итті жамбасын ала беріп келдекпен соғып жіберді.

Ит қаңқ етті. Лезбай келдекке жармасты.

— Әкеңнің ауызы! Жібер деймін. Аянар жер қалған жоқ, қан қылам!— деп бақырды Қарғабек.

— Әй, бала, не деп шатып тұрсың? О не дегенің?

— Дегенім деген! Білдің бе? Итінді әдейі босатып кетіп отырсың, білдің бе? Масқараламақсың, ә, сөйтіп?!

Мұндай жалаға жаны төзбейтін Лезбай ашуға булықты. Аянар жер қалған жоқ.

— Әкеңнің аузы олай болмайды, былай болады!— деп тоқпақ жұдырығымен құлақ шекеден бірді қонжытып жіберді. Ит талап әлсіреген Қарғабек қалпақтай ұшты.— Айт! Айт! Марғау!

Бірақ Марғау басын сәл көтеріп ыңырси үргені болмаса, орнынан қозғала алмады.

— Тұра тұр, бәлем. Енді көрінеу итке талатпақ екенсің ғой?! Итке талатқанды көрсетейін мен саған!— деп Қарғабек тұра беріп машинаға жармасты.— Ай, балалар, жүр кеттік. Милицияға барамыз.

Айғай-шуға жүгіре басып келген екі жігіт ештеңеге түсінген жоқ. «Не болды? Не болды?»— десіп қозғала берген машинаға отырды.

Қарғабек шалбары есік көзінде қалды.

2

Лезбай үйі түн ортасы ауғанша жатқан жоқ.

— Құрт көзін құтырған иттің!— деп зарланды Ұмсындық.— Міне, қолымды көрмейсің бе?— Расында да Ұмсындықтың сол білегінде ит тісінің таңбасы. Қан әлі тоқтамапты.— Құтырған ит иесіне шабады деген осы.

— Құтырса маған неге бас салмады? «Қайт былай!» дегенімді тындап кейін бұрылды ғой,— деп Лезбай көңісі келмеді.

Екі бала екі жақтан шулап қоя берді.

— Марғау құтырған жоқ!

— Марғау құтырды деп тәтем өтірік айтады.

— Құтырған, құтырмағанын сендер қайдан білесіңдер? Жайларына бағып тыныш жатындар!— деп, Ұмындық зілдене сөйледі.

— Мен білем. Ана кісі тәтемді барып бас салып, үстіне шықты. Марғау сосын ыза болды. Мен де тәтемді өлтіреді екен деп қорықтым,— деді кішкене Адыр.

Ұмындық шыр ете түсті.

— Айдың, күннің амаында не көрініпті кісі өлтіретін?! Қайта мен емес пе иттің қарғысына жармасқан: Соған қарамастан, сүйреп апарып есік көзіне домалатып кеткен жоқ па?

— Жә, жә! Болды енді!— деді Лезбай ұнатпағандық білдіріп.— Мына сөзіңе қарағанда айқас үйде өткен секілді ғой?! Ал Қарғабек болса, әлгінде далаға шыққанда бас салды демеп пе еді?!

Ұмындық жол тауып кетті.

— Далада бас салды. Қарғабек сосын қашып үйге тығылды.

Лезбай үндемеді. «Осы үйдің менен кейінгі естияры сен едің ғой. Не айтасың?»— дегендей әкесі Дабырға қарады. Кішкене Адыр байқаған жайдан Дабыр мүлде бейхабар екен.

— Мен әлгінде Марғаудың қасына барып едім, басын менің аяғыма салып ыңырсыды,— деп сөзді мүлде басқаға бұрды.

Адыр таласа кетті:

— Мен анық көрдім: көзінен жас парлап жылап жатты ғой. Сен ыңырсыды дейсің.

Адыр әлгі сөзді бәлелікпен айтпаған секілді.

Ұмындық енді әлденіп алды.

— Көресің, қазір көзін құртпасаң, ертең ауданнан кісі келіп не атып тастайды, не жынын тексеруге алып кетеді.

Дабыр мен Адыр шулап қоя берді:

— Аттырмаймыз. Бермейміз!

— Біз үстіне түсіп жатып аламыз!

— Атып көрсін осыдан! Сосын мен барайын да әкемнің мылтығымен олардың өздерін атайын!— деп кішкене Адыр сөзді нығарлап қойды.

— Адыр дұрыс айтады. Әкелі-балалы бәріміз жабылып Марғауды біз ешкімге бермейміз. «Атамыз» дейтіндер табылса қолында өлеміз,— деп Лезбай түйе сөйледі.

— Әйтеуір, мен айтпады деме,— деді Ұмсындық сәл басылыпқырап.

Үй-іші бірте-бірте ұйқыға ауысты. Марғау ғана ояу. Жанбаста жан жоқ секілді. Қозғайын десе икемге келмейді. Тілімен ұзақ жалап жараның қанын тазартты. Неге екені белгісіз ұлығысы бар. Тұмсығын жоғары созады. Бірақ шама жоқ. Ішкі сарай өз орнында секілді емес. Оның үстіне ұлығанды үй иесінің жек көретіні де жадында. Айған байғұс көп ауырды ғой. Бір ауық түрегеп жүретін де жатып қала беретін. Сондайда үстіне ақ халат киген дәрігерлер келіп, Айғанды айлап алып кетеді. Айған кеткен соң балалар да, Лезбай да жүдейді. Қолынан тамақ алып, су ішіп үйренген Марғаудың да мазасы қалмайды-ақ. Аласұра іздеп, сағынады. Сол сағыныш белгісі ме, кім білсін, шоқиып отыра қалып көкке қарап ұлиды-ай келіп. Айған дүние салардан үш күн бұрын осы бір дерт Марғауды мүлде меңдеп алған еді. Үй сыртындағы төбенің басына шығып алып, күн демей, түн демей толассыз ұли берген-ді. Тіпті Лезбайдың далаға жүгіре шығып: «Қара басына көрінгір, не болды саған? Кет»— деп жекірген кезі де бар. Соған да қаратпаған. Сондай бір тылсым күш: «Ал ұлы! Ал кәне боздат!» деп жетектей беріп еді. Айнала тып-тыныш, селкеу шыққан дыбыс, сөкемді иіс сезілмейді. Сөйтсе де Лезбай үйге кіріп жатса-ақ болды, көкірегіне сыймай тұнып тұрған бір қасірет-қияметті көмейінен тағы да сыздықтатады-ай кеп. Арада үш-ақ күн өтті. Айған дүние салды. Марғау сонда әлде бір алапат тамұқтан құр сұлдерін сүйреп зорға шыққандай өлі мен тірі арасындағы бір халде түнді үнсіз өткеріп еді.

Сонда жұрт:

— Ит шіркін жаманшылықты біледі. Бүгін тіпті дыбыс бермеді ғой,— деп шуласқан.

Міне, тағы да сондағыдай бір кесел жабысқан секілді: көкірегі тағы да тұнып тұр. Бірақ содан босануға дәрмен жоқ.

Кенет маңайды бензин исі алып кетті. Бензин исі шықса жақсылыққа апармайтынын білетін Марғаудың денесі дірілдеді. Бір сұмдықтың жақындап келе жатқанын түйсінді ме, әйтеуір бұрынғыша лепіріп үрген де жоқ. Жылай-жылай дымы құрыған нәресте өксігіне ұқсас бір дыбыс шығарды да, сал бөксесін сүйретіп үй сыртындағы өзенге бет алды. Аз-кем уақыт өтпеді, аудан орталығы жағынан машина жарығы көрінді. Соған

мотор дүрілі келіп қосылды да, әлгіндей болмай түн тыныштығы бұзылды.

Жақсылық соны тез қайталанбаса да, мынадай үлкен дүрбелең-шайқас арты қайта оралып соқпай тынбайтынын аз ғұмырында талай байқаған Марғау, жар қабақтап жайлап өзен арнасына түсті де, тастан-тасқа сырғанап, бұлқынып жатқан мөлдір суға бөкссін салып сәл отырды. Қатты шөлдеп, қаталаған соң шалпылдатып су ішті. Енді не істеу керек? Адамға ұқсап өзіне мұндай сұрақ қоя алмаса да, жақындап қалған машина жарығы мен сәт сайын зорайып құлағынды суырып бара жатқан дарыл-дүріл, қолқанды атқан жаман иіс — бензин иісі итті жайбарақат қалдыра алмады. Бір басып, екі басып қозғалып еді, су сорған жаралы бөксе жеңілдеп, икемге келіп қалған сияқты. Ит көзі арғы жағаға түсті. Жаңағы «енді не істеу керек» — деген сауалдың жауабын іздегендей еріксіз түсті. Өзінің талай өтіп шиырлаған таныс жағасы, — міне, қол созым жерде. Су болса саяз. Су саяз болған соң қанша гүрілдегенімен ағыны да қатты емес. Тіпті сал бөксені бос тастап екі аяқтап та өтіп кете алады. Осы бір шешіммен Марғау қозғала берді... Сол кезде есік алдына жеңіл машина келіп тоқтады да, жарықты кешіп қараңдап үйге қарай екі адам өтті. Марғау салмастан таныды: бірі — жақсы да, жаман да емес, әлде бір дала шөптерінің иісін бұрқыратып Айғанға келіп жүретін ақ халат. Екіншісі — үлкен бір жиын-тойларда тәртіп орната бастайтын, немесе біреу-міреу жанжалдаса қалса, сап етіп араларына келіп түсе қалатын көк қалпақ.

Қолында мылтығы, үйден жүгіріп Лезбай шықты.

— Әй, әй! Бұл қайсыларың?

— Лезбаймысың? — деп көк қалпақ сұраққа сұрақпен жауап қатты.

— Иә, мен Лезбаймын.

— Білдей бір азаматты итке талатып, соққыға жыққан батырдың өзі екенсің ғой?

Лезбай абдыраңқырап қалды.

— Итке талатқанда...

— Жә, жә, не дерің бізге белгілі. Ауданға барған соң бәрі де анықталады. Ал құтырған ит қайда?

Манағы оқиғадан кейін жұрт аузында қайталана берген «құтырған ит» сөзі Марғау құлағына сіңіп, жатталып қалса керек. Көз алдына келдек ұстаған Қарғабек, ашылған етегін жауып жатып бақырған Ұмсындық

келе қалды. Сол сұрықсыз елестен құтылғысы келді, әлде мына бейсауат жүрген ақ халат, көк қалпақтан қаймықты, әйтеуір бір қатерді жүрегі сезген Марғау бөксесін сүйретіп судан өтті де, жарға біткен қалың талдың арасына кірді.

— Құтырған ит қайда деп тұрмын ғой мен саған?— Сұрақ зілі күшейе түсті.

— Біздің үйде құтырған ит жоқ.

— Құтырмаса сау адамды неге талайды!

Осы кезде үйден дауыс көтеріп Ұмсындық шықты.

— Құтырмады деп бекер айтады. Қасқыр алатын қадірлі иті болған соң атып тастайды деп әдейі жасырып тұр. Әйтпесе құтырғанда қандай. Құтырмаса күнде сүйек-саяқ салып жүрген мені қаба ма? Міне, көріңдер білегімді.— Ұмсындық білегін машина жарығына тосты.

Милиция формалы жігіт пен ақ халат киген әйел жарыса үнілді.

— Қапқанда да ондырмаған екен.

— Ал кәне, Лезбай, итті тап!

— Ит жаңа осы арада жатқан,— деді Лезбай.

Ұмсындық разы емес.

— Осы арада жатқаның не?! Шақырмайсың ба?!'

Лезбай үндемеді.

— Мынаған не болған?— деп танданды Ұмсындық.— Марғау! Марғау! Кә-кә-кә!

Лезбай даусы шықпағандықтан ба, Марғау қалыңға қарай жылжи түсті.

Милиция формалы жігіттің қолында қол шам. Ерсең-қарсаң кезеп, о да итті шақыра бастады.

— Марғау! Марғау!

Ұмсындық сүлікше қадалып болмайды.

— Мына кісі шақырмаған соң келмейді ол ит. Ит деген аты болмаса, қулығы адамнан да артық.

— Жынданды деп тұрған жоқсың ба? Жынды итте не қулық болушы еді?— деді Лезбай әйелінің бетін қайтармақ болып.

Көк қалпақ зілдене түсті:

— Тәлкекті қояйық. Ал кәне итті тап!

Иттің табылмайтынына Лезбайдың көзі жетті ғой деймін.

— Ит жоқ.

— Жоғы қалай? Шақыр кәне!

— Жоқ итті қайдан шақырам?!

— Өзің қалай-қалай сөйлейсің? Қалайша жоқ?

Лезбай жауабы келте:

— Атып тастағанмын.

— Бекер айтады,— деп Ұмсындық көлденендей кетті.

— Біреуге қол жұмсағаның, ит айтақтағаның өз алдына, оның үстіне құтырған итті жасырсаң, қылмысың ауырлай түсетінін қайтіп білмейсің?

— Білем.

— Білсең итті тап!

— Айтып тұрмын ғой, атып тастадым деп.

Бұл тәжікеден ештеңе шықпайтынын аңғарған көк қалпақты жігіт екі әйелді ертіп үй төңірегін шарлады.

— Марғау, Марғау! Күшім-күшім!

— Марғау! Марғау! Кә-кә-кә!

Марғау зым-зия.

Осы жүріспен аппақ болып таң атты. Иттің табылмайтынына келгендердің көзі енді жеткендей.

Ақ халат киген дәрігер Ұмсындыққа укол салды. Содан соң:

— Ендігі отыз тоғызын күн сайын аудан орталығына келіп жасатасың,— деді.

Кейінгі кезек көк қалпақты жігітте:

— Ал, Лезбай, сен бізбен бірге ауданға жүресің. Үш кісі қол қойған акт міне менің қолымда. Ал кәне қипақтама.

Лезбай екі қолын артына ұстады да, үн-түнсіз алға түсті. Аз-кем уақыт өтпеді, қызыл белбеулі қара машина бұрылып алып келген жолымен кері салды.

Марғау аузын ашты. Қансыраған Марғаудың әлде ұлығаны, әлде үргені, әйтеуір ит табиғатына жатпайтын бір дыбыс өзеннің арғы бетінде ұзақ уақыт сыңсып тұрды.

ЕКІНШІ ТАРАУ

Өткен күннің белгілері

1

Осыдан бес жыл бұрын түннің бір уағында Лезбайдың отарына қасқыр шапты.

Айғанның төсек тартып, жатып қалған кезі. Малдың күндізгі бағымы, түнгі күзеті бір басына түскен Лезбай ақпанның үскірігіне қарамай қой қиынан қалқайтқан

қалқаманы айналып ұзақ жүрді де, жылынып шығайын деп үйге кірді. Ортада тұрған темір пешке көмір тастады. Ашылып қалған балаларды қымтады. Содан кейін бойын жылытайын деп ыстық шайды ұрттай беріп еді, қой дүр ете түсті. Жүгіріп шыққан Лезбайдың көргені — қалқамадан қарғып түскен бір қара құлақ қой ішінде ойранды салып жүр. Қимылында қапы жоқ. Бір бұрышқа ұйлыққан қой ішінен нысанаға алғанын атылып барып алқымынан бір-ақ басады да, ілгері ұмтылады. Соңында аяқ-қолы жазылып, серейіп сала берген қойды көресін.

Лезбай қику салып қақпаға ұмтылды. Адам тегеуірініне шыдамаған қасқыр қалқаннан бір-ақ қарғыды. Қараса, қабақ қағыста бес тоқты тыпырлап қалған екен. Лезбайға алғашқы келген ой: «Құдай-ау, Ақтөс қайда кеткен? Неге дыбыс бермейді?»

— Ақтөс! Ақтөс!

Ақтөс зым-зия. Қойға бірі ғана шапқанмен қасқыр тегі тобымен келсе керек. Лезбай оны ертеңіне сезді. Үйден бір шама жерде қым-қуат шиырлы іздер қалған. Соның ішінде алысқан Ақтөс ізі де ап-айқын. Аққан қан, жұлынған теріге қарап итінің енді қайтып оралмайтынына шопанның көзі жетті.

Осы оқиғадан кейін Лезбай Алматыда оқуды бітіріп жаңа ғана қызметке орналасқан баласына хабар салды: қойымды қасқыр қырып кетті. Қайткен күнде де малға абай болатын, тегі жақсы бір ит тап. Адам құнын сұраса да іркілме.

Қанатта ес қалған жоқ. Салып ұрып ит базарына барды.

Бұл хайуанның неше бір түрі осында болады екен: шолағы мен салпы еріні, тықыры мен сабалағы, шәуілдегі мен маңғазы, тағы тағылары. Бірі тайыншадай болса, енді бірі егеу құйрық тышқандай-ақ. Мақтауы да соған орай, бағалары да әр қилы. Көзіне дейін жүн басып кеткен бұйра барақ кішкене екі қара итті:

— Венгер овчаркасы пули мен пуми породасынан, — деп таныстырды. — Түн баласына көз ілмейтін сақ құлақтың дәп өзі. Үйіңіздің ығы түгіл, желінен де құс жорғаламайтын болады.

Шеткеріректе кеудесінің жүні түйенің шудасындай жерге төгілген сүйір тұмсық, ала мойын бір қызыл ит тұр. Денесі сондай сала құлаш жүнді болғандықтан ба, тықыр басы тым кішкене көрінеді.

— Шотландия овчаркасы колли, Россияға есте жоқ ескі заманда әкелінген ит. Орыс-жапон соғысында санитарлық қызмет атқарды. 1952 жылдардан бастап Қиыр Шығыс совхоздарында таңбалы бұғы бағуға пайдаланып келеді. Ит-құсқа сақ, күзетке мығым болғандықтан колли Қазақстанның қойлы аудандарына да тарай бастады,— деп зарлап тұр ит иесі.

«Қазақстанның қойлы аудандары...» дегенге Қанаттың көңілі жылып сала берді.

— Пайдаланған дегенде... қалай өзі қасқыр ала ма?!

— Алғаны сол, қырып салады.

Біреу Қанаттың жеңінен тартты.

— Саған шын қасқыр алатын ит керек пе?

— Иә, шын қасқыр алатын ит керек.

— Ендеше міне мына овчаркадан артық итті таппайсың. Қавказ овчаркасы.

Енді біреу көлденеңдей кетті.

— Шығыс Европалық овчарка тұрғанда Қавказ овчаркасы деген не, тәйірі!

— Нағыз қырып сал деп Азия овчаркасын айт.

— Жоқ, неміс овчаркасына бір ит жетпейді.

Ит иелері өстіп өзді-өзі дауласып кеткен соң Қанат қай итке ен саларын білмей аңырып қалды.

Осы кезде ит саудасын бағып шеткерірек тұрған жасыл телпекті бір кексе адам Қанатқа жақын келді.

— Сізге ит не үшін керек? Үйге ұстамақсыз ба?

Қанат әкесінің сәлемін айтты.

— Олай болса, бұл иттердің бірін де алмаңыз.

— Не себепті?

— Себебі, ересек иттің қалыптасып қалған мінез-қылығы бар. Жаңа жағдайға оңайлықпен көндіге бермейді. Шопан әкеңе серік бола алатын шын қызметші ит керек болса, күшігінен асыраңыздар.

— Ондай күшікті қайдан табам?

— Бір жарты қойсаңыз, мен көмектесем.

Қанат сезіктене қарады: ұсқыны жоқ екен, телпегі мыжырайып кеткен. Көне пальтосы алқам-салқам, сауыс. Тегі пальто қызметінен басқа, реті келгенде төсек-орын қызметін де атқаратыны байқалады. Нұры тая бастаған көзінің алды күлте-күлте. Көмірдің ұнтағы сіңген күс алақан қолында діріл бар. Соған қарағанда кеше тегі өлтіре ішкен болу керек. Сөзіне қарасаң дұп-дұрыс. Өңі бірақ адам шошырлық. «Оңай жолмен қызметін сатып осындай жерді торуылдайтын маскүнем

делдалдар болушы еді. Сонын бірі емес пе екен?» Қанаттың осы ойын сезіп қалғандай:

— Рас айтам, әкең өмір баки разы болып өтеді,— деп қойды делдал.

— Жартыны қалай, қазір берейін де, әлде кейін аласыз ба?— деп Қанат сынай сөйледі.

— Бері жүріңіз.

Шал алға түсті. Қанат соңынан ерді.

— Ал қайда бармақпыз?

— Мына арадан бір жарты ал. Қайда баратынымызды сосын айтам.

Қанат сәл ойланды да: «Жә, қойшы, қайда қалмаған бір жарты. Мүмкін іздегенімді табармын» деп магазинге кіріп шықты.

Жасыл телпек шөлмекті қойнына сұғып жіберді де, жанып сала берді.

— Анау ит, мынау ит дейді. Сен маңғұл иті мен король догін білесің бе?

— Ит жайында хабарым мүлде аз еді.

— Олай болса тындай бер: дүниеде жойқын екі ит бар. Оның бірі дог, екіншісі маңғұл овчаркасы. Күш, ірілік, сұлулық жағына келсе король догі бірінші орында. Оның арғы тегі ежелгі гректердің жаугершілік соғыста пайдаланған жауынгер иті молосқа жатады. Келекеле дог күзет қызметін атқарды. Еуропаның ақ сүйектері аңға алып шығып қабан, аю секілді ірі аңдарға салған да кезі бар. Бірақ ерте заманнан бері сұлулығына қызыққан жұрт оны үйде ұстап, мәпелеп өсіріп келе жатқандықтан дог үй күшік болып кеткен. Жүні тықыр, түбіті жоқ. Сол себепті қыста суыққа тоңғақ келеді. Бұл оның үлкен міні. Ал маңғұл овчаркасының тегі тибет догіне жатады. Өте ірі, өте қарулы, бөтенге елікпейтін, әрі ашушан, әрі қабаған, өжет те төзімді ит. Бұл тұқымдас ит Ұлы Отан соғысы кезінде көшпелі маңғұл шопандарына еріп жүріп Өскемен, Семей аймақтарына тараған-ды. Қазір Шығыс Қазақстан малшыларымен бірге қыстың қақаған бораны мен жаздың аптап ыстығына бірге төзіп, адал қызмет атқарып келеді.

— Ал осы екі иттің қайсысын ұсынбақшысыз маған?— деп сұрады шыдамы таусылған Қанат.

Жасыл телпек киген адам Қанатқа күле қарап көзін қысып қойды.

— Ішің білсін. Мен саған елде жоқ бір күшік берем.

Бәлкім, оны жасыл телпек экстерьері десен де болады.

Мына сөз Қанатты қызықтыра түсті.

— Есіміңіз кім?— деп сұрады жақынырақ танықсы келіп.

— Есебі, Иван Иванович десен де болады.

— Қайда істейсіз?

— Есебі, бір мекемеде кочегар десен де, немесе қойшы, сиыршы, шошқашы деген секілді, итші десен де теріс емес. Дұрысына келсек, кинологпын. Иттің жаңа түрлерін тауып өсіретін мамандарды осылай атайды.

Осындай әңгімемен олар Алматы өзенін бойлап отырып, оңаша бір үйдің ауласына келіп кірді.

— Былай қарай жүріңіз.— Иван Иванович Қанатты ауланың бір бұрышындағы кішкене жер үйге алып кірді.

— Мен итті осындай жылы жерде ұстаймын.

— Жауырыны мен жотасында, бүйірі мен жанбасында, сауыры мен мойнында ірілі-уақ бұршақ таңбалары бар тықыр жүнді ақ ит қарғып тұрды. Иван Иванович итті: «Жойқын! Сабырлы бол. Бұл жігіт біздің досымыз!»— деп адаммен сөйлескендей қарғысынан алып мойнын сипады.

Жойқын ұмтылып кетіп Қанатты иіскеді. Жігіт жүрегі лүпілдеп кетті.

— Қорықпа, тимейді енді,— деді Иван Иванович.

— Сонда да қарғысынан қысыңқырап ұстаңызшы.— Қанат үй иесінің артына қарай тығыла түсті.

Иван Иванович қарқылдап күлді де, итті қоя берді. Жойқын тұмсығын Қанаттың кеудесіне қадаңқырап ұстап сәл тұрды. Сом темір дерсін. Қорыққаны ма, кеудесіне әлде не батып, ауырып бара жатқан секілденді. Бірақ ит көзінде ашу емес: «Кімсің өзің?»— деген сұрау бардай.

— Біздің Жойқын келген адаммен осылай амандасады,— деп Иван Иванович тағы күлді. Содан кейін итіне қарады.— Ал, Жойқын, орнына бар.

Жойқын денесімен Қанаттың бөксесін сипап өтіп келіп бұрылды.

— Жойқынның бұл қылығын татулыққа шақырғаны деп біл. Исінді алды. Енді өмір-бақи қаппайды.

Қанаттың жүрегі орнына түсейін деді. Қайран қалды. Ұзын бойлы-ақ жігіт еді. Қарғымай, шапшымай жәй тұрған ит тұмсығының кеуделесіп келгенін өмірінде

көргені осы. Ит емес, көз алдында көлеңдеп жүрген жолбарыс дерсің.

— Король догі міне осы. Шоқтығының биіктігі тоқсан жеті сантиметр. Есінде болсын, бұл қаншық ит. Ал әлгі базарда тұрған арлан иттің әулие дегенінің шоқтығы алпыс бес, жетпіс төрт сантиметрден аспайды. Салыстыра беріңіз,— деп Иван Иванович, неге екені белгігіз, «сізге» көшіп, рақаттана шырт түкірді.

Қанат не дерін білмеді. Иван Иванович көтеріле сөйледі.

— Ал мына Жойқынның енесі Жолбарыстың бойы жүз үш сантиметр болатын. Алакөлдін қамысында өз бетінше қабан алған.

— Ал мынаның не өнері бар?

— Бір-екі рет аюмен тірескені болмаса, мұның өнері онша емес,— деп Иван Иванович қаркылдай күлді.

Қанат та мәз.

— Аюмен тірессе, өнері шынында да онша емес екен.

— Ал мынау Жойқынның әр көрмеде алған «жаман-жұман» медальдары,— деп Иван Иванович саудырлатып бір жәшікті көтеріп алды.— Жаман-жұман десек те бәрі де алтын. Мынау Москвада Бүкілодақтық көрмеде алғаны. Мына бірі республикалық көрмеде. Мынау... Жә, бәрін санап тауысу оңай емес. Ұзын саны отыз шақты.

Бұл кезде ит жылуы әлі қайта қоймаған қалқама пешті айнала беріп еді, ыңырсыған бір дыбыстар шықты. Иван Иванович Қанатты қолымен ымдап сол жаққа қарай шақырды. Жақындап келіп байқаса, пеш тасында бір-біріне үймелесіп бес күшік жатыр.— Тұмсығы мен алқымында ойдым-ойдым ақ бұршақ таңбалары бар, жүндес қара күшіктер. Қанат жақыннан көргісі келіп ұмтыла беріп еді, Жойқын көлденең шықты да, ақырын ырылдап қойды.

— Иттің аты ит. Одан әрі жақындама,— деді Иван Иванович. Осылай тұрып-ақ тандай бер.

Қанат ұзақ қарады. Бір кезде енесі жақындап келіп жантая бастап еді, күшіктер шиқылдай ыңырсып Жойқынның сауырына қарай жыбырлай жөнелді. Жамбасында ақ бұршақ таңбасы бар біреуі Қанаттың көзіне ерте шалынған. Сол күшік енесінің бауырына қалғандарынан бұрын жетті де, төске қарай өрмелеп барып, үлкендеу бір емшекке жармасты. Ендігі сәтте дүниенің

қайғы-қуанышынан ада ене құшағында ақ сүтті рақаттана борпылдатып, көсіле жатқан құртақандай тіршілік иелерінің ішінде әлгі бір ақ тұмсықтың мүлде ерекше скені бірден танылғандай. Басқаларынан әлдеқайда тұрықты, әлде қайда ірі, қимылы да басқаларына қарағанда жіті, қағылез.

Қанат ұзақ тұрып ақыры осы ақ тұмсықты таңдады.

— Ау, ит жайында мағлұматым аз деп ең, нағыз қырағы көз маманның өзі секілдісің ғой?— деп таңданды Иван Иванович.

— Қайдам, басқаларынан үлкенірек көрінген соң, ең тағып жатқаным ғой.

— Жарайсың, жігітім. Көзіңе ілікпесе, осыны ал деп өзім айттайын деп тұр едім. Бұл ақ тұмсық түбінде бар ғой иттің нағыз төресі болады. Ал соның құрметіне атап жіберейік,— Иван Иванович қойнындағы жарты мен жем-суды шығарып, қолдан қалқайтқан үстел үстіне қойды.

— Мен ішпейтін едім.

— Ауыз ти дегенмен.

— Жоқ, рақмет.

Иван Иванович әлде өтірік, әлде рас қабақ шытты.

— Онда ақ тұмсықтан күдерінді үзе бер.

Амал жоқ. Қанат ескі жәшіктен қалқайтқан орындыққа кеп тізе бүкті. Иван Иванович колбасаның орауын жазып столға қойды да, өзі пеш қоймасындағы стакандарды жуа бастады. Ет исі келді ме, Жойқын салып ұрып Қанаттың қасына қайта кеп, темір тұмсығымен білегінен түртіп-түртіп жіберді.

— Жойқын, байқа! Біз енді жаңа туыс боламыз.— Осы бір күлкілі сөздің аузынан қалай шыққанына таңырқаған Қанат колбасаның бір жапырағын алып жерге тастады. Ит мойнын сәл төмен салып иіскегені болмаса тиіскен жоқ.

— Қара мынаның кірпиязын. Жердегіні жемейтін болғаны ғой?— Қанат колбасаны алып, енді үстел шетіне қойды.

Жойқын үстелге сәл иек артып, тағы да иіскеді. Осы кезде стакандарды алып келген Иван Иванович:

— Ә, біздің Жойқын бөтен адамның қолынан тамақ жемейді. Кім біледі, сен мүмкін ине сұғып, немесе у қосып қойған шығарсың, әлде жем тастап, сенімімізге еніп алып, бірдемемізді қағып кетуіңіз де ғажап емес,— деп қарқылдай күлді. Содан кейін колбасаны өз қолына

алып, олай-бұлай қараған болды.— Ештеңесі жоқ, таза колбаса екен, мә, Жойқын, жей ғой.

Жойқын қомағай емес екен. Үстел шетіндегі колбасы тағы да бір-екі иіскеп барып қылғыды.

— Мынауың бір ақсүйек қой!

— Ә, көрдің ғой, біздің Жойқын осылай, шырақ!

— Жойқынның мақтауы жетті. Ал ана ақ тұмсық не өнер көрсетпек?

Арақ ішіп құрыс-тырысы жазыла бастаған Иван Иванович шешіле сөйледі.

— Байқайсың ба, енесі сондай тықыр, ал күшіктер болса сондай жүндес. Неліктен деп ойлайсың?

— Осы сұрақты мен қойсам ба деп едім.

Иван Иванович маңдайының терін сүртті.

— Міне гәп осында. Бұл күшіктердің әкесі бір қыста он жеті қасқыр алған барақы жүнді маңғұл овчаркасы — Таусоғар. Байқап отырған шығарсың. Сіздің алдыңызда иттің жаңа тұқымы. «Жасыл телпек экстерьері» дегенімнің негізі осы. Әкесі қасқыр алса, енесі аюмен тіресіп, нағашы атасы қабанды жәукемдесе, бұл күшікті түбінде нағыз қырып сал, ұлы иттің өзі болады деп тани бер.

Қанат қарқылдай күлді. Кейде тіпті адамның басқа бір ерекшеліктеріне орай «Ұлы футболшы Пеле», «Ұлы боксшы Мұхамед Әли» — дегеннің өзінде құлағың тосырқар, ақыл мен ойға байланысты ғана айтылатын осы бір ірі анықтаманы енді итке телігенде күлмегенде қайтесің. Иван Иванович жәбірленіпкіреп қалғандай.

— Сенбейсің бе? Осы ақ тұмсықтан түбінде нағыз ұлының өзі шықпаса, басымды алып таста. Күлме, күлме. Жылайтын боласың кейін. Айтпады деме, ақ тұмсық енесіндей ірі де сұлу, ақсүйек, әкесіндей өжет те қарулы, жаудан да, жұттан да тайынбайтын, нағыз сенімді ит болып өседі.

Қанат асыққанын білдірді.

— Ал жақсы, мақтауын жеткіздің күшігіңнің. Төлемі не еді?

Иван Иванович қылилана бастаған көзін Қанатқа қадады.

— Сен маған ұнайсың. Енді бір жарты қойсаң, ақ тұмсық сенікі.

Қанат қалтасынан ақша суырды.

— Жоқ, мұның болмайды. Өзің әкел!

Бір сәт Қанат: «осы маскүнеммен әуре болып жүрем

бе» деп ойлап еді, жолбарыстай болып пеш қуысында жатқан Жойқынға көзі түсіп, ол пиғылынан тез айныды.

— Жаксы, әкеп берейін. Бірақ іш деп зорлама.

— Көндім.

Жөнеле берген Қанаттың құлағы:

— Әй, бала, біреу емес, екі жарты. Ит бар ғой, ба-
сытқысы молырақ болсын!— дегенді естіді.

Қанат ит иесінің айтқанын істеді. Магазинге жүгіріп барып келді.

— Ал күшікті қалай алам?

Иван Иванович саусағымен ернін басты.

— Үндеме, Жойқын түсініп қалады.— Содан кейін итке бұрылды.— Жойқын, жүр аулаға шығып, аздап қыдырып келейік.

Жойқын атып тұрды. Оңаша қалған соң енесін іздеп қынсылай бастаған күшіктерге Қанат тағы да көз салды. Ақтұмсық басқаларына қарағанда әлдеқайда ірі, әлдеқайда пысық екен. Ене емшегін шарқ ұрып іздеген бойы ұяластарының үстіне шығып кетті.

Қанат еңкейе беріп ақтұмсықты желкесінен ұстады да, қойнына салды.

— Мынадай күшікке кезіккен әкеннің бағы бар екен. Бар, тезірек жөнел. Жойқын қойнындағының иісін алса, жарып тастайды,— деді Иван Иванович.

Қанат жүгіре басып сыртқа шықты.

Иван Иванович ағаш дуалдан басын қылтитып:

— Қасқыр мен қабан алып, аюдың бетін қайтаратын ит іздегендер табылса, құлак қағыс бола жүр. Күшік бағасы екі жарты. Ауырсынғанға бір жартыға да бере салам,— деді.

Қанат келіскендігін танытып қолын бұлғады.

Әлде күшігінің иісін сезді, әлде дуалға өрмелеген иесінің ісін ерсі санады, әйтеуір Қанат ұзап кеткенше Жойқын әлде неге арсылдап, беймаза болып жатты.

* * *

Ақтұмсық көзін жол үстінде ашты. Алдымен әдемі бір иісті сезді. Ене иісем, емшек иісінен бөлек жат иіс. Бірақ сондай жақсы, жылы иіс. Адам иісі. Адам болғанда да Қанаттың иісі. Ақтұмсық тыпырлап, тұмсығымен Қанаттың кеудесінің әр жерін түрте бастады. Мұның да тұмсығы балғадай. Қанат алыста қалған Жойқынды еріксіз есіне түсірді.

— Енеңе тартып шын Жойқын болсаң жарар еді.
Кенет маскүнем кинологтың даусы құлағына келгендей.

— Жойқыннан да асып кетеді. Нағыз қырғынның өзі болып шығады.

Қанат өз қиялына өзі мәз болып күліп қойды.

— Шынында да атын қырғын қойса да болады екен-ау.

Рульде отырған шофер жігіт те құптап жатыр:

— Қырғын деген жақсы ат.

Ақтұмсық тағы да Қанаттың ол жер, бұл жерін түрткілеп, тұмсығын пальто жағасынан шығарып алды да, жан-жағына таңырқай қарады.

— Емшек қой іздегенің. Ауылға жақын қалды. Бара салып, сүт ішесің.

Ақтұмсық өрмелей түсті. Қызық, дүние зым-ірай айналып, апалан-топалаң болып жатқандай. Өзі мінген машинаның зырлап келе жатқанын қайдан білсін. Қорыққандықтан көзін жұмды. Сонда да бекзада тұқым тегіне тартып бұлқына қыңсылады. Көрінген жерге сари салу қанында жоқ қасиет. Зәр қысқанын бұдан басқа қай тілмен айтып жеткізсе екен? Бірақ оны түсінген ешкім болған жоқ.

— Әлгінде үйден шығарда сүт ішкен секілді еді?— деді шофер бала.

— Тоймағаны ғой, қомағай бола ма деймін,— деп Қанат күшіктің басынан шертті.

Ақтұмсық тұмсығын жиырып алды. Сол кезде Қанаттың қабырға тұсы жып-жылы болып жүре берді. Ағаттық жасағанын жігіт енді түсінді.

— Алда ит-ай, дүниені бұлдірді-ау.

Шофер жігіт ең әуелі:

— Немене?— деп шошып қалды да, кешеулеп барып түсініп, күліп жатыр.— Күшікте кінә жоқ. Шығамын деп бұлқынғанда зәр қысқан екен ғой. Түсінбеген өзіңнен көр.

— Ит тілін білмеген соң көретін күнің осы да.

Жолдан шығып машина тоқтады. Қанат күшікті қардың үстіне жіберді де, пиджагін тәртіптей бастады. Ақтұмсықтың онда шаруасы болған жоқ. Ақ қарда тұмсығымен түртінектеп қоңызша жорғалап жүр.

— Ит болмай кеткірдің қара, көзін аша салысымен тіміскілеп жатқанын. Байқа, суық тигізіп алып жүрме.

— Әкесі солтүстіктің үскірік аязына бой бермейтін Таусоғардың өзі болса, оңтүстіктің көктемі Ақтұмсыққа түк те етпейді.

«Рас айтасың» дегендей күшік тұмсығын жоғары көтеріп қыңсылап қойды. Кәдуілгі үлкен итке ұқсап үрген іспетті. Шофер мен Қанат қарқылдай күліп қайтадан машинаға отырды.

Суыт жүрген екі жігіт түс ауа Лезбай отырған қыстауға да келіп жеткен еді.

— Ал? Кәне, аманатыңыз орындалды. Ала беріңіз,— деп Қанат күшікті әкесіне ұсынды.

— Ау, күшігің не? Мен саған қасқыр алатын үлкен ит тап демеп пе едім?

— Ит жайын білетіндердің ақылы осы.

Екі бала Адыр мен Дабырда ес жоқ.

— Асырауға күшік жақсы.

— Ал атын не деп қоямыз.

Қанат өз ойын айты.

— Нағашы атасы қабан алған Жолбарыс, әкесі қасқыр алған Таусоғар. Ал аюмен алысқан енесі Жойқынды өзім көрдім. Ақтұмсықты енді Қырғын деуден басқа жол жоқ. Лезбай қарсы болды.

— Қырғын деп қойып, түк қырмаса не болмақ? Жаман иттің атын Бөрібасар қояды дегендей жұрт күлмей ме. Одан да Марғау дейік.

Жұрт шулап кетті.

— Марғау, Марғау! Кә-кә-кә!

Ақ тұмсық келісімін бергендей ыңырысып қойды.

Бұдан бес жыл бұрын көктем нышаны біліне бастаған март айының әдемі бір күні Марғау Лезбай үйіне осылай сая болған еді...

2

Сегіз айда Марғау ересек иттің қатарына келді. Енесіндей аршын төс, ұзын сирақ, сурет мүсін, әкесіндей жуан мойын, дөңгелек табан, сом дене. Өзі сондай қапқара. Алқым, жанбас, тұмсығындағы бұршақ таңбалары әдейі қолдан бояғандай мінсіз ақ, әдейі қолдан сызғандай мінсіз дөңгелек. Бір қарағанда «Осындай да ірі ит болады екен-ау» деп, сурет мүсін, сұлулықты табына, тамашалап қалсаң, аңқыған иісі мен құлпырған түсіне елтіп роза гүлінің тікенді сабағын жалаңаш қолмен ұстағанындай, өміріңмен ойнап тұрғаныңды кешеулеп ба-

рып аңғарасын. Кең қолтық кеуделі иттің көз артар көркі мен толыса бастаған сом денедегі ерен күш, жырта қарыс ауыздағы қайшы тіс ғажайып үндестік таба бастаған. Ұйқы қашырар жәй шәуілдектердің талайын көрген Лезбай Марғау бойындағы осы бір айрықша қасиетті әу бастан-ақ айырған секілді. Жас балаша өбектеп, тамақты да өзі беретін себебі сол.

Бір күні Лезбай қойды ертерек әкеп шарбаққа қамды да, кербестіге қайта қонды. Марғау ата кәсібін жасап, иесінің соңына ерді.

— Ә, ел таныған, жер таныған дұрыс,— деп қойды шопан итіне қарап:— Көрші шопанға барып қонақ болып қайтайық.

Көрші шопан өзеннің жоғарғы бетінде отыратын қаба сақал Әбікеш деген кісі екен. Лезбай келгенде тоқты бауыздап жатты.

— Ә, хош келдің, Лезбай. Әлгі ала бөтен бір иті бар деп еді. Сол итің бе мынауың?

— Соның өзі, Әбікеш.

— Итім-ақ екен. Мә, ендеше!— деп Әбікеш қанжынды Марғауға лақтырды.

Ит орнынан қозғала қойған жоқ.

— Ау, мынауың бір тоқмейіл ғой. Күнде тоқты сойып беріп тұрудың қай жағындасың?

Итінің ата-тегі туралы жәй лақапқа ие болып жүрген Лезбай бірдемені білестін адамша қарқылдай күлді.

— Мұның өзі «дөк» деген ақсүйек тұқымынан. Жат қолынан өлсе де тамақ алмайды.

Қаба сақалдың ғұмыры көрмегені. Соншалықты қайран:

— Сүйек-саяққа қырылысып қалатын біздің шәуілдектен емес десейші. Естімеген елде көп деген осы екен-ау!

Лезбай дән риза. Итінің мойнынан сипады да, Әбікештің қасына келіп көкке жантайды.

* * *

Марғау екіге аяқ басты. Биік тау қойнауындағы кең жайлауда күз белгісі сезіледі. Күндіз күн шуақты жылы болғанымен түнде бозғырау бар. Шопандардың ендігі әңгімесі күздеу жәйі. Ферма бастығы Қарғабек келіп Лезбай отарының қай күні көшетінін айтып кетті.

Түс әлетінде өзеннің арғы бетінде отыратын қырғыз

шопаны Сәршен келді. Соңында еркек-ұрғашы екі қара ит.

— Бір өзеннің екі бетінде отырған қырғыз-қазақ еліміз. Жиналып жатқаныңды көріп қоштасқалы келдім. Көш көлікті болсын!

— Әлей болсын!

Марғау келген кісіден көрі өз туыстарына көбірек көңіл аударды. Ит арланы қара қаншықты айнала берді. Соған қарағанда бірденені сезетін болса керек. Марғау атып тұрды да, салып иттерге барды. Бойында өзі әлі түсініп жетпеген жұмбақ бір сезім ойнап шыға келді. Қонақ ит кескестеп Марғаудың алдын орап жатыр.

Марғау, бірақ құлақ асқан жоқ. Құйрығын қайқайтып бойын жазып сәл керілді. Содан кейін алдыңғы аяғымен шымдауыт жердің қыртысты топырағын күрек салғандай көсіп-көсіп алып бұрқыратып кейін серіпті. Қандай иттің алдында тұрғанын қаншық та сезген болса керек, жер бауырлап жылжып Марғаудың астына кірді де, әр жерін бір жалап қынсылай бастады. Марғау қаншықтың жамбасын иіскеді. Сол кезде қонақ ит арс етіп кеп жайбарақат тұрған Марғаудың бүйірінен алды. Марғау жалт бұрылып қонақ итті кеудесімен соғып жіберді. Анау үш домалады. Марғау тістесе барды да тұрып үлгірмеген итті аттай мініп, балға аяғымен кеудесінен басты. Тырп етсе бас салмақ. Төрт аяғы көктен келген қонақ ит соны сезді білем, қозғалған жоқ.

Сәршен мен Лезбай ит қимылын қызықтап тұр екен.

— Апырау, мынау итің қырып сал ғой?

— Ә, Марғау әлі ит емес, күшік.

— Күшігі қалай?— деп танырқады қырғыз шопан.

— Күшік болатыны — бір жарым жастан енді ғана асты.

Сәршен сенбеді.

— Қойшы, ойнайтын шығарсың.

— Арғы жылдың февралінде туған. Сентябрь енді кірді. Санай бер ар жағын.

Қонақ сәл ойланды.

— Төсекте басы, төскейде малы араласқан қырғыз-қазақ туыс елміз. Бір күшігіңді қисаң қайтеді? Қалағым келіп тұр.

Өз ітін қызықтаған Лезбай қырғыз-қазақ кездескенде айтатын ежелгі жарасты әзілге басты.

— Қырда малымыз, ойда итіміз араласқан демейсің бе?

Басында:

— Көтек, мыналары несі?— деп шын шошып қалған Айған енді наразылық білдірді.— Еркектерде осы ұят жоқ. Не болса, соны айтасыңдар да жатасыңдар.

Сәршен ойы басқада.

— Мейлі, не десе ол десін, көңіліміз жақын дос адамдармыз. Бір күшігін қиятын шығар деп ойлаймын.

Кісі көңілін қайтармайтын Лезбай Сәршеннің шындап бара жатқанын байқап сасайын деді.

— Күшік болғанымен, өз қолымыз зорға жетіп еді...

— Қырғызда жан жоқ екенін білесің ғой. Қалағаныңды берем. Түйе сұрасаң түйе, бие сұрасаң бие...

Лезбай не дерін білмеді. Жолды Айған тапты.

— Әлгі қаладағы бала ғой алып келіп жүрген. Соған хабар салсаң, осының бір ұяласын әкеп бермес деймісің. Ал мына күшікке балалардың көзі үйреніп қалған еді, қинама бізді, Сәршен.

Лезбай әлденіп кетті.

— Ұяластары көп деген. Жарты айда бір күшікті қолыңа тигізем.

— Марғауды біз ешкімге де бермейміз,— деп балалар жан-жақтан жылады.

— Уәде құдай аты ғой, Лезбай?— деп нығырлады Сәршен.

— Енші алла.

Қоштаса келген дос Сәршен шығарып салма сөздің төркінін түсінсе де әлде бір үмітпен аттанды.

3

Күздің жылауық бұлты аспанды жиі торлайды. Бірде ұзақты күн дым бүркіп, сары аурудай созылып былжырап тұрса, бірде қара нөсер болып дауылдата кеп төгіп-төгіп алады. Қайтсе де, мал мен жанға қиыны осы бір кез екен. Уақыт тоқтап қалған секілді. Үйде де, түзде де сондай көңілсіз. Малмандай су басқан қойлар самарқау оттайды. Үстіне брезент шекпес киіп, жалбағайын бастырып алған Лезбай мұндайда тас-түйін.

— Оқыс оқиғалар осындай күндері болып қалады. Марғау, сен оң бүйірге шық, мен сол жақта болайын. Марғау, сен алға шық, мен сонда болайын,— деп үнемі құлағы тігулі, ат үстінде жүреді. Шопан тілін анық түсінсе бастаған Марғау сондай елгезек. Дегенді екі етпей-

ді. Лезбай нұсқаған жаққа шауып шығады да, қойды қақпайлап қайырумен болады.

...Сондай бір жауын-шашынды лайсаң күннің бірі. Ертемен борай жауған ұйтқыма жаңбыр түс кезінде толастап, бұлт арасы ыдырады. Жел терістік жақтан. Өксігін баса алмаған сәбидей ауық-ауық ышқына соғып сөгіле бастаған қара бұлттарды сілкіп-сілкіп қалады. Сол кезде жаңбыр тамшылары шаныта бұрқырап басылады. Лезбай тонайын деді. Денесі мұздай бастаған Марғау отарды айнала шауып жүр.

Бір кезде бір отар қойды қақпайлап екі жігіт жақындады.

— Е, Леке, аман-саусың ба?— деп айыр қалпақ киген ересектеуі бері салды.

— Мына құдайдың күні қайтеді. Қыс ерте түсе ме деймін. Әпіректей иіріп барады,— деп шағынды Лезбай.

— Тоңсаң жылынуға болады. Күн райын байқап бірер жұтым спирт ала шыққан...

Лезбайдың өңіне жылылық нұры жүгірді.

— Міне, білетін адам сөйтеді.

— Тоңып кеттім. Содан кейін Лекең де жетісіп жүрмеген шығар деп ана балаға малды осылай қақпайлайық дедім ғой, мен байғұс,— деп айыр қалпақ қойнынан шөлмек пен ыстақан суырды.

— Көмекшің бар екен ғой?

— Ағамның баласы. Мал десе, қазіргі жастардың жыны бар емес пе! Тракторға мінім деп болмайды. Жалынып жүріп зорға көндірдім.

Ішіңе жылу түсіп буыны босай бастаған соң, күндегі үйреншікті қиындықтар Лезбайға зорайып асқаралы тау секілді болып көрінгендей.

— Көмекшің бар, жақсы екен. Ал менде таяныш жоқ. Үлкен бала Алматыда. Қалғандары әлі жас. Әйел болса ауру...

— Әй, қайдам, көмекші болып не жарытады дейсің. Шідерге жанаспағанның нақ өзі. Әйтеуір ер-қара демесен...

Осы кезде абалап ит үрді. Айыр қалпақ ерқарасының «әй, шәй былай, шәй, шәй!» деген даусы шықты.

— Өне, бір сәт көз аударсаң көретін күнің осы,— деп айыр қалпақ атқа қонды.— Әй, бала не болды?

— Табын араласып барады.

— Табынды араластырып сен не, жыныңды бағып тұрсын ба?

Марғау Лезбай қасынан жосылта шауып үріп өтті: «Ана бала қойларды араластырып жіберді. Тезірек атқа қон!»

Арақ буына түскен адамға сырдың суы жұлығына да келмейтіні бар емес пе?

— Е, араласса қайтер дейсің, ажыратып алармыз,— деп Лезбай асықпай атқа мініп малға беттеді.

Айыр қалпақ төпелеп, қойларды ажыратып әлек. Марғау мал ішінде әр қойды бір тістелеп, арсылдап жүр.

— Ау, Леке, мына итіңе ие болшы! Қойлардың ит әлегін шығарды тіпті.

Лезбай итін ұстады. Ерқарасын сыбай жүріп айыр қалпақты малдарды ажыратты. Осы әуремен кеш түсті. Іңір қараңғысында жан дәрмен деп Лезбай әйтеуір отарын алдына салып үйге беттеді. Марғауда ес жоқ. Арасы алыстап бара жатқан екі отардың ортасында жосылта салып абалаумен жүр.

— Бүйтпесең сен ит боласың ба?!— деп кейіді Лезбай.

— Ап! Ап!— Кейігенін не, ана отарда бір қора мал кетті.

Ит шынында да бекер абаламаған екен, ертеңіне Айған араласып қой басын санаса, он шақты саулық жоқ.

— Осыншама жасқа келсең де айыр қалпақтың жүрген жері күйелі қаксал екенін білмей-ақ қойдың ғой,— деп кейіді Айған.

Жамандыққа баспайтын Лезбай:

— Қате санаған жоқпыз ба осы?— деп күдік келтірді.

— Бір емес, үш рет санадық қой.

— Әй, қайдам?

— Қайдам-сайдамыңды білмеймін. Айыр қалпақтың бұл үйреншікті ісі. Былтыр Сәршен ағайынды да алдап арақ беріп, қан қақсатып кеткен. Қазір бар да көзін құртып жібермей тұрғанда малыңды қайтарып ал.

— Апырай, жамандыққа қайтіп бара қойды екен? Әлде қалай жансақтық болды-ау тегі бір.— Лезбай біреу желкелеп итеріп, біреу бұйдалап сүйреткендей болып Марғауды ертіп, айыр қалпақ шопанға келді. Айыр қалпақ кешегідей емес, салқын.

— Ау, саған не болған? Аманшылық па?
— Бұйткен аманшылығы бар болсын!
— Не болды сонша ма?— деп таңданды Лезбай.
— Кеше қой араласқанда сенің отарыңда малым кетсе керек. Он шақты тоқтым жоқ.
— Не дейді? Жоқты мен іздеп келсем, жаңалықты сен шығардың ғой?!

Марғаудың мазасы жоқ. Шарбақты айнала шауып қойларға қарап үрумен болды: айыр қалпақтың сөзіне сенбе. Біздің отардың қойларын мен міне, ісінен танып тұрмын, көзінен танып тұрмын.— Соны растағандай үріккен қой арасынан бірер саулық көзін таңырқай қалап, Марғауға жақындай берді.

Айыр қалпақ қатты кейіді.

— Әй, мынау итің немене өзі? Кеше малдың береке-сін алып еді, бүгін біздің берекемізді кетірді ғой тіпті,— деп қолындағы күрегімен тұра ұмтылды. Марғау бөтен жердемің деп сескенбеді. Қызыл көзін қадап тұрып қалды. Күрек сермелсе бітті, атылмақ кейіпте.

— Байқа, алып тастап жүрмесін,— деді Лезбай.

Айыр қалпақ шошынып кейін серпілді. Марғау шоқиып отыра қалды да, дүңк-дүңк етіп үріп қойды: малымызды жасырғаныңмен қоймай жала жапқың келеді тағы да!

Лезбай бірақ ит қылығына мән бермеді.

— Марғау, кет былай!— деді де айыр қалпаққа бұрылды. — Малың кетсе бізге жүр. Қара. Әйтпесе мен қарайын сенің отарыңды.

— Малыңды өрістете бер. Кешке барам.

Осы байлаумен Лезбай үйіне келді.

— Ал, не бітіріп келдің?— деді Айған төсектен басын көтеріп.

Марғау дүңк-дүңк етті: түк те бітірген жоқ. Біздің қойлар қой ішінде жүр. Салмай таныдым.

— Кешке айыр қалпақтың өзі келетін болды осында.

— Өзі келетіні қалай?

— Оның да малы жоғалған секілді.

— Айыр қалпақ өйтіп бұйқыры мен сиқырын түтетпесін,— деді де Айған киіне бастады. Лезбай жаны Айғанда.

— Кетсе мал кетер. Қой-ақ қойсаң қайтеді. Күн салқын. Өзің жуырда ғана ауруханадан келіп едің. Суық тиіп қалып жүреді ғой.

Өтірік айтқан айыр қалпаққа да, әдейі барып түк бі-

тіре алмай келген күйеуіне де ашулы Айған Лезбай сөзін тындаған жоқ. Жылы киініп, белін тас қып буынды да, атқа қонды.

— Ал, Марғау, соңыма түс. Кімнің малы кімде кеткен екен, көрейік.

Марғау Айғанға ерді. Лезбай үйде қалды.

Бұлар келгенде сәске болып қалған еді. Айыр қалпақ қойын өріске шығарған екен. Айғанның жайшылықпен келмегенін бірден байқап, көлденеңдей берді.

— Кешке таман өзім барам деп едім ғой?

— О не дегенің? Сені күтіп отырған ешкім де жоқ еді ғой біздің жақта?

— Кеше сіздің отарда малым кетті.

— Ол қулығыңды қой, шырақ. Өткен жылы Сәршен байғұсты қан қақсатқан едің. Қайтар малымды!

— Малың болса қайтарармын. Жоқ болса не қайтарам.

Айған әрі таласпады. Атын тебінді де жайылып жатқан қойға ұмтылды.

— Айт, айт, Марғау! Ізде қой ішінен Лезбай сорлының саулықтарын!

Марғаудың күткені де осы еді. Салып ұрып бейбіт оттап жүрген қой ішіне қойды да кетті. Отар быт-шыт, тым-тырақай. Айыр қалпақ бажылына Айған қараған жоқ. Айтақтауын айтақтаса да «енді не істер екен?»— дегендей ит қылығын бағуда. Отар ішінде жосылтып жүрген Марғау бір кезде бір саулықты қақпайлап бөлек алып шықты.

— Мынаған не айтасың? Мынау, міне, біз салған ен ғой?— деді Айған саулыққа қарап.

Айыр қалпақ күмілжіңкірей жауап берді:

— Мұндай ен бізде де бар.

— Былжырама!

Арада аз ғана уақыт өтті. Марғаудың арқасында Айған жоғалтқан малын айдап үйіне оралды.

Айған малын айдап үйге оралды да, төсек тартып жатып қалды. Тағы да ақ халатты дәрігерлер келді. Бірақ бұл жолы олар Айғанды ешқайда да әкетпеді. Әкетпеді емес-ау, ешқайда да барғысы келмеген Айғанның өзі.

— Бара-бара жалықтым. Не көрсем де балаларымның алдында көрейін, мазаламандар мені енді.

Бұрын «қайтсе де жүресің»,— деп отырып алатын дәрігерлер бұл жолы неге екені белгісіз, зорлаған жоқ.

— Бір есепті үйде болғаны да теріс емес. Жалғыз-ақ тілек бар: не ішем, не жеймін дейді, бетін қақпандар. Ыдыс-аяғы, бет орамалы бөлек болсын. Балаларды көп жақындата бермендер қасына.— Осыны айтып ақ халаттылар қош айтысты. Соның артынан көп кешікпей қарашаның қары жауып, еріді. Қар жауғанда басын көтеріп бір кесе сусын ішіп еді, бір күн жатып қар ерігенде ыстық дүниемен қош айтысып, мәңгіге көзін жұмды.

Ел арасында Айған сондай аяулы әйел екен. Жаназаға жиналғандарда қисап жоқ. Таза арулап, айнала тау қоршаған осы жайлаудың елге шыға беріс аузында өзен жолына көлденең түсіп жатқан биік төбеге қойды.

— Иманды болғырдың тілеуі дұрыс екен. Ел беттен де, тау беттен де алыстан көзге түсіп, мен мұңдалап тұратын жайлы жерге жатты,— десті зираттан қайтқан қалың ел.

Ұлып-ұлып Марғау солығын басқан кезде кезек Адыр мен Дабырға тиген секілді. Есі кіріп қалған екі бала үйге бата оқырға жиналған жұрттың сай-сүйегін сырқыратты:

— Қайран апатайым-ау, бізді тастап қайда кеттің? Ренжіткен жеріміз жоқ еді ғой!

— Енді қайтсін! Шешесіз күн қараң ғой,— деп жатыр біреулер.

Топтан бір ақсақал суырылып сөйледі:

— Балалар қайтер дейсің. Ертең-ақ жетіліп кетеді. Шын қиындық жер ортасына келген Лезбайдың басында.

— Қайсысына болсын оңай деймісің.

— Балалардың кір-қоңы мен ішіп-жемі. Үй ішінің отын-суы дегендей.

Әлгі ақсақал тағы бір түйін тастады.

— Әй, Лезбай, өлер Айған өлді. Ол енді қайтып келмейді. Үй іші азып-тозбасын, балалар жүдемесін десең, тезірек аяқтану жағын ойла. Алдында үкімет малы. Оны бағып-қағуға да көмекші керек. Ешкім сені сөкпейді.

Еркек жағы осыны мақұл десті. Әйелдер жағында шу көп.

— Айғанның беті жасырынбай жатып бұл не сөз?!

— Тым болмаса топырағы басылсын да.

— Еркектер әне сөйтеді.

Басына шаңқандай ақ жаулық салған бір әйел тым ерекше:

— Әй, көк тұқыл, сен өлген күннің тап ертеңіне кемпірінді азғырып бір бойдақтың арбасына салып жібермесем бе, әпкел қолыңды.

— Сенен бұрын кететінімді қайдан білдің?

— Пиғылың жаман. Аруақ соғады сені.

— Әй, қанша азғырғанмен әйел байғұс көнер ме. «Қыркы, жүзі, жылы» деп жүріп алады ғой,— деді бір әйел.

Ақ жаулық көнер емес.

— Осы тұқылға ерегіскенде қалайда көндірем.

Шал да болмайды.

— Байың өлгелі пәлен жыл. Өзің неге отырып қалдың?

— Менің жөнім бір басқа.

Ерлер ішінен біреу киліге кетті:

— Өзі секілді әзәзіл азғырғышы болмаған шығар.

— Ойын бір басқа, шын бір басқа. Лезбайдың ойланғаны жөн,— десті көпшілік.

Осы ақылмен жұрт тарасты. Ал Лезбай болса, ойланумен болды. Екінші жауған қар бекіп, дүниені суық ұрғанда Айғанның қыркына Қарғабек келді.

— Ау, Леке, осы сенің не ойлағаның бар?

Бұл сауалдың мәні неде? Жанашырлық па, әлде тағылған кінә ма?— Соны түсінбеген Лезбай жауабы қатқыл.

— Не ойласын деп едің?

— Қыстың көзі қырау. Балалар болса жас. Өзін болсаң, жалғызсың. Малды қалай бағасың?

— Е, көмекшіге біреуді беретін шығарсың?

— Көмекшімен іс бітпейді, Леке. Малдан бұрын, қарауылшы балаларға керек.

Лезбайдың деген жеріне тиді білем, жүзі жылың деді.

— Оны мен түсінбейді дейсің бе. Мал мен баланың қыбын білетін ондай қарауылшыны қайдан таппақпын?

— Іздейміз.

Лекең үндемеді. Сөзді тағы да Қарғабек сабақтады.

— Мына сиыршы ауылдағы Ұмсындықты қалай көресің осы?

Лезбай ойланып қалды.

— Ақылсыз адам емес қой. Оның үстіне Айғанға жақындығы тағы бар. Балаларға тиышсыз бола қоймас. Жиендері ғой,— деп Қарғабек айқындай түсті.

— Қайдам?— Лезбай екі ұрықтау. Оның себебі де жоқ емес. Ана бір жылдары Ұмсындық совхоз орталығында ұйымдасқан халық өнерпаздар үйірмесіндегілермен бірге жайлау аралап жүріп ән салған. Сонда әркімнің көзі түсіп, соңынан ептеп қаңқу сөз де ерткен. Сол қаңқу сөздің бір ұшы мына Лекеңнің өзіне де келіп соғады. Айған ауруханада ұзағырақ жатып, Лезбайдың жүденкіреп жүрген кезінде Ұмсындықтың «жезделеп» келіп, осы үйге қонып кеткені бар болатын. Оның үстіне баласы жоқ. Себебінің неде екенін кім білсін, қыздай қосылған күйеуімен де көп отаса алмады. Осы жәйлардың барлығы Лезбайды толғандырмағанда қайтеді?! Екінші жағынан, Ұмсындықтың мінезі жақсы. Ел ішінде «әй кәпір» атанған емес. Айғанға арғы жағынан келіп қосылатын аталас жақындығы тағы бар. Тағдыр жазып қосыла қалса, балаларға теріс қарауға тиісті емес.

— «Қайдамды» қой,— деді Қарғабек Лезбайдың ойын бөліп.— Ұмсындық кет әрі бола қоймас. Бар да сөйлес. Көнбей жатса, елміз ғой, оны да көрерміз.— Осыны айтып Қарғабек машинаға мінді. Лезбайда тағат қалмады. Ертеңіне таңсәріде атқа мінді де, «кешігіп қалсам қарай салыңдар»,— деп малын көршідегі Сәршенге тапсырып, жолға шықты. Соңына ерген итіне:

— Ал, Марғау, жүгіртіп көрші ауылға барып қайтайық,— деп адамша сөйлесті.

Көрші ауылы келесі төбенің астында отырған сиыр фермасы екен. Лезбай аттан түсіп жатыр.

— Иә, Лекесі, таң сәріде бұл не жүріс? Астыңыздан су шығудың қай жағы?— деп Ұмсындық күліп тұр.

— Бір өзін деп келдім. «Анау-мынау десең де, қимайды екен көз көрген» деген бар емес пе.

«Өзің» деп келдінің төркінін Ұмсындық бірден сезсе керек.

— Тәтей бар кезде сүтке түскен күшіктей болып жүруші едің, сақал-мұртты басып, қутыңдап кетіпсің ғой

өзің?— деп Лезбайды сөзбен қағытып, жамбасымен қағып өтті.

— Әй, көксілім-ай, баяғы қалпыңнан танбапсың-ау. Ұмсындық қара көзін төңкеріп тастады.

— Немене, өзгерді деп естіп пе едің?— Өңінде күлкі, өзі сондай қылықты. Лезбайдың іші-бауырына еніп барады.

Содан ба, әлде еті үйренген бұрынғы көз көргені болғандықтан ба, әйтеуір қонақ еркін.

— Екеуміздің де айдарымыздан жел есіп тұрған жоқ, Ұмсындық. Менің әйелім өлді. Сен байдан кеттің. Кінә кімде, деп тексерер мен емес. Өткен күннің күнәсін қайсымызда көп, қайсымызда аз екен деп қазбалап та жатпаспыз. Мен елуге жетсем, сен отыздан астың. Отыз әйелге аз жас емес. Жалғыздық кімге жарасқан. Менде бір-екі қара домалақтар бар ғой. Соларға ана бол.

Ұмсындық ойнақы.

— Сол екен ғой араға Қарғабекті жеңгетайлыққа салып жүргенің.

Лезбай тіксініп қалды. Мына сөзге қарағанда, Қарғабек келіп Лезбайдың атынан Ұмсындыққа ұсыныс жасаған. Оны қалай түсінсе екен? Бірақ көп кешікпеді, адам пиғылын әманда жақсылыққа жоритын Лекең көңіліне: «Жарайсың, Қарғабек, қарамағыңдағылардың қамын ойлап жүргенің кісілігің болар»— деген ой келді. Лезбайдың көңіл күйіне үніліп жатқан Ұмсындық жоқ. Әлгі сөзін әрі жалғап, «кет әрі» еместігін танытты:

— Жездемізді Қарғабексіз де білеміз ғой.

Шай келді. Шаймен бірге арақ келді. Ұмсындық тізелесе отырып, кішкене қырлы ыстақандарды өзі толтырды.

— Мүмкін, «мен» деп келгендегі дәмен осы шығар?

— Иә, осы еді,— деп Лезбай күлді.

— Осы болса, ал ендеше, алып қояйық.

— Алсақ, алайық.

Осы «алып қоюдың» аяғы малды да, жанды да ұмыттырып жіберді. Қой қорада, екі бала қамауда қалды. Лезбай бір күн, бір түнді оңаша үйде әдемі келіншек қасында өткізді.

Ертеңіне жалғыз басты келіншектің төсек-орны тиелген оқшау шана Лезбай үйіне бет алды.

...Дағдылы бір күн. Қар жапқан кең жазық далада жаяу бұрқасын бар, Лезбай ат үстінде, артта келеді. Марғау болса, дағдысынша отардың оң мен солын кезек бүйірлеп, жау торуылдайды. Ит исін алып, әбден үйренген қойлар жайбарақат. Кішкене темір тұяқтарын шыңылтыр қарға шегеше қадап, жайыла оттап келеді. Құлақтанып қызара шыққан күн етектен бір шама көтеріліп барып, әлденеге ілініп қалғандай, жылусыз көзін сығырайтып қарауытқан аспаннан салғырт қарайды. Лезбай аттан түсіп, бір шама жаяу жүріп, тақымын жазды. Содан соң кер бестінің ауыздығын алып тебінге жіберді де, өзі бір биіктеу жерге келіп отырды. Мұндайда Марғаудың отарды орағыта шауып, жан-жағына қарап алатын әдеті бар. Сыралғы ит бұл жолы да сөйтті. Тебіннің дөнестеу жерінде мойнын айналаға соза салып қарғып-қарғып алды: көз жетер, құлақ естір, иіс келер жердің бәрінде тыныштық. Жат қыбыр, селкем дыбыс, секем иістің түк белгісі болмаған соң, Марғау салып отырып иесінің қасына келді. Кер бесті тұяқ жұмсап әуре емес, қой өтіп, босап қалған тебіннің түбін індетіп әлек. Лезбай көзі жұмулы, басын бір кішігірім тасқа салып дем алып жатыр. Ит келіп тұмсығын шопан үстіндегі кір сіңген ескі тонға сүйкеп-сүйкеп алды. Күшік күнінен әбден мұрнына сіңген таныс иіс — шуаш иісі, кір иіс, тер иісі — тамаша иіс. Қаладағы жылы үйде қолда тұратын, тек бір мезгіл кеш құрым ғана біреу жетегінде көшеге шығып сейіл құратын тұмшалы ақ саусақ туыстарын қайдан білсін, мына ен далада еркін көсіліп, қой соңында жүретін бейнетқор Марғауға әйтеуір дүниенің асылы осы иісте.

Лезбай көзін ашты. Бір жамбастап қисая беріп, итінің басынан сипады. Марғау бүйтіп қасына келсе, төңіректе тыныштық екенін шопан жақсы біледі.

— Таң сәріден шабуылда, шалдығып кетер, кер бестіні үздіріп алмасак болмайды.

«Айтқаныңа түсіндім» — дегендей Марғау да көзін жұмып, маңдайымен Лезбай алақанын сүйкеп-сүйкеп қойды. Жақсы көргенді байқаса, арсалаңдап иесінің үстіне қарғып, әдемі сезімнің бей-берекетін шығаратын кейбір даңғой туыстарын Марғау ұнатпайды. Оның бар махаббат-ықыласы осындай сыпайы қимылмен тынады. Итінің осы қылығына разы болды ма, кім білсін, Лезбай

жарлауыт қабақтың астында жатқан кішкене көзін күлімдете қадап:

— Затың ит болғанымен кейбір екі аяқты ақмактардан әлдеқайда артықсың-ау,— деп дән ризалық білдірді.

Сол сол-ақ екен, Марғау жүресінен отыра қалып екі-үш дүркін дүңк-дүңк етіп үрді де, жосылта жөнелді.

— Әй, мақтағанға дандайсып кеттің-ау деймін,— деп Лезбай карқылдап күліп, бір аунап түсті.— Әйтпесе ит боласың ба?!

Жок, Марғау мақтанбағанға ұқсайды. Жан ұшыра абалап, қой отарын айнала шапты. Әлі де жайбарақат жатқан Лезбайға құйғытып келіп үріп-үріп өтті: Не ғып жатырсың? Жау келді, атқа қон! Кенет қой дүрлікті. Бір сойқанның болғанын Лезбай сонда барып түсінгендей, қарғып атына мінді де, ит кеткен жаққа шоқыта салды. Істің жайын дөң асып барып байқады: бір көк шулан жер бауырлап жақындап қалыпты. Қарсы алдында Марғау. Не істерін білмейтін секілді, мойны күдірейіп, тісі аксиып кеткен.

— Марғау, Марғау! Айт! Айт!

Адам тегеурінінен сескенген көк шулан қарғып тұрды да, жөнеле берді. Адам тегеурінінен қуат алған Марғау бөрі соңынан бүктелесалды. Екеуі де дөң асты, ойға түсті. Артта қуғын барын анық сезген Марғау көкжалды қарсы қабаққа асыла бергенде қуып жетті де, жұқа шаптан қапсыра қауып, тұмсығымен түйіп өтті, көк шулан тоңқалаң асып барып, қайта тартты. Шабынан саулаған қан қарды таспадай тіліп сызып барды. Қан көрінсе құтырынып кететін арғы тегіне тартты білем, бар қауіпті ұмытып үлгірген Марғау қасқыр соңына қайта түсті. Ит тегеурінінің оңай емес екенін енді аңғарған көкжал әлде тақыстығы, әлде сасқаны, әйтеуір қиыстап барады. Марғау мақсаты біреу-ақ: қансыраған ата жауын тағы бір қуып жетіп, Лезбай келгенше мүлде жәукемдеп тастау. Денеде әлі қуаты көп, жағдайға біржола үстем ақ тұмсық қара ит екінші бір жыраға қасқырмен қатарласа келіп түсіп еді. Бір бүйірден жанапайлап шыға келген бір топ бөріні Марғау осы тұста барып байқады. Артында қардан шаң тұрғызып, құйғытып келеді. Өзгелерінен оқ бойы алда келе жатқан көш басы арлан жаралы ұяласын өткізіп жіберді де, Марғаумен айқаса кетті. Шар болаттай шыңдалған

екі тұмсық арандай ашылып бір-біріне тіресіп қалды. Құдды, қайсымыздың ауымыз үлкен екен, кәне салыстырайық дегендей арылдайды! Осы бір сәтте екінші бірі келіп Марғаудың оң жамбасына ауызды көміп қалды. Дүние жып-жылы болып жүре берді. Тіршіліктен әлі күдерін үзбегені ме, әлде жан тәсілімі, кім білсін, жабыла шүйліккен қасқырлар жайына қалды, Марғаудың есіне ең әуелі құйғытып келе жатқан кер бесті, одан кейін камшы үйірген Лезбай түсті. «Қайдасың?»— дегендей бір қаңқ етті де, серейіп сала берді. Сол шақта күркіреген Лезбай даусы шықты. Гүрс-гүрс мылтық атылды. Содан арғысы есінде жоқ.

...Бір кезде Марғау көзін ашты: екі бөрі сұлап жатыр. Біреуін ісінен анық таныды,— манағы өзі қуып жетіп, таңың тартқан көк шулан. Қалғандары зымзия.

— Екеулеп жүріп екеуін түсірдік. Енді Лезбайдың отарына аяғын байқап басар өздері де,— деп Лезбай сыдырып алған жас терілерді қоржынына салды да, атқа қонды. Кер бесті әлденені сезгендей көзін аларта осықырынып үрке салды.

— Е, қорықпа енді бұлардан. Ал, Марғау, кеттік,— Лезбай итімен осылайша сөйлеседі.

Марғау кеудесін көтерді. Бірақ артқы аяғында жан жоқ секілді. Икемге келмейді, соны аңғартқаны ма, болар-болмас белгі беріп қыңсылап қойды. Ілгері кеткен Лезбай қайта оралып аттан түсті.

— Алда байғұс-ай, алдыңғы аяғыңды шайнап тастаған екен ғой. Бәсе, неғып қозғалмай қалды деп ойлап едім,— деп итінің мойнынан сипады да, атқа өңгеріп алды.— Қамықпа, әлі-ақ ойнақтап кететін боласың.

Лезбай қойын айдап үйге келді. Өрістен ерте оралғандықтан ба, үйден үрпиісе шыққан балалар мен Ұмысндық кейпінде сұрау:

— Мал аман ба?

Соны аңғарған Лезбай:

— Мал да, жан да аман. Мә, мынаны үйге апарындар, иге саламыз,— деп теріні балаларға лақтырды да, Марғауды өбектеп аттан түсті.

— Бұған не болды?— деп Ұмысндық шошып қалды.

— Қасқыр аяғын шайнап тастаса керек.

— Енді не істейсің?

— Емдейміз?— деп Лезбай екі талды жонып қалақша жасай бастады.

Ит басын жерге салып сұлық жатыр. Балалар бірінен соң бірі келіп нан тастап әлек.

— Жемейді ғой?— деді Дабыр.

Адыр киліге кетті.

— Аяғыңды қасқыр шайнаса, сенің тамақ жегеніңді көрер едім! Марғау қайта жыламай үнсіз жатыр. Сен болсаң бақырар едің.

— Иә, саған, мен емес, ең алдымен «аяғым, аяғым» деп сен бақырар едің ғой.

— Қой, жоққа таласпаңдар,— деп әкесі балаларына басу айтты.— Марғау болмағанда мына қойды қасқыр қырып кететін еді. Ал қойды қасқыр қырды дегенше әкелеріңді түрмеде деп біліңдер.

Адырдың көзіне жас келіп қалды.

— Иә, деген! Мен сені түрмеге жібермеймін.

Дабыр өшін алғандай. Мазқтап жатыр:

— Әлгінде ғана жыламаймын дегенің қайда? Адыр жылауық, Адыр жылауық.

— Әкемді қамап қойса, мен түгіл сен де кеңкілдеп жылар едің ғой.

Лезбай мен Ұмсындық Адырдың мына сөзіне шегі қатқанша күлді.

— Ұрлық істеген жоқ, өтірік айтпады. Жайдан-жай әкелеріңді неге қамайды? Ешқайсың да жыламай-ақ қойыңдар!— деді Ұмсындық Адырдың басынан сипап.

Лезбай нағыз сынықшы секілді. Иттің аяғын асықпай отырып көп сипады. Сынығы, жарықшағы бар ма деп сипайтындай. Марғаудың жаны жай тауып, көзін жұмды. Адырдың даусы қаттырақ шықты.

— Көзі жұмылып кетті. Өліп қалмай ма?

Марғау баланы қорқытпайын деді білем, басын сәл көтеріп ыңырысып қойды.

— Неге өледі, өлмейді,— деп Лезбай ит жарасына дәрі септі. Содан кейін әлгі қалақшалармен сынық аяқты таңып тастады.

Марғау үш аяқтап үш ай жүрді.

— Ит емдеп қайтетін едің, көзін құртпайсың ба?— дегендерге шопан жауабы шолақ.

— Марғау екіге жаңа ғана жетті, жас сүйек әлі-ақ жетіліп кетеді.

Лезбай сөзі қате кетпеді. Ақыры шипалы қолдың салауатымен Марғау құлан таза айығып, байырғы қызметіне ауысып еді...

...Марғау төртке аяқ басты. Күз белгісі біліне Лезбай отары төменге бет алды. Үй мен балаларды машинаға салып кеше жөнелткен-ді. Қой соңында Лезбай мен Марғау. Ұмсындық қазан-ошақ артқан арба үстінде.

Лезбай мұндайда саспайды. Жаз бойы оты мол, суы шыбынсыз жайлауды еркін жайлап шелденген малдың алдында ұзақ қыс тұрғанын әсте естен шығармақ емес. Сол себепті «ерте барсам жерімді жеп қоям»— деген ниетпен, ықтырма мен күздеуде отыруды қатты ұстанып, жұрттың сонын ала малды оттата жылжытып келеді. Кейде шеттеген қойды қайырып, дырқырата бастайтын Марғауға жекіп тастайтыны да содан. Марғау сондай есті. Айтқанды екі етпейді. Малдың кең жайылып оттауына мүмкіндік жасап, ондайда алыстан орағытады.

Түс ауды. Мал жусайтын кез. Бұл шақта Лезбай отарды айнала қалың қарағайлы тау қоршаған кең жайлаудың төменге түсер аузына іліккен еді. Ендігі бет алды Кегеннің кең жазығы. Одан әрі Құлық тауы. Тау сыртында қыстаулар, мал қоралары.

Біраз төмендегендіктің белгісін танытып бұлттан күн шықты да, ысыта бастады. Лезбай астындағы өзіндей көнбіс кер бестінің шаужайын тартып жерге түсті. Үстіндегі кір сіңген ескі қара тонды шешіп былай тастады.

— Әй, Ұмсындық, мал жусайтын кез. Дем алайық. Шай-суыңды дайындай ғой.

Ұмсындық арбадан зорға түсті.

— Ау, саған не болған?

— Ауырып келем.

— Ертемен шыққанда сап-сау едің ғой?

— Ертемен сау болсам, қазір аурумын. Әйел жайын білмейсің бе?

Лезбай сәл кейіңкіреп, мұрнының астымен бірдеме деді де, араны көлденең тартып, қалқан жасап, шай қайнатты. Ұмсындық Лезбай шешіп тастаған тон үстінде қисайып сәл жатты да, басын көтерді.

— Жазған-ау, мына тонды баяғыда таста деп ем ғой? Қайтіп киіп жүрсің?

— Қара тонмен ойнама, ол менің құтым.

— Құт болса болар, ісі әдемі екен. Тер саси ма, әл-

де шуаш саси ма, ажыратып болар емес,— деп Ұмсындық бөлек жерге қисайды.

— Жә, жә, кекетіп мұқатпай? Сенің де шыққан теңің белгілі еді ғой маған. Одан да мына шайды құй.

— Еркелеп жатыр дейсің бе. Ауырып келем дедім ғой.

Лезбай кенет Айғанды есіне алды. Ащылы-тұщылы бірге отасқан жиырма бес жылдың ішінде ауырып жүріп те бір рет аурумын демеген екен. Тіпті өлерінің алдында айыр қалпаққа барып, қосылып кеткен саулықтарды айдап алып келді-ау. Мүмкін, сол жолы бармай-ақ қойғанда өлмейтін бе еді, әлде қайтетін еді? Осы бір тоқтам үстінде Лезбай енді өзін кіналады: біреудің бетіне келіп, осы бір жүз жыртпастық-ай десеңші. Елуді озып, алпысқа тартқан шағында аңқаулық пен аңғырттық, сенгіштік пен бұйығылық деген кеселден қайтсе құтылмақ?! «Менің қойым қайта сенде кетті»— деп шімірікпей тұрды-ау айыр қалпақ. Дардай басымен жұрт қайтіп барады екен осындай қулыққа? Қулық сырын түсінбегендіктен талай жерде опық та жеп жүр. Сондай өкініш үстінде «бұл бір сабақ болды. Енді ме, енді қайтып ондай іске Лекең баса қоймас, енді қайтып бұлай құрылған қулық тұзағына оңайлықпен Лекең түсе қоймас»,— деп өзімен өзі болып, ант-су ішкенімен, залымдық пен қулық шіркін тонын айналдырып киіп, кейпін өзгертіп келеді де, табиғатында аңғал жаралған Лезбайды тағы да оп-аңай ауната салып, жарқ беріп кете береді.

Лезбай қатты ойланған екен, атам заманнан келе жатқан тас құман тасып, бұрқырап кетіпті: «Жазған-ау, не болған саған, шайың тасып жатыр»,— деген Ұмсындық даусын зорға естіді.

Кенет абалап ит үрді. Лезбай жан-жағына шошына қарады. Отар тыныш. Қой біткеннің селкеу шыққан бірі жоқ. Аядай ашық жерде ұйлығып жатыр. «Марғау қайда?»

— Марғау, Марғау!

Марғау тағы да абалады. Даусы, бірақ әртінде.

Лезбай енді алысқа, алдыңғы беттегі төбеге көз салды. Марғау төбе басында. Әуілдеп үріп Лезбайды шақырады. «Жайдан-жай бүйтпесе керек еді ғой? Не көрді екен?»

— Марғау, Марғау! Кә-кә-кә!

Марғау өршелене түсті. Қелер сыңайы жоқ тіпті.

— Даусы тым қатты ғой ана бишараның. Бекерге мазаланбаушы еді, бірдемені көрген болар, барсайшы,— деді Ұмсындық.

Ыстық шайдан бір-екі ұрттап, Лезбай атқа қонды. Шоқытып төбеге шыкса, Марғау Айған моласының басында тұр. Лезбай көзіне жас келіп қалды. Аттан қарғып түскен бойда итін келіп құшақтады.

— Мал мен бір құлқынның жайын ойлап жүріп, Айғанның осы жерде екенін де ұмытып кетіппін ғой тіпті!

Лезбай дін дегеннің не екенін де білмеуші еді. Ақсақал, қарасақалдар жиналып дұға оқып, дәм қайырып жатқанда Лезбай қолын жұрт сөзіне қалмайын деп жаятын. Басқа біреулер аузын жыбырлатып тие берсін айттып жатқанда бұл басқа бірдемені ойлап, әлденеге алаң болып отыратын-ды. Не болмаса: «Аузын жыбырлатқанда осылар не айтады екен?»— деген сұраққа жауап іздеп азаптанатын. Сол Лезбайың тізе бүгіп отыра қалды да: «Алдың жарық болсын, Айған. Артыңда қалған қарғаларың реніш дегенді білмесін!»— деп күбірлеп бетін сипады. Екінші жылға айналып, басылып қалған моланың әр жерін көтерді. Қирай бастаған шарбақты жөндеді.

— Кешіктің ғой, не көрдің?— деді Ұмсындық ренішті оралған Лезбайға.

Лезбай үндемеді. Атына бір жамбастап отырған күйі отарды орнынан көтерді.

— Ау, біздің үйдің кісісі, бірдеме естігеннен саумысыз? Далада қалып қоймайық. Арбаны ыңғайла, атты жек,— деп Ұмсындық күле қарап, көзін төңкеріп тастады.

— Арба дайын емес пе? Ыңғайлайтындай шашылып жатпаған еді ғой,— деп Лезбай кете берді.

Іс мәніне жете түсінбеген Ұмсындық:

— Әлгі екі арада мынаған бірдеме көрінген шығар?— деп аузын бір сылп еткізді. Атты жегіп, шашылған нәрселерді жинастырды. Көзі кір сіңген қара тонға түсіп еді, «ырыстың бәрі осында тұрса да қойшы»,— деп көтеріп алып лақтырып тастады да жүріп кетті. Бұл кезде төбеден түсе берген Марғау жұрт жаққа қарап мұрнын шүйірді. Қарайып жатқан тонды ісінен танып тұр. Лезбайға қараса бір шама алыстап кетіпті. Одан беріректе ыдыс-аяқты салдырлатып Ұмсындық мінген арба зымырап барады. Қара тон жұртта қалған

Марғау дүңк-дүңк екі-үш рет үрді. Ұмсындық қараған жоқ. Лезбай естімеген секілді. Ит жүгіртіп төменге түсті де, қара тонды үш айналды. Лезбай тоны, жақын келіп үш иіскеді. Лезбай исі. Аянар жан қалған жоқ енді. Аба-лап үріп, алыстап кеткендердің сонынан салды. Ұмсындыққа жетіп, арбаны айнала үрді.—«Тон қалды! Тон!» Ұмсындық бірақ селт еткен жоқ. Одан кейін Лезбайды қуып жетіп, отарды айнала шапты.—Тоның қалды! Тоның!.. Лезбай атының басын тартып, итіне қарады:

— Неге шабаландың?

Марғау өршелене түсті. Тоның қалды жұртта! Тоның! Лезбай қойдың ол жак, бұл жағына шықты. Бәрі түгел, бәрі аман секілді. Артына қарады. Салдырлатып Ұмсындық та келе жатыр.

— Ау, ит неге абаланды?

Ренжіген Ұмсындық жауабы келте:

— Ит иесі өзін білмесең, мен қайдан білем...

Лезбай үндей алмай қалды. Ашуды кер бестіден алғандай. Қамшыны бір үйіріп, борбайлата салды да отардың сетнеген жағына шаба жөнелді. Марғау тағы да үрді. Лезбайдың қайрылмайтынын білген соң, жосылтып, жұртқа келді. Қара тонды үш айналды. Қателеспеген. Лезбай тоны. Жақын келіп үш рет иіскеді. Нақ Лезбайдың иісі. Қызық. Қара тонды қалдырып бұлар қайда бара жатыр?—Ит ақылына сыймайды. Марғау жосылтып тағы келді Лезбайға. Жағына тыным жоқ. Отарды айнала шауып үрумен жүр. Ай мен күннің аманшылығында мынадай мінез көрсеткен ит қылығын Лезбай өзінше: «Айған қалды төбеде, Айғанды тастап қайда бара жатырсың?! Қайт кейін!»—дегені деп түсінді. Өйткені Айған дүние саларда Марғаудың үш күн бойы жағын жаппағаны Лезбайдың әлі есінде.

— Өлген Айған қайтып келмейді енді. Қой, Марғау!—деп жекіді Лезбай.

Марғау, бірақ өршелене түсті: «Ап! Ап!»

Әр қилы сезім жетегінде келе жатқан Лезбай Марғау абалап жанынан өте берген кезде бишікпен тартып жіберді.

— Байбалам сап, мазаны кетірдің ғой тіпті!

Азғана ғұмырында тәніне тұңғыш рет таяқ тиген Марғау әуелі шоқиып отыра қалып ұлыды да, кері салды. Артық кеткенін тез аңғарып: «Марғау! Марғау!»—деп шақырған иесіне де қарамады. Салып жұртқа келді.

Тон үстіне шоқиып отыра салып тағы ұлыды. Бірақ Лезбай отары алыстай берді.

7

Арада ай өтті. Лезбайдың күздеуді қалдырып, қыстауға бет алар кезі де таянып қалған. Басында дала мінезін танытып: «Есті ит еді ғой, келіп қалар»— деген үмітпен жүрген Лекең бара-бара көңілін күдікке алдырып «Апыр-ау, қайда кете қалды?»— деген сұрақты жиі қойып, жауап таба алмай дал болатынды шығарды. Әр қилы тон пішеді: әлде қасқыр тобына кезігіп қалды ма екен? Әлде көре алмаған жат-жақын, шопан-жоралардың бірі жазым қылды ма? Әлде тәніме ащы таяқ тигіздің деп өкпелеп кетті ме? Не көрінді? Ойда жоқта неліктен беймаза бола қалды? Әлде... Қойшы, осы бір «әлдемен» жүргенде тағы да бір шама уақыт өтті. Лезбай отары төменге құмдилап қыстауға келіп бекінді. Бірте-бірте Марғау ізі көмескілене бастағандай. Басында ауыз жаппайтын балалардың өзі де Марғау атын сиретіп барады. Жалғыз-ақ мал сетнесе, жә болмаса боран-шашында қасқыр торуылдаса, сонда ғана Марғау аты ауызға ілінеді.

— Шіркін, Марғау болғанда ақсақ қой далада жатып қалмас еді ғой.

— Марғау болса қасекең де аяғын байқап басар еді-ау біздің отарға!..

Осылай қыс өтуге айналды. Лезбай үйі Марғауды өлдіге санап, біржола ұмыта бастаған еді...

8

Бірін бірі жақсы көретін ит пен оның несі Лезбай арасында әйтеуір бір түсінісбестік болды: «Тоның қалды»,— деп Марғау абалап барып еді, оны Лезбай Айғанға байланыстырып өзінше жорыды. Соған орай тұңғыш рет мінез көрсетіп, қол көтерген Лезбай қылығы да Марғауға «неменеге беймаза бола қалдың, қалдырып кетсем, қарап тұрмайсың ба, келмейтін бе едім қайтып?!»— деген жарлық есебінде жетті. Қайтсе де Марғаудың тон күзетіп қалғанына талай уақыт. Күнде жолға қарайды. Тұмсығын созып ауадан Лезбайдың исін іздейді. Сөйте-сөйте жалыға бастады. Бір нәрсеге қайран: қара тонды неге тастап кетті? Неге іздеп келмейді? Ашыға бастаған кезде тышқан аулайды. Тышқан аулап қарнына бірдеме

барған кезде есіне тон түседі де, салып ұрып орнына келеді. Қызық бір ой: адам тойса, уайым-қайғысы азаяды. Жатқанды, дем алғанды ұнатып тұрады. Ал ит ше? Қарны тойса, атадан мирас болып келе жатқан өз міндеті — күзет міндеті есіне түсіп мазасы кете бастайды.

Бір күні борап қар жауды. Ит жатқан жер дөнес, желдің өті екен. Сол себепті Марғау қара тонды тісімен сүйретіп жыраға келіп түсті де, үлкен бір қой тастың ығына келіп жайғасты. Осынысы ақыл болғанына Марғаудың көзі ертеңіне жетті. Ұйтқи соққан боран жырашықты қармен толтырып, қойтастың үстінен жүріп кеткен. Етегінде кішкене саңлау бар. Құдды әдейі жасаған үйшік дерсін. Марғау далаға шықты. Айнала аппақ. Нағыз қан сонар. Тау беткейіндегі шыршалар қар жамылып мүлгіп тұр. Олай-бұлай жосылта шауып ит бойын жазды. Содан төбеге шықты. Айған моласы қар астында. Көз жетер атырап із түспеген ақ қағаз бетіндей. Әлде Марғау исі, әлде тон исі шошытты, түн жортпалары бұл өңірді айналып өткенге ұқсайды. Ит аңсары кенет жазда Лезбай отырған жұртқа ауды. Құйғытып келіп айнала тіміскілеп жүр. Таныс жер, міне мына жерде өзі жататын. Мынау Лезбай дем алатын орын. Мынау, міне Ұмсындық исі. Қазан-ошақ исі. Дабыр, Адыр иістері де бұрқырап жатыр. Дәп қазір сол иістердің өзі болмаса да, ит көзіне анық айқын қалпында сол кездің суреттері келеді. Ал қаймағы бұзылмаған осы суреттердің ит жадында таныс, етене иістерге айналуы ықтимал құбылыс қой. Марғау тұмсығын көкке созып ұзақ ұлыды. Көкіректі сондай бір ыстық сағыныш оты шарпығандай. Көзін аша салысымен бауыр басқан бір үйлі жаннан айрылып, мына жұртта Марғау неге қалды осы? Жылы ықтасын, Ұмсындық беретін сүйек-саяқ, көже көзден бір-бір ұшқандай. Бұрын мал қамы, жан қамы болмаса, құлқын қамы дегенді білмеуші еді. Ендігі іздейтіні — не кезігеді, қалай кезігеді?

Марғау өз жұртын тіміскілеп жүріп жарты таба нан тапты. Аяз сорып қатып қалған нан. Темір секілді, домалатсаң тасқа тиіп шын-шың етеді. Марғау нанды Лезбай жататын жерге алып келіп ұзақ әуреледі. Ақыры түс ауды. Нанның соңғы қиқымын жеп тұра беріп еді, алдында анадай жерде шоқиып отырған қасқыр қаншығына көзі түсті. Шошынып, денесі мұздап қоя берді. Ата жауын осыншама жақын келтіріп, қалай аңғармай қалған? Исін қайтіп сезбеді? Марғау мойнын күдірейтіп, ырылдап еді, қасқыр қаншығы жер бауырлап жата қалып құйры-

ғын былғады.— Достыққа, татулыққа шақырған белгі. Өзі жылжып келеді. Жауап есебінде Марғау да құйрығын былғап қойды.— Шын достыққа ниетің болса, мен де қарсы емеспін,— дегені. Содан кейін ұшып тұрды да, төрт аяғын жерге шалқайта салып, кеудесін кере сәнде-не бой жазды.— Ал көре ғой, ит баласының сұлулығы менен өтпеген!

Қаншық жылжи қыңсылап Марғауға жетті. Марғау да қарап қазған жоқ, бозбала сері мінезбен екі-үш аттап барып қаншық сауырынан иіскеді. Бірақ қасқыр қаншығының бойында айлалы есеп болмаса, басқа сезім белгісі жоқ. Соны сездірмейін дей ме, құйрығын қайта-қайта былғалап, қыңсылай береді. Көңіліне әлденені секем алған Марғау алыстан тұрып мойынын қайта соза беріп еді, қаншық шыққан беттен құйғытып келе жатқан үш нокатқа көзі түсті. Аялдар шақ қалған жоқ. Жалт берді. Аярылық жасап, жер бауырлап жатқан қаншық кілт өзгерді де тұра ұмтылды. Дегенмен ұзын сирақ Марғау адымы алымды екен, барған сайын ұзай берді. Ұзаса да маза жоқ: қайда бармақ? Ізге түскен бір топ қасқыр қайда барсаң да қалмайтыны айдан анық. Оның үстіне былтырғы жылғыдай топ-топқа бөлініп қақпақылдап жол тоспасына кім кепіл. Айған моласына бармақ па? Бірақ үюлі жатқан қу төмпеде не пана бар? Ала көңілділіктің салдарынан жүгірісін бәсеңдетіп алды ма, кім білсін, артына көз салып еді, басқаларынан оқ бойы алда келе жатқан қаншық пен өз арасы жақындап қалған секілді. Қуғанның жетпей қоймайтынын сезген Марғау бір шешімге белін бекем байлаған секілді. Енді шоқалақтап баяулата шапты. Әлгіндей болмады, қаншық салып жетіп, ауызды сала берем деген кезде Марғау төрт табандап бұға қалды. Қаншық өз екпінімен Марғаудан асыл барып үш домалады. Ит ұмтылып қасқыр алқымынан алды да, бірер толғап ілгері тартты. Қаншықта дәрмен қалмағандай серейіп сала берді. Соңынан жеткен үшеудің бірі қаншық қасында қалды да екеуі төтелей салды. Бұл кезде Марғау ертемен өзі қалдырған үйшікке жетіп, сүңгіп те үлгерген еді. Осы ісі, тіпті, ақыл болған. Өйткені екі қасқыр қара тоннан адам иісін сезсе керек, салып ұрып келгенімен үйшікке кіруге батпады. Марғау сақ сонда да. Қасқырлар көбік қарды бұзып кіре ме деп дайын жатыр. Қара тонды сүйреп есік алдына апарды. Адам иісі барына қасқырлардың көзі анық жетсін дегені. Сөйтіп жатып байқады, өз демімен үйшік іші түні бойы

көк мұзданып бекіп қалған. Төңіректі олай-бұлай дүбірлеткен қасқыр салмағын көтеретін де сияқты. Бірақ көкжалдар жақындамады. Бірер сағат тас төңірегін айналып, ұлып-ұлып ақыры қас қарая кетіп отырды. Марғау далаға шықты. Айнала бұрылып ауаны ұзақ иіскеді. Қасқыр иісі алыстап кеткен. Шыңылтыр аяздан басқа ештеңе сезілмейді. Манағы аңқаулығы есіне тағы оралды. Қиядағыны қапы жібермейтін танау жат иісті қайтіп байқамай қалғанына қайран. Қиядағыны қапы жібермейді? Осы анықтама шындыққа қаншалықты жанасады?— Аяғынды қия бассаң қатер төндірген ендігі тірліктің ашы шындығы ит қабілетін инстинкт таразысына салып дәл бағалауды талап етеді. Өйткені Марғау бойындағы қалыптаса бастаған сезім түйсіктері өзінің қара басын сақтау күресінде шынығып жетілмегендіктен дала тағысымен бұл ретте таласа алмайтыны көрінді. Әлде бір жаңсақтық себеп болып тірлік үшін күрестің ұлы дүрбелең жолына оқыс түскен Марғауға міне енді барынша сак, барынша әккі болу керек. Жауыңа қарсы бару — ең соңғы шара. Екінің бірі — не өлесің, не өлтіресің. Адам қолында бұла өскен, көп ретте өз тірлігін қорғауда, ең онайы, тіпті тамақ тауып жеуде қырсыздық көрсететін Марғауға ондай тәуекелдің қажеті не?! Шамаң келсе бұғып қал. Әйтпесе аңғырттық пен жайбаракаттық жарға жығады. Бар болмысымен осы ақиқат-шындықты сезінген ит ұзақ тұрып, меніреу тыныштық басқан төңірекке қадала қарады. Әлсін-әлсін тұмсығын көтеріп ауадан иіс ізін іздестірді. Ақыры секем алар дыбыс пен иіс сезілмеген соң манағы қаншық жығылған жерге барды. Қарға қан тамған. Тіпті көп тамған. Қайсы ретте қасқырлардың сол қан тамған жерді қауып тістегендері де байқалады. Жығылған жерінің қарайып қалғанына қарағанда әлде қансырады, әлде есін жия алмады, әйтеуір қаншық ұзақ жатыпты. Марғау бір сәт өз күшіне, өз ісіне разы болып, қайта-қайта керіліп, олай-бұлай жүрді де, үйшігіне оралды.

9

Марғау өзінің ашыққанын сезінді. Шыңылтыр аяз сорып, қары әбден бекіген жылы үйшіктен шыққысы келмеп еді, қу құлқын тысқа қарай жетелей берді. Не істеу керек? Төскейде қалың қарағай бар. Соған барды. Шауып өткен бір қоян ізі жатыр. Иісі бірақ ескі. Тегі

әлденеден секем алып ығысып кеткен болса керек. Марғау ізге түспеді. Қарағай басында бұтақтан қарғып бір тиін жүр. Соны андып ұзақ тұрды. Қимылы мүлтіксіз қайықша сырғанайды. Бұтақ үзілмесе, жерге түсер ойында жоқ. Мекен-жайы мен тамағы — ағаш басы. Марғау одан күдерін үзіп тағы ілгеріледі. Бір ағаш түбінен аюдың исі шығады. Баспалап келіп қарап еді, буы бұрқырап жатыр. Бірақ көп аялдамады, алыстан орағытып әрі кетті. — Аюмен ойнауға болмайды. Тағы да із кесті. Алдағы бір төбе — суыр мекені. Оған да аялдаған жоқ. Суырды індету — су ішінен балық аулаумен тең. Түс ауды. Марғау айналасы қалың шілік тал түбіне тап болды. Іздегені де осы еді. Қоқыстарды қопарды да, ұйқылы-ояу қалпында бір борсықты оп-оңай суырып алды.

Қарны тойған Марғау есіне тағы тон түсті. Байқаса, бір шама алыстап кетіпті. Келген ізді қуалау бос әурешілік. Сол себепті төтелей салды. Кенет әдемі бір иіс шықты. Адам исі, жылқы исі. Қуанғандығы сондай, даусын созып ұлып жіберді. Қарағай арасын қағып екі салт атты шықты. Мойнында мылтығы, соңында иттері бар. Әдепкіде Марғау құйғытып барып қосыла кеткісі келіп еді, тез айныды. Адамдар әрқилы, ай далада жалғыз қалған Марғау жайын түсінсе жақсы. Түсінбесе, «қаңғырған бұл не қылған ит?» — деп атып кетпесіне кім кепіл. Жылыстай берді. Оқыстай абалап иттер үріп осылай салды. Тегі Марғау ізіне түскен болса керек. Иттерге елігіп, аңшылар айқайласты. Орман іші дабыр-дұбыр, азан-қазан.

— Әне кетті ақ тұмсық қара қасқыр.

Екінші аңшы қарсы.

— Қара қасқыр бола ма екен? Не шатып тұрсың?!

— Өз көзіммен көрдім.

— Қасқыр дегенің өзіміздің Қырғын шығар.

— Жоға, Қырғын онда мына жақта жүрген.

Аңшылар қалай таласса, олай талассын, Марғау мақсаты қайтсе де көзге түспеу. Ізінде өкшелеп келе жатқан иттер барын сезіп қалыңға бұрылды. Сол кезде қарсы алдынан дәп өзіндей ақ тұмсық, қара ит шыға келді де, Марғауға арылдап ұмтыла беріп, тоқтап қалды. Марғау даусында араздық та, татулық та жоқ.

— Р-р-р-р! Не керек өзіңе?

Аңшы иті құйрығын былғап Марғаудың қасына барып қатарласа тұрды. Танауында ақ бұршақ таңбасы бар.

Қалған жері менсіз қара. Бойының кішілігі болмаса, бас, кеуде, дене бітімі қаптап қойғандай нақ өзі, аумай қалған. Марғау бойына әлде бір жылылық сезімі пайда болды. Өзіндей ақ тұмсық қара итке таянып барып құлақ түбінен екі рет жалады. Тіпті исі де таныс, өз исі. Тағы бір таныс ит исі. Марғаудың көз алдына қырғыз шопаны Сәршенге еріп келген қара қаншық келді. Ұлы инстинкт заңы табыстырған әкелі-балалы екі ит сағынып көріскен адамдарша айқасып сәл тұрды. Сол кезде жакындап қалған ат дүбірі шықты. Түбіт жүні дүрдие қалындап, жартылай тағыға айнала бастаған Марғау қозғала берді. Өз орнында қимылсыз қалған Қырғын абалана үрді:

— Мені тастап қайда барасың? Бірге болайық.

Марғау да дүңк-дүңк үріп барады:

— Қызмет бар. Дүниедегі ең қымбат адам Лезбайдың тонын күзетіп жатырмын!— дегені.

Осы кезде аңшылар да келіп жеткен еді.

— Әне, әне кетті. Қара қасқыр болмайды дейсің. Мынау немене қара қасқыр емей?!— деді манағы жіті көз аңшы.— Қырғын, Қырғын! Түс соңына! Айт! Айт, Қырғын!

Қырғын, бірақ қозғалмай қалған күйі ұли бастады.

Кейінірек келген Сәршен де басында Қырғынды айтақтап қалғанымен, кеткен ит нобайын кешеулеп барып таныды.

— Ойбай-ау, бұл Лезбайдың иті ғой. Жоғалып кетті деп зарлап жүр еді. Марғау, Марғау! Кә-кә-кә!

Марғау қайрылмады. Ғасырлар бойы қалыптасқан ұлы инстинкт сезімі қара тонға қарай жетелеп алып кете берді.

— Ана иттің қайрылмағаны бір жөн делік. Бейтаныс адамдармыз. Ал мына біздің Қырғынға не көрінді?— деп таңданды аңшы серік.

Сәршен рахаттана күлді.

— Онда бір кілтипан сыр бар!

— Не сыр?

— Біздің Қырғын ана кеткен Марғаудың баласы.

Аңшы серік үндей алмай қалды.

Сәршен бір тоқтамға бекіген секілді.

— Ал, бала, Лезбай қыстауына тарттық. Итін көргенімізді айтып, сүйіншісін алайық.

— Тым алыс қой?..

— Алыс болса да, ат аяғы жетпейтін жер жоқ, бала.

Аңшылар Лезбай қыстауына бет алды.

Марғау хабарын естіген Лезбай Сәршен аттанысымен жолға жиналды. Жақсы көретін итінің тірі екенін біліп балалар «мен барам, мен барам»— деп таласып жатыр. Лезбай оларға «жер. мойыны шалғай. Тоңып қаласыңдар»,— деді де, аттанып кетті. Бөтенге сондай сұсты болғанымен жақынға тым арсаландай бермейтін ұстамды, ақылды Марғаудың ойда-жоқта жұртта қалып қою себебін қанша ойласа да Лезбай таба алмайды. Ақыл алтау, ой жетеу, ақыры ара қонып жайлау алқымына жақындаған еді. Қол созым жерде Айған төбесі. Төменде былтыр күзде өзі шай ішіп аттанған жер. Марғау осы жерде кеткен. Бірақ Сәршен көрдім деген тұс әлі бір шама алыс. Лезбай сол бетке көз тікті. Кенет кер төбел оқыранып қоя берді. «Оу, саған не болды?»— дегенше болмады, алдында оқ бойы жерде шокиып отырған бір итке көзі түсті. Итіне аяқ астынан оңай кездесем деп ойламаса керек-ті. Әдепкіде: «Қара қасқыр болады деуші еді»,— деп шошып қалған Лезбай кейіндеп барып таныды.— Кәдуілгі Марғау. Жон терісі қалың, мойны жуандап, аяғы сомдалып алыпты. Лезбай атын тебініп алға ұмтылды.

— Марғау, Марғау, кә-кә-кә!..

Бұрын атылып келіп үстіне асылатын Марғау қозғалар емес. Көкке қарап әлде бір түсініксіз дыбыс шығарды. Итке ұқсап үргенге де, қасқырға ұқсап ұлығанға да ұқсамайды. Лезбай «кә-кәлеп» жақындай берді. Марғау кейін шегінді. Екі көзі қып-қызыл, қанталап кеткен.— Алты ай қыс бойы қаңғыртып далаға тастап, жаман тонды күзеттіретіндей мен саған не жаздым?— деген ашу белгісі. Лезбай аттан түсіп, ілгері аттады.

— Марғау, кел бері.

Марғау шегініп барады. «Бұған не болды? Танымай қалудың қай жағы?»— деп Лезбай дағдарыңқырап қалды.— «Он жыл өтсе де ит иесін ұмытпайды деуші еді ғой». Сасқаны ма, енді бет алды балаша сөйлеп келеді.

— Мен Лезбаймын ғой, Марғау. Үйде Дабыр, Адырлар бар. Марғауға апар деп олар жылап қалды. Қанат болса Алматыда. Жазда біз тағы мына жайлауға шығамыз. Сонда Қанат келіп жатып кететін болады.— Кенет Лезбай көзі әлгінде ит шокиып отырған жерге түсті. Ар жағында үңгір үйшік. Аузында бірдеме қараяды. Лезбай

енді солай бұрылды. Марғаудың ұнатпаған белгімен аздап ырылдағанына қараған жоқ. Үйшік босағасын етік тұмсығымен бірер теуіп, қарайғанды суырып алды. Гажап, өз тоны! Осы күнге дейін жұмбақ болып келген ит қылығын енді түсінгендей. Марғау андаусызда жұртта қалып қойған тон күзетінде. Лезбай басын шайқады. Күлерін де, жыларын де білмейді. Күлейін десе, есеп-қисабы жоқ ит қызметінің адалдығы кімді болсын ойлантпай қалмас еді. Жылайын десе, жыртық тонды күзетіп айдалада қалу тіпті ақылға сыймайды. Есіне өткен жылы осы жерден қалай аттанғаны түсті. Ойлап қараса бәріне кінәлі Ұмсындық. Кейінде бір: «Осы менің тоным қайда?»— деп сұрағанында, «лақтырып кеткем»,— деп Ұмсындықтың жауап бергені де бар. Сонда қара тон мен ит жоғалуы байланысты-ау деп ойламапты ғой. Лезбай әлденеге кейігендей. Әлде өз түйсіздігіне, әлде жоқ жерде пысықсына қалған қатын қылығына кейіді ме, тонды лақтырып жіберді. Марғау: «Керегі жоқ болса, неге айтпадың? Қыс бойы бекерге күзеткенім бе мен сонда?»— дегенді танытып, ырылдап тісін көрсетті. Лезбай өз иті болған соң қорыққан жоқ. Қайтсе де қарсы жүрді. Марғау әлде бір өкпелі дауыспен екі-үш рет ұлып үрді де жор-тақтай жөнелді.

— Марғау, Марғау!— Лезбай алқынып ит сасынан төбеге шықты. Шаршаса да қалатын емес. Марғау соны аңғарды білем, бір шыршаның түбіне барды да, бері қарап жатып алды. Құдды атылар қасқыр дерсін. Ит алдында өз кінәсін мойындаған шопан жан ұшыра алқына келіп Марғауға қол созды.

— Марғау жақсы ғой. Марғау иесін қаппайды. Марғау онды ғой. Марғау Лезбайды қаппайды.

Рас, ырылдағанымен Марғау ұмтылған жоқ. Лезбайдың жылы алақаны мандайына тиісімен көзін жұмып сұлық жатты.— Аялы алақан адам қолында тұрудан артық не бар дейсің дүниеде. Содан кейін: «сен осы шын Лезбаймысың?»— дегендей көзінің қиығын салды да, «өкпемді кештім»— дегенді танытып, иесінің қолын жалай бастады. Қорықпаса да басында әлдеқайтеді деп сақтық жасаған Лезбай енді еркіндеп итін қапсыра құшақтады.

— Бүйтпесең сен ит боласың ба?— Бірақ көтере алар түрі жоқ. Күзден бергі төрт-бес айдың қиямет-қайым тауқыметін тартқан Марғау бұрынғыдан да сомдалып, күш пен қайраттың түп иесі нағыз соқталы арлан итке айналып алған екен. Қарулы деген Лезбайдың өзі ит кеу-

десін қозғалта алмаған соң, белбеуін шешіп, қарғы баудан өткізді де:

— Ал, Марғау, ауылға тарттық!— деп жетелей бастады. Баяғы жұмсақ, қамқор дауыс. Ит өткен күнді есіне алды білем, селқос тұрып иесінің соңынан ерді.

11

Марғау Лезбайға еріп келесі күні қыстауға жақындады. Баяғы таныс қоныс. Таныс қора, таныс иіс. Таныс емес бір сары ит. Лезбайды қызғана ма, алдарынан аба-лап шықты.

— Қойсайшы, Сарықасқа, шәуілдей бермей!— деген Лезбайды да тыңдамады. Азу тісін ақситып: «Сені мұнда кім шақырды?»— дегендей ұмтылып келеді.

Марғау да ырылдады: «Мен болсам осы үйдің итімін. Сен қайдан сая бола қалып едің?»

Сарықасқа күжілі сондай зор:

— Бұл біздің үй. Есің дұрысында жолыңды тап!

Марғау жай ғана ырылдап, аттың екінші жағына шықты:

— Лезбай да қой деді ғой. Қойсайшы енді. Ақымақ болма!— дегені.

Бұл мінезді Сары ит өзінше түсінсе керек. Марғаудың тегін келе жатпағанын сезінгендей, біржола ықтырып алмақ болып ауызды басып қалды. Қайырыла беріп оқша атылған Марғау сары төбетті желкеден тістеді де сілкіп-сілкіп жіберді. Содан кейін өзі: «Мен сен түгіл не бір көкжал бөрілердің де талай қоқайын көргенмін. Кәне, не қыласың?»— дегенді танытып, қасқая тұрды. Сарықасқа бір сәтке есенгіреп қалса керек, құлап қала жаздап, теңселе барып түзетілді де, дүниені басына көтеріп қаңсылай тартты.

— Әй, қой десе, қоймайсың, өзіңе де сол керек,— деді Лезбай, аттан түсіп жатып қарқылдап күліп.— Сенің ит болып жүргенің Марғаудың жоқтығы ғой.

Ит даусын естіп үйдегі балалар далаға қопарылған.

— Марғау, әй, Марғау! Марғаужан!— деп Дабыр мен Адыр жарыса келіп нан тастады.

Марғау, бірақ селқос.

— Байқандар, балалар, қауып алып жүрмесін. Бұрынғы Марғау емес бұл,— деп ескертті Лезбай.

Балалар шошып қалысты.

— Әй, мынау сабалақ жүн біздің Марғау емес қой,—

деп Дабыр кейін шегінді.— Біздің Марғау мұндай үлкен болмайтын.

Дабырдан кейінірек тұрған Адыр Марғауға ұзақ қалды. Бір кезде ит пен бала көзі түйісіп қалды. Сол кезде Адыр:

— Иә, деген, бұл Марғау ғой. Неге өтірік айтасындар?— деп айқайлап жіберді де, жүгіріп барып құшақтай алды.— Марғау, Марғау, сен осы қайда қашып кеттің бізді тастап? Мен сені сағындым ғой.

Марғау әлдеқалай ыңырысқан секілді дыбыс шығарды да, баланың аяғын жалай бастады: «Мен сені ұмытқан жоқпын ғой, Адыр. Сенің ақылды көзің мен нұрлы жүзің менің есіме бірден түсті»,— дегендей.

Марғау балалармен осылай оңай табысқанымен, Сары төбетпен зорға татуласты. Басында «ығы-жөні жоқ жәй бір даңғаза ақмақ екенсің»,— дегендей маңайластырмай жүріп еді, кейіндеп барып білді, бас-көз демей, бет алды тапырақтағанымен арамдығы жоқ екен. Тамақ салса таласпайды. Ең алдымен, Марғау, сен ал дегендей кейіндеп тұрады. Мал қайырғанда да мұның аңысын бағады. Содан барып Марғау көңілі бірте-бірте жіби бастағанды. Осы өзгерісті Сары төбет уақытымен түсінді. Сол себепті бұл күнде Марғаусыз аяғын аттап та баспайтын болған. Қашанда қай нәрсені болса да бұрын көріп, қашанда қай иісті болса да бұрын сезіп, жер-көкті күмпілдей көшіріп Марғау тұра тартқанда Сарықасқада жан қалмайды. Шәу-шәу етіп не қатерге болса да соңынан жөнеледі. Бір сөзбен айтқанда, Сары төбет Марғауға, Марғау Лезбайға, ал Лезбай болса, өз совхозына қызмет етіп, аман-есен мал бағып жүріп жатыр еді, сормандайлардың ойда-жоқта мына бір оқиғаға тап болғанын көрмейсің бе?!

ҮШІНШІ ТАРАУ

Жалғыздық

1

Марғау тал арасында тапжылмастан екі күн жатты. Өзіне таныс қызыл белбеу машина талай келді. Қасына Ұмсындықты ертіп алған милиция формалы жігіт ізде-

меген қуыс қалдырған жоқ. Шөп арасын, бұта астын сүзгіледі. «Марғау, Марғау!»— деп дауыстары жыртылғанша айқайлап та бақты. Марғау, бірақ селт етпеді. Не қатердің барын білмейді. Әйтеуір өз атын естіген сайын басын көтеріп дыбыс берудің орнына қалың тал түбіндегі төмпешікті қалқалап жерге жабыса түсті. Дес бергенде өзеннің екінші бетіне өтіп алғаны мұндай жақсы болар ма. Кейде тіпті ізшілердің қарсы бетте қол созым жерге келіп қалған да кезі бар. Сонда да байқаған жоқ. Бір ретте Ұмсындық тіпті балаларды да өзен жағасына алып келді.

— Сендер шақырыңдаршы!

Адыр жауабы бәрінен де орнықты.

— Шақырғанмен түк те шықпайды.

— Неге шықпайды?

— Марғау бәрібір келмейді.

— Танысы шақырса ит келмеуші ме еді, келеді,— деп Ұмсындық көнер емес.

— Манадан бері бақырып жатырсың, неге келмейді ендеше? Сен де таныс емессің бе?..

— Не дейді мына күшік?— деп Ұмсындық бетін жыртты.

Ал Адыр болса кәдуілгі үлкен кісіше нығарлап жатыр.

— «Жақсы ит өлімтігін көрсетпейді» дейтін әкем. Мен білсем бар ғой, Марғау да «өлімтігімді мыналарға көрсетпей-ақ қояйын» деп алыс бір жаққа тартып отырды.

Ұмсындық үндеген жоқ. Ебін таппаған тұз жалайды дегендей, Марғаудан күдер үзген көк қалпақ қой шарбақтың алдында тыныш жатқан Сарықасқаға бас салды.

— Бұл Сарықасқа. Басқа ит дедім ғой,— деп Ұмсындық көлденеңдей берді.

Көк қалпақ тыңдаған жоқ.

— Бір ит құтырса, бар ит те құтырады. Алып барып, тексертеміз.

Ұмсындық қарсыласқан жоқ. Жалғыз-ақ тілегені:

— Құтырмаған болса қайтарып берсеңдер жақсы болар еді. Қалай десең де ит аты бар, абай ғой,— деп Сарықасқаны жетелеп машинаға салды. Кем шақта қызыл белбеу машина да, Сарықасқа да көзден ғайып болды.

Марғау тұмсығын төмпешікке салып, қимылсыз жатыр. Бір кезде Ұмсындық келіп, тап қарсы беттен су алды. Үйге жете бергенде салт атты біреу жолығыса кетті.

— Ау, Лезбай қайда, тысқа шықсын.

— Ол кісі үйде жоқ. Екі-үш күн болды, ауданға кеткен.

«Неге жасырады? «Арақ таусылған соң Лезбай төменге түсіп еді. Сол кезде Қарғабек маған қол салды. Қызғанған Марғау содан кейін Қарғабекті талап тастады. Мұның ақыры төбелеспен тынды. Милиция келіп Лезбайды алып кетті»,— деп турасын неге айтпайды? Адамдар неге қулық сақтайды өстіп?»— Марғау осындай бір қияли сұрақ қойып, жауабын таба алмаған адамға ұқсап көзін жұмды. Бірақ көкірегі ояу. Құлағы тігулі.

Аудан жақтан келген екінші бір салт аттының хабары мүлде бөлек.

— Лезбайды қамап тастапты. Істің беті жақсы емес. Қарғабек тым ашулы көрінеді.

Лезбай аты естілген соң иесін сағынған Марғау тұмсығын көкке беріп, сыңси бастады. Үй сыртында ойнап жүрген екі бала қалт тоқтады.

— Марғау емес пе ұлып жатқан?— деді Адыр тағы да сергектігін танытып.

Дабыр құлағын тосты.

— Кәне?

— Марғау ұлыған сияқтанды маған.

Дабыр ештеңе естімесе де інісін құптады.

— Рас, ұлыған сияқты.

Есік алдындағы Ұмсындық бұл жайдан мүлде бейхабар. Салт аттыға қадала сөйлеп жатыр.

— Қарғабекке сәлем айт. «Өкпеге қиса да өлімге қимайды» деген бар. Ағасын соттатқанда не барқадар таппақшы...

Марғаудың сырқырап жанбасы ауырды. Жылжып барып суға түскісі келіп еді, үй төңірегінде қара-құра көп болған соң ол пиғылынан тез айныды.

Салт атты кеткен соң Ұмсындық шарбақ ішіндегі қойды жайылымға айдады. Көзін ашқаннан бері қоймен өріп, қоймен оралатын Марғауға мына жәй тіпті ауыр. Екі күн қамауда қалған бір отар қой енді тұңғыш рет Марғаусыз өріп барады. Кейбіреулері жекерек шығып маңырап мазаны кетірді. Не іздейді? Тұтқынға түскен Лезбайды іздей ме? Әлде тал түбінде тығылып жатқан Марғауды жоқтай ма? Әйтеуір қой екеш қойға да бірдеме жетпейтін секілді.

Қойлар жапырлап жамырай келіп ең әуелі суға бас қойды. Марғау қыңсылай бастады. Өйткені, осы отардағы ірілі-уақ бес жүз қойдың бәрі таныс оған. Әрқайсысы-

ның мінез-кұлқын, жүріс-тұрысын, тіпті иісіне дейін анық біледі. Өне ана бір қайқы мүйіз секті Марғау иісінен таныды. Қашанда өзгелерден өзгеше бір иіс шығарып, бұрқырайды да жүреді. Лезбай болса, ерте демей, кеш демей далада да, үйде де ұстап алып, құйрығына дәрі сеуіп жатқаны. Ал өне бір ақ қасқа сондай жалқау. Бір-екі рет тіпті далада жатып қалып, Лезбай мен Марғаудың зорға іздеп тапқаны бар. Ал өне бір теріс жайылатын қыңыр текені қайырғанға көнбеген соң кеудесімен соғып, екі-үш рет домалатып жібергені де болған.

Айрықша үлкен бір боз саулық мамырлап кеп суға түсті. Марғау да, Лезбай да бұл қойды жақсы көреді. Лезбайдың жақсы көретіні — боз саулық жылына салмастан төрт қозы табады. Сол себепті мал иесі әманда оны көзінің алдында ұстайды. Жиі-жиі сауырын сипап қарап, кейде тіпті қоналқаға оралғанда басқалардан бөліп алып жем беретіні де бар. Ал Марғаудың жақсы көретіні, боз саулық қамшы салдырмайды. Үнемі қойдың кеуде тұсында жүреді. Бұра тартып, бүліне шығатын мінезін мүлде көрген емес.

Боз саулық суын ішіп болды да, ит жатқан қарсы бетке қадалып ұзақ тұрды. Марғаудың иісін алды ма, кім білсін, маңырай бастады. Иттің тынышы кетті. Бар қатерді ұмытып, атып арғы жағаға шығайын деп еді, қираған бөксе қақсап ауырып қозғалтпады. Анада мына бетке ет қызуымен өткені енді белгілі.

Суға қанған қойлар жағаға шығысымен-ақ отқа бас қойып, ұзай берді. Марғау өзімен өзі арпаласып аз-кем жатты да дәрменсіздігін білдіріп көзін жұмды.

2

Марғау тал арасында тапжылмастан үш күн жатты. Лезбай із-түзсіз. Сарықасқа да ізім-қайым. Қызыл белбеу машина да, ақ халатты әйелдер де көрінбейді. Ат сабылтып келіп жүретіндер де сап тыйылған. Бұл дүниеде Лезбай бары, оның мына бір жылап ағатын тау өзені жағасында үйі тұрғаны, бәрі де ұмыт болған сияқты.

Әйтеуір күйкі тірлік. Кешірек айдап шығарып, ертерек айдап қамаса да, қойды Ұмсындық бағып жүр. Қой өріске ұзап шыққан кезде екі бала оянады. Көже қатығын іше салысымен өзен жағасына келеді. Ойнайтындары құм. Шұқанақ қазады. Тау тұрғызады. Сарай соғады. Ойынды тату бастайды да, араздасып аяқтайды. Кейде

әрқайсысы өз алдына тау тігіп, араз бастап, тату аяқтайтын да кездері бар. Ондайда әңгіме тақырыбы да жарасты.

— Әкемді сондай сағындым ғой,— дейді Дабыр.

Адыр төтеден қосылады.

— Мен де.

— Бізді зарықтырып неге келмей жатыр екен?

Адыр үлкен кісі секілді. Кешіккен әкенің келмей жатқан себебін анықтап әуре.

— Әкем ауданда жиналыста жүрген жоқ па? Жиналыс қалай бітеді, солай келеді.

Дабыр үндемеді. «Жиналыста жүр»— деген Адыр сөзі құлағына жағатын секілді.

— Бәрінен де Марғауды айтсайшы. Ол әкем секілді жиналысқа кеткен жоқ қой. Жиналысқа кетпеген соң, қайтып келмей қалуы да мүмкін ғой,— деп Адыр тағы да зерделілік білдірді.

— Ә, қайдан білесің, әкеме еріп кеткен шығар?— деді Дабыр.

— Қалай еріп кетеді?! Аяғы сынып қалғаны қайда!?— Адыр жауабы бұлтартпайды.

Өз аты жиі қайталанған соң Марғау шыдай алмады. Жайлап басын көтерді де, «Ап, ап!»— деп соңын үілмен бітірді.

Адыр қалт тоқтады.

— Әне Марғау үрді ғой?

— Иә, үргендей болды.

Екі бала ойындарын қалдырды да, суға төніп келді:

— Марғау! Марғау! Кә-кә-кә! Марғау, Марғау! Кә-кә-кә!

Марғау тал түбінен бері жылжып шықты да, жүрелеп отырды.

— Ап-ап! Ап-ап!

Адыр бұрын көрді.

— Әне Марғау!

— Мен де көрдім,— деп Дабыр да қосарланды.

— Марғау! Марғау! Бері келе ғой.

Марғау орнынан қозғалмады.

— Келмейді ғой?— деп ренжіді шыдамы таусылған Адыр.

Дабыр қарсы:

— Дұрыстап шақыра алмай тұрмыз. Марғау! Марғау! Кә-кә-кә!

Марғау сонда да қозғалмады. Адыр жаңа бір ұсыныс жасады.

— Марғаудың қарны ашты ғой. Тамақ апарып берейікші!

— Сөйтсек, сөйтеік!

Екі бала жүгіріп үйге барды да, жүгіріп қайтып келді. Қолдарында нан, май, ет. Үш күн нәр татпаған Марғаудың сілекейі шұбырды. Қыңсылап тағы бір табан төмен жылжыды. Қимылсыз жатқанда мазаламаған жанбас енді қан қақсап ауырып барады. Содан ба, Марғау балаша жылаған секілді.

— Марғау шақырып жатыр ғой, арғы жағаға өтейік,— деді Адыр.

Дабыр бұл жерде естияр екенін танытты.

— Сен өтпейсің, мен өтем. Сен кішкентайсың, суға жығылып қаласың.

— Сен мені ұстап жүр, сонда жығылмаймын.

Дабыр сонда да көнбеді.

Ит тағы да үрді.

— Әне «тез кел» деп Марғау мені шақырып жатыр,— деп Дабыр суға беттеді.

— Жок, «Адырды тастама, бірге өтіңдер!»— деп тұр ғой.

Марғау тағы да үрді.

— Әне, естідің ғой өзің де,— деп Адыр тиянақтап қойды.

Дабыр көнейін деген секілді.

— Сен онда менен мықтап ұста. Сонда жығылмайсың.

Екі бала тәуекел деп суға түсті.

Өзен табаны төменгі бетте ойлы-қырлы, кедір-бұдыр тереңірек болғанымен, дәп мына тұста ұсақ малта тастары қолдың саласындай тізіліп жатқан тегіс болып келетін еді. Балалар соны білетін секілді. Жылжып келеді. Дегенмен орта тұсқа жеткенде Адырдың белуарына жақындаған су көбіктеніп «байқа, ағыным бар» дегендей сылдырай бастады.

— Құлап қалмаймыз ба?— деді Адыр сескеніпкірсіп.

Бойына сенген Дабыр мақтанғысы келді білем:

— Сен құласаң, құларсың. Мен өзім құламаймын,— деп ілгерілеп кетті. Адымдай аттап, қаттырақ жүргендіктен бе, ағын екпінімен сәл ығыңқырап төменірек салғанын өзі де байқаған жоқ. Ал қорқа басып сақ келе

жатқан Адыр су астындағы ұсақ малта тастарды табанымен сипалап тура жылжи берді. Сол кезде бір ірілеу тасқа барып тірелген Дабыр:

— Өй, берірек жүрмейсің бе?— деп аттай берді де, су шайып, шалау тұрған сырғанақ тастан аяғы тайып кетіп, тәйкесінен түсті. Бірер рет су жұтып шашалған соң қолындағы май мен еттен де айрылып қалды. Ал Адыр болса сасқан жоқ. Ышқырланып алған көйлек ішіндегі нанды бір қолымен басып ұстап, арғы бетке шықты да, артқа көз салды. Мықтымсынған батырың кейін кетіп барады.

— Өй, ет пен май қайда?

— Суға кетті.

— Ендеше үйден тағы да алып шық.

— Жоқ, алып шықпаймын.

— Неге алып шықпайсың?— деп қадалды Адыр.

— Итке тамақ беремін деп жүріп суға кетіп қалсын дейсің бе?

— Кетпейсің. Мұнда мен бармын.

Дабыр қайрылмады. Құм ойыншыққа қайта ауысты. Оның шын келмейтініне көзі жеткен соң Адыр көйлек ішіндегі нанды суырды.

— Мә, Марғау, жей ғой.

Ашыққан Марғау әп-сәтке жіберген жоқ, шеті ғана үзілген бір таба нанды жеп, жүрегін жалғады да, шалпылдатып су ішті. Содан кейін қайта жылжып келді де, дән ризалығын білдіріп, Адырдың сирағын жалай бастады. Бала да қарыздар болып қалмады. Иттің басын сипады.

— Үш күн бойы қайда кеттің, Марғау?

Марғау жауап берудің орнына қыңсылай бастады.

— Білем, білем, тығылып қалдың ғой. Тығылғаның жақсы болды. Әйтпесе, ана Сарықасқаға ұқсатып сені де алып кететін еді. Сарықасқаны сау қайтады деп ойлама енді.

Өстіп ит пен бала көп отырды. Күн еңкейейін деді.

Кенет Марғау басын көкке көтеріп, танауын шиырды да қалыңға қарай жылжи бастады.

— Марғау, қайда барасың?

Марғау қайрылмады. Арғы беттен Дабырдың даусы шықты.

— Адыр, бергі бетке шық. Ұмсындық келе жатыр. Ұрсады ол,

Марғаудың неге жылыстап кеткенін Адыр енді түсінді.

— Әй, Дабыр! Қазір Ұмсындық тәтем келгенде Марғауды көрдім деп айтпа. Марғауды көрдім десең бар ғой, машинаға салдырады да, аудан басына аттандырып жібереді. Білдің бе?

— Білдім. Ал өзің бергі жаққа өт. Ұмсындық ұрсады.

— Қалай өтем? Тәтем ұрсады екен деп суға кетіп өлейін бе? Кел де шығар.

— Қара өзін! Суға кетсін деп тұрсың ғой?— деп Дабыр дауласа бастады.

— Ендеше тәтемнің өзі келіп шығарып алады.

— Өзі келіп шығармайды. Өзі келіп ұрады тәтең сені.

— Ұрса, ұрсын...

— Сен жылайсың сосын.

— Жыласам, жылайын...

Дабыр енді не дерін білмей қалды. Сол кезде Ұмсындықтың даусы шықты.

— Әй, балалар, қайдасындар? Қойдың алдын қайырысындар!

Дабыр жүгіріп кетті де, әлгіндей болмай Ұмсындықты ертіп қайтып келді.

— Эне, эне отыр.

— Ол бетке неге шықты?

— Білмеймін. Марғауды көрдім дей ме,— деп күмілжіді Дабыр.

Адыр айқай салды.

— Өтірік айтады, тәте. Дабырдың сөзіне нанба. Марғауды көрдім дегенім жоқ.

— Енді неге өттің?

— Дабыр ерегістірді. Сен өте алмайсың, кішкентайсың. Ал мен үлкенмін, өте алам деді. Мен сосын өтіп кеттім. Ал үлкенмін деген Дабыр су ішінде жығылып қалды.

— Иә деген, Адыр өтірік айтады,— деп Дабыр бір бәленің басын қылтитып келе жатыр еді, Адыр мына беттен жұдырығын түйді. Ұмсындық: «Не дейді мыналар?!»— деп бетін жырты.

— Жығылғаның өтірік пе? Неге мойындамайсың?

Адыр болар емес.

Бір жақсы жері Ұмсындық ит жөніндегі әңгімеге мән бермеді. Етегін ышқырына түріп бергі жаққа өтті де Адырды көтеріп алды. Жұмыстан шаршап келгендігі болса керек, қабағында кірбін.

— Сен ерегiсeм деп жүрiп суға кетсең, әкене не бетiмдi айтам?

Тасада жатқан Марғау есiнеп алды. Әрине, ол адам болса, «бала өлiмiнен көрi, бала әкесiнiң алдында жауап беру көбiрек қинайды екен ғой сенi?»— деген болар едi. Бiрақ жетi жасар бала жауабы одан да асып түстi.

— Суға кетемiн деп ерегiспедiм ғой, қайта суға кетпеймiн, арғы бетке өте алам деп ерегiстiм ғой.

Ұмсындық аузын сылт еткiздi.

— Мына шiрiк не дейдi?

— Тәте, мен өлмей-ақ қояйын. Сен әкем алдында жауап та бермей-ақ қой.

— Жетпегiрдiң сөзiнiң тастайын қарашы!— деп басқа жауап таппаған Ұмсындық Адырды жерге түсiре берiп, маңдайынан иiскедi.— Арғы бетке ендi өтпейсiң ғой?

— Өтпейiн, тәте!

Ұмсындық Дабырға қатаңдау ескерттi.

— Ендi қайтып ерегiстiрмейсiң ғой?

— Ерегiстiрмейiн.

— Ерегiстiрсең менен жақсылық күтпе. Аямай шықырмам.

Дабыр мұрнын тартты.

Осы оқиғаның бәрiне куә болып жатқан Марғау өз орнына жайласып алды. Тамақ уайымы тарқаған секiлдi. Ендiгi уайымы — Лезбай. Сағынады. Даусын сағынады. Исiн сағынады. Жұмсақ алақанын сағынады. Әрине, Лезбай үйде болса, бүйтiп тасада жатпас едi. Марғау орны онда үй қасы болар едi ғой. Лезбай арғы қыстағыдай Марғаудың сынған жанбасын сылап, сүйектерiн орнына келтiрер едi де, дәрi сеуiп, таңып тастар едi. Содан кейiн аз-кем күннiң iшiнде Марғау құлан таза айығып, шапқылап та кетер едi. Ит басындағы осы бiр қасiрет ұлғайып Лезбайдың жоқтығын дауасыз ауруға, iш құса уайымға айналдырып жiбергендей. Марғау басын төмпешiкке салып ақырын сыңсып, ұзақ уақыт ұлып жатты.

3

Марғаудың тал арасында тығылып жатқанына бүгiн жетiншi күн. Бiр жақсысы iшiп-жем мәселесi бұрынғыдай қинамайтын болған. Ұмсындық ертемен қой жайып кетедi. Олар кетiсiмен Дабыр мен Адыр өзен жағасына келедi, тамақ лақтырады. Марғау жылжып төменге түсе-

ді де, тамақтың өзі жатқан жағаға жеткенін қақшып жейді. Содан кейін шалпылдатып су ішеді.

Бүгін де сондай бір дағдылы күн. Ұмсындық қойды өріске айдады. Бірақ неге екені белгісіз, бұрынғыша Марғау балалардың келуін күткен жоқ. Жылжып су жағасына түсті де, әлде бір сағынышты зар танытып қайта-қайта ұли бастады.

Дабыр мен Адырда ес жоқ.

— Тез барайықшы, Адыр, Марғау ұлып бізді шақырып жатыр. Қарны ашқан ғой байғұстың, әйтпесе бұрын өйтіп үрмейтін еді ғой,— деп асықтырды Дабыр.

Бір қызығы, Адыр ойы осындайда мүлде басқаша:

— Мен таптым!

— Нені таптың?

— Марғаудың неге ұлып жатқанын.

— Иә, неге ұлып жатыр?

— Бүгін әкем келеді. Соны біліп ұлиды Марғау.

Әкесін сағынған Дабыр айқайлап жылап жіберді:

— Әке-ау, қайда кеттің бізді тастап? Сағындым ғой сені?!

Адыр кіші болғанмен есті.

— Өй, неге жылайсың? Жыласаң әкем келмей қояды. Сонда қайтесің? Бақыра бермексің бе, әлде бір жаман балаларға ұқсап?

Дабыр көзінің жасын сүртті.

— Ал онда Марғауға тамақ апарайық.

Марғау бұл кезде сүйретіліп өзеннің бергі бетіне шыққан еді. Ұй қасына келіп, жолға қарап тағы да үре бастады.

Екі бала нан мен кешегі желінген тамақтың сүйек-саяғын алып үйден шыққанда, Марғау есік алдында болатын. Дабыр мен Адыр соған қайран.

— Айттым ғой, қарыны ашты деп. Міне, қарыны ашқан соң ғой өзі келіп тұрғаны,— деп Дабыр тамақты Марғау алдына тастады.

Марғау тамақты екі-үш қармап, алғы жаққа құлағын тікті де, үре бастады. Екі бала сол бетке көз салып еді, алыстан қарайып бір машина көрінген екен. Осылай қарай салып келеді.

Екеу ара мана басталған таласқа енді Адыр жауап беріп жатыр.

— Айттым ғой әкем келеді деп. Әкемнің келе жатқанын сезіп, Марғау міне үйге оралды.

«Әкем келе жатыр» деген соң несіне талассын, Дабыр

үндеген жоқ. Хайуан сырына тым жетік, нағыз кемеңгер адамша кесіп-пішіп айтқан Адыр пікірі бұрыс па, дұрыс па, оны бала түгіл үлкендердің өзі де дәп басып дәлелдей алмас еді. Тетігі қайда екенін кім білсін, әйтеуір жақсылық, жаманшылық хабарды ең алдымен ит сезетіні көпке аян ғой. Машина жақындаған сайын балаларда да, итте де ес қалған жоқ. Абалай үріп бөксесін сүйретіп ит қозғалды. «Әкелеп» балалар жүгірді. Дабыр мен Адыр, бірақ бұл жолы Марғаудан жүйрік болып шықты. Олар жеткенде кілт тоқтаған машина ішінен әкесі емес, Қанат қарғып түскенді.

— Ой, ағатайым ғой?

— Алақай-алақай, ағатайым келді!

Мойнына асылған екі інісін Қанат кезек сүйіп жатыр.

— Ұмсындық төтелерің қайда?

Адыр өкпелі.

— Төтең қайда дегенше, әкенді неге сұрамайсың?

Қанаттың қабағына кірбең ілінді.

— Әкеннің қайда екенін біліп келем, Адыр.

— Ал қайда екен?

— Жолда аудан орталығына соғып сұрасам, Алматыға жөнелтіп жіберіпті.

Екі бала тұнжырап қалды. «Алматыға жіберетіндей не жазығы бар еді?»— дегенді танытқаны ма, кім білсін, Марғау қайта-қайта абалады.

— Ә, Марғау үйде екен ғой?

Екі бала жарыса сөйлеп түсіндіріп әуре.

— Әкемді әкеткенде Марғау тығылып қалған.

— Марғау сенің келе жатқаныңды біліп, осы жаңа ғана үй жанына келді,— деп анықтады Адыр.

Дабыр таласа кетті.

— Иә, саған... Әлгінде сен әкем келе жатыр, соны біліп келді деп едің ғой?

— Әкем келді не, ағатайым келді не, бәрі бір емес пе мынадай күйзеліп тұрған кезде.

— Жә, жоқ нәрсеге таласпандар,— деп Қанат басу айтып, екі баланы жерге түсірді де, өзі қыңсылап жылжып келе жатқан Марғауға барды.

— Марғау! Марғау деймін. Сен мені таныдың ба?

Марғау құйрығын қайқайта былғап, алдыңғы аяғын тыпырлаты.

— Ап! Ап!— танығанда мен таныын. Көзімді ашпай тұрып иісінді алған едім ғой. Сол иісін бүгін күндік жерден маған жетіп, тығылып жатқан жерімнен сүйреп шық-

қан жоқ па?— деген секілді. Қанат қайран қалды. Алдында баяғы Жойқынның өзі жатқан секілді. Ұмтылып барып жүресінен отыра қалды да, иттің арқасынан сипады. Марғау алдыңғы екі аяғын тік басып кеудесін көтерді. Содан кейін бұған тура қарап, ұзақ үрді. Әкесінің не себепті тұтқынға алынғанын біліп, торығып келген Қанатқа ит көзінде терең мағына бар: Қарғабек сенің әкенің арын қорлады. Намысын аяққа басты. Соның жазасын тартып Лезбай түрмеде жатыр. Мен болсам міне жарымжанмын. Ал Қарғабек болса сайрандап жүр.— Қанат кішкене інілеріне бұрылды: олар да итке тесіле қарап мұнайып қалған.

Шынымен ит көзінде осындай сырлар жазылған ба, әлде сол бір оқиғаның қаһарманы Марғауды көрген соң бүрк еткен өз көңілінің түйткілі ме, анықтап жатар жер бұл емес: Қанат інілеріне бұрылды:

— Әй, «жігіттер!» Қамықпандар. Бүгін болмаса, ертең әкеміз үйге келеді.

— Ертең келгенше, бүгін келсе жақсы болар еді,— деді Дабыр.

Адыр сабырлы:

— Қашан келсе де, келсе екен әйтеуір.

Қанат сипалап иттің жамбасына қол апарып еді, Марғау арс етті. Ашуы емес, ауырды дегені. Басқа бір шәлдігей шыдамсыз ит болса, қаңсылап жер-көкті басына көтерген болар еді. Марғау болса, дүңк етіп бір үрді де басыла қалды. Байқап тұр: иттің жамбасы қираған. Егер жедел жәрдем көрсетілмесе, қатарға қосылуы екі талай. Осы жайды түсінген Қанат інілеріне сұрана қарады.

— Әкелерің келер-ау, мына Марғауды не істейміз? Адыр ойы әртінде:

— Ағатай, Марғауды Алматыға алып кете көрші. Мұнда қалса, бәрібір ауданнан келетіндер атып кетеді. Олар атпаған күнде де Ұмсындық тәтем ашулы, тірі қоймайды.

Қанат ойланып қалды. Әрине, болған оқиғаның егжей-тегжейін білмесе де, көңіліне түйген жорамалы барды. Онысы Қарғабек пен Ұмсындық ара қатынасына саятын. Ел құлағы елу дегендей, ауылдан келгендердің кейбірі Қарғабекті көрінеу жамандаса, кейбірі астарлы күлкімен «Ол ма? Ол...»— деп айрықша мән бере әжуалап, көңілге түйткіл салып кететін-ді. Жігіт көңілі ал-

бырт. Төзімін намысқа алдырып, шыдамы таусылған бір сәтте:

— Әке, ел іші гулеген сөз. Тындырсайшы бірдеме ғып!— деп қалғаны да бар. Бірақ құлақ аса қоятын әкені көре алмаған-ды.

— Жұрт сөзі ана қара домалақтарға шеше, маған қатын бола ма, шырағым?! Оттай берсін!— деп Лекең бір-ақ қаққан.

Сол елемеушілік, ынжықтық мынадай жағдайға душар етіп отыр. Не істеу керек? Бір ойы — дәп қазір салып ұрып Ұмсындыққа барып, көкіректе кек болып қатқан намыс отын дүр ете түсіргісі келді. Онда не болады? Әке сонынан өзі де барып абақтыға отырмақ па? Жоқ, бұл ақылдылық емес. Одан да істің жөнімен танысып, алдын алу керек. Осы бір тоқтамға келген Қанат тоқал шешемен кездесе істің насырға шабарын білді де, күрт шешім жасады.

— Әй, Дабыр, әй, Адыр, тез киініңдер де машинаға отырыңдар. Алматыға, әкелеріне алып барам.

Дабыр айқайлап үйге жүгірді. Адыр тұрып қалды.

— Марғау қайда қалады сонда? Тастап кетеміз бе?

Көңілін әке қайғысына алдырған Қанат оқыс бұрылып итке қарады. Марғау тұмсығын жерге төсеп, көз қиығын ағалы-інілі екеуіне кезек қадап сұлық жатыр екен. Қанаттың көзімен көзі түйіскенде ақырын қыңсылап белгі берді: көзімді ашқан күннен бері мен сендерге адал қызмет етіп келем ғой. Жеті күн бойы сен келер деп, не болмаса әкеңнің өзі келер деп тығылып жатып ем. Мына жарымжан күйімді көрмейсің бе, қалдырып кете көрмендер!— деп жатқан секілденді жігітке. Қанат не қыларын білмей сасып қалды. Жолда Көртоғай аузындағы шлагбаум есіне оралды. Арғы бетте аусыл бар екен. Өткен-кеткен машинаны қарап, арнайы ерітінді құйған жерден өткізіп жатқан-ды. Итті қалай алып өтпекші сол жерден?

— Қалдырып кетуге тура келетін шығар?

— Қалдыруға болмайды, ағатай. Біз кетсек-ақ болды, көзін құртады оның, табан аузында,— деді Адыр.

— Жолда карантин, бәрібір жібермейді итті.

Адыр көнер емес.

— Ендеше мен де бармаймын. Марғаудың қасында болам.

Әңгіме негізін ағайынды екеудің бет әлпетінен аңғарған Марғау Қанатқа тура қарап үре бастады. «Алып

кетпесен қайтейін, тағдырдың салғанын көремін де. Алдыңнан жарылқасын!»— деген сияқты болып естілді Қанатқа.

— Тәуекел, Адыр, бар киініп келе қойындар. Марғауды да алып кетеміз,— деді Қанат. Қуанған екі бала үйге жүгірді.

Аз-кем уақыт өтпеді, кішкене «Жигули» машинасы кері айналып, келген жолына қайта түсті. Ит пен Адыр артында, Дабыр мен Қанат алдында. Ілгеріде жайлаудың ирелең жолы жатыр.

Кенет оң бүйірден әйел даусы шықты.

— Әй, тоқта, Қанат!

Жалт қараған Қанат далақтай шауып келе жатқан Ұмсындықты көрді. Оқыстан жүрегі өрекіпіді. Көріспейін-ақ деп еді, енді не істесе екен?

— Төтем ғой мына келе жатқан. Тоқта, ағатай,— деді Адыр.

Ұмсындық даусы енді айқындала бастады.

— Қайрылмай кетті деген не сұмдық? Тоқтандар, дедім ғой сендерге!

Шие «Жигули» жолдан шықты. «Неге тоқтадың?»— дегені ме, жә болмаса, Ұмсындықты көргісі келмеді ме, машинаны басына көтере маңқылдап Марғау үрді.

Бұрынғы жылылығы жоқ, Ұмсындық жүзі салқын.

— От ала келдің бе, неге қашып бара жатырсың?

— Қашып бара жатқан ешкім де жоқ,— деп Қанат та салқын жауап берді.

— Енді неге келдің?

— Келгім келді келдім. Кеткім келді, кетіп бара жатырмын.

— Қалай-қалай сөйлейсің, шырағым. Әкенді жібертірген мен деп тұрсың ба?— деді Ұмсындық.

— Енді кім? Бәрін де білем. Мүләйімсімей-ақ қой, Ұмсындық.

— Ей, шірік, не деп тұрсың өзің? Нені білесің?— Ұмсындық кербестің! тебініп машинаға жақындады. Қорғанудың амалы— шабуыл жасау екенін жақсы білетін секілді.— Менен ана ит артық болған екен ғой? Соған келген екенсің ғой?!

— Енді кімге келді деп едің? Ит пен інілерім үшін келдім.

Ұмсындықтың қара көзі от шашып, жалт етті.

— Ендеше ана малды жинап алындар. Боқтарыңды теріп жүре алмаймын сендердің,— деп, тебіне жөнелді.

— Тергенде қандай тересің әлі. Лезбайдың малы мен дүниесі үшін келмегенде неменеге келіп едің?— деп айкайлады Қанат ұзап бара жатқан Ұмсындық соңынан.— Ашуланғаны сондай, аяқ-қолы дірілдеп, машинаға зорға енді.

Адыр аяушылық білдіріп жатыр:

— Тәтемді бекер ренжіттің-ау, ағатай.

— Тәтең әкенді неге ренжітеді ендеше?

Адыр үндеген жоқ. Машина тағы жолға түсті. Сол қапталда Қарқара өзені жарысып келеді. Төмен түскен сайын көлденеңдеп келген жыра-сай, жылап аққан бұлақ, бастау көздер қосылып, молыға түскен өзен даусы зорайып, мотор үнімен тамаша бір әуен тапқандай. Бір шама уақыт өтті. Осындай дала жолында бауырын жаза алмай кібіртіктеп қалатын «Жигули» машинасы Айған төбені айналып барады. Марғау терезеден басын шығарып дүңк-дүңк етіп үре бастады. Неге мазасызданды? Бұл өлкенің қыбыр еткен тышқанынан бастап жыра-сай, төбе-төмпешіктеріне дейін дәл басып жадына сақтаған ит: «Ей, Қанат, Ей, Дабыр, Адыр, тоқтасандаршы! Мына төбеде аяулы аналарың жатыр ғой, бір сәтке бұрыла соғып, тауап етіп кетпейсіңдер ме?»— дей ме? Жә болмаса, тұңғыш рет машинаға отырғанына не күйініп, не сүйініп үре ме, ол арасын кім білсін, қайтсе де ит тілін ұғайын деп ұмтыла қойған ешкім болған жоқ. Алғаш рет қалаға келе жатқан екі бала алыс арман жетегінде. Ал рульде отырған Қанат болса әлгі бір оқиға төңірегінде күйкі тірлік азабымен әуре. Айған төбе ұзап қалды. Ұзап қалса да, бір кезде өз тәнінен жаралған үш қарғасына ақ жол, оң сапар тілегендей көпке дейін мен мұңдалап тұрған еді. Машина жүрісіне еті үйрене бастаған Марғау тынышталайын деді.

— Ау, Адыр, соншама абалап итіңе не көрінді?— деп сұрады жадырай бастаған Қанат.

Ақылды, тапқыр Адырдың өзі де не деп жауап берерін білмей қалды. Ең әуелі «жоқ жерде осы сенің мазан неге кете қалды?»— деп Марғауға қарады. Содан кейін оң мен солына көз салды. Ақыры «Марғау қимайтындай не қалып еді?»— дегендей артына бұрылып еді, мен мұңдалаған Айған төбеге көзі түсті.

— Әй, ағатай, тоқта!

Қанат тежемені басты.

— Жаңа дәп қасынан өтіп апама тие берсін де айтпаппыз ғой, Марғау соған мазасызданды. Енді таптым.

Ит пығылы дәл осылай болмаса да, іні жауабы Қанатқа сондай орынды көрінді. Өлген аруақты ескермей баса-көктеп өтіп бара жатқан өз ісін ағат санап, машинадан шықты. Екі бала соңынан ерді.

— Ағатай, кейін оралып соға кетсек қайтеді?— деді Адыр.

Мұны Дабыр да қостады.

Қанат сәл ойланды. Күн ауып барады. Жол болса ұзақ. Оның үстіне қырық-елу шақырым дала жолымен қиыстап шлагбаумды айналып өту керек. Әйтпесе Марғауды қалаға апару оңай емес. Бұл ісінің теріс екенін жақсы да біледі, бірақ амал қанша, кейде қоғамдық тәртіп пен адамгершілік, мораль принциптері өстіп қабыспай қалатыны да болады ғой. Сондайда жақсы деген азаматыңның өзінің де былай тартса арба сынады, былай тартса өгіз өледінің қайсысын қалары неғайбіл.

— Өлген шеше өлді ғой. Қарап жүріп кіріптар болып қалған тірі әкені тезірек босатып алудың қамын ойлайық,— деп Қанат машинаға отырды.

Неге екенін кім білсін, машина қозғалысымен-ақ артқы терезеге тұмсығын қадап Марғау ұзақ ыңырсыды. Әлгі бір өз қателігін кешірілмес күнә санап, қазылып отырған жігіт ит тілін өз көңіл күйіне әуендестіре түсінгендей:

«Кешір, Айған, қапа бола көрме! Қайтесің, адам табиғаты осылай. Әйтпесе балаларың жаман емес. «Қасымнан өткенде есіне неге алмады» деп ренжуің де мүмкін. Бірақ өзіңе де аян ғой, тірінің ісі қашан біткен. Асығып барады. Жолдарын бөгеме!»— деген секілді болып кетті оған ит ыңырсуы.

Қанат терең күрсінді. Анасын еске алған екі бала іштей тынып үндемей қалды. Бір шама уақыт өтті. Күн еңкейейін деді. Жолаушылар айналып жүрер жол межесіне жақындады. Жақындаған сайын Қанат: «Тәуекел деп тура кетсем қайтер еді?»— деп толқып келе жатыр еді. Дес берісте бір таныс шофер қарсы жолығып, күзет қала жақтан келетіндерге ғана қойылған, бұл жақтан қалаға қарай жүретіндерге тоспаның жоқ екенін айтты. Расында да солай екен. Тосқауылдан оңай өтіп, машина асфальт жолда көсіле салып келеді. Ағайынды үшеуі де енді көңілденейін деді. Бұрын менен жүйрік кәне кімін бар дегендей ен далада жосылтып жүретін Марғау да «Жигули» атты өзінен зор шыққан соң креслоға басылып, тынып қалған. Артта алыстап тау астында Айған

төбе қалды. Алға сағымдай бұлдырап үміт пен арман жетелейді. Өскен жерді тастап, туған жерге келе жатқан жарымжан Марғау жөні бір басқа. Ақ басты тау етегінде көк түтінге оранып далиып жатқан үлкен қала — шоғырланған адам мекені — оған не сыйлығын дайындап тұр? — Айту қиын.

ТӨРТІНШІ ТАРАУ

Әуре-сарсаң

1

Қалаға жақындаған сайын жол үстінде үлкенді-кішілі машиналар көбейіп кетті. Содан болса керек, жер де, ауа да тарылып, тыныс алудың өзі қиындай бастады. Әсіресе, кара тұман құсып бара жатқан дарылдақ дәу машиналарды басып озғанда қиын. Қолқанды атқан көк түтін кабина ішіне лақылдап кіреді де, көпке дейін сейілмей тұрып алады. Марғауда маза жоқ. Қыңсылап есікті тырналаумен келеді: «Көсіліп жүгіретін ен даланы қалдырып, қайда келе жатырсындар?» — дегендей. Әрине, Лезбай мен өзі тартқан мына тауқыметтің негізіне үңіліп, себебін ашуға оның қабілеті жетпейді. Сонда да иіс пен дыбысқа сергек Марғау тыныс алу қиындығы машинаға, бензинге тікелей байланысты екенін жақсы түйсінеді. Беймазалықтың кілтипаны да сонда.

Қанат қала шетіне іліге беріп, ұбақ-шұбақ тізіліп тұрған көп машинаның арасына кіріп тоқтады. Қиямет-қайым осында ма дерсің. Төңіректі орап алған бензин иісін тек машинамен ғана байланысты жадына ұстаған Марғау тағы бір «жаңалық» ашқан секілді: мына бір жағымсыз иіс машиналардан ғана емес, келіп тоқтаған соң машиналарға түтіктерін созатын ана бір темір жәшіктерден де атылып жатады екен. Неге екені белгісіз, мұндағылардың бәрі ашулы. Жок жерден себеп тауып айқайласып жатқан біреулер. Қанша тұрсаң да, қарқылдап күлмесе де, жылы шырай танытып, көңілді жүрген ешкімді кездестіре алмайды екенсің. Сондай қызық, мына кішкене машина ішіндегілер де бірте-бірте қабақтарың түйіп, қалай сыздап, қалай ашулана бастағандарын өздері де аңғармай қалды. Марғау тіпті тұлданып алған,

қараптан қарап отырып біреуді барып бас салып қауып алғысы да келді. Осындай халде кезек күтіп тұрған бұларға бір үлкен машина жақындап, кабинасынан бадыраң көз біреу басын қылтитты:

— Әй, сәулік, атаңның басына қарап тұрсың ба? Ана өз колонкаға бар. Машинасына ит салып алған түрін... түріңді ұрайынның!?

Иі жұмсақ деген Қанаттың өзі қатты қыстықты. Әлде бір тұздықты сөзбен бетін қайтарып тастайын деп оңтайлана беріп еді, бадырақ көздің пошымы мен дауыс ыргағын, қимылын ұнатпаған Марғау алдыңғы екі аяғын ашық тұрған терезе жақтауына салып алып мойнын соза ұмтыла үріп, төңіректі шулатып жіберді.— Ап! Ап!— Жап аузыңды, шошқа! Әйтпесе алқымыңнан бір басып үңді өшіре салармын!— дегені.

Құлақ түбінен шыққан ит даусының зорлығына қайран болды ма, бадыран көз ашуынан тез қайтып, Қанат машинасына жақындап барып басын шайқады.

— Әй, мынау бір иттің дәйі ғой!

Адыр да ашулы екен.

— Әрі кетіңіз, әйтпесе есікті ашамын да, итімді қоя беремін,— деп қорқытты.

Бадырақ көз сескеніп кейін шегінді. Айласының асқанына іштей мәз болып, масайраған Адыр үстемелеп жатыр:

— Менің итім сіздей бейпіл ауыздардың талайын көкесіне танытып жіберген!

Бадыраң көз: «Қәне, қалай танытар екен, жібере ғой!»— дей алмады.—«Құтты жолбарыс дерсің. Осындай үлкен итті тумысымда кездестірген емеспін»,— деп өз машинасына беттеді.

Қанат Марғау тарихын баяндап жатпады.

— Не десең де сияды,— деп машинасын ілгері колонкаға таяды. Бірақ көңілінде реніш: айқайлап, балағат сөз айтпай-ақ: «Әу, жігітім, сіз қате тұрсыз ғой, колонкаңыз ілгеріде емес пе, солай жыяжыңыз»,— десе жетпейтін бе еді? Бензин колонкасына келгенде адамдар не болып кетеді осы?— Осы бір ауыр оймен Қанат қаланың ішіне кірді. Ағаның көңіл күйі балаларға да әсер етсе керек. Дабыр мен Адыр да үнсіз. Өзінің жайсыз, жат ортаға келе жатқанын сезе ме, әлде жарасы сыздап ауыра ма, әйтеуір, адамдар өңінен салқындық нышанын байқаған Марғау да үйге жеткенше ұзақ ыңырсып ұлумен болды,

Машина бір биік үйдің алдына келіп тоқтады.

— Нағира жеңгейлерің міне осы үйде тұрады,— деді Қанат машинадан түсіп жатып.

Адыр сұрағы оқыс:

— Ал өзің ше?

— Мен де.

— Ендеше «Нағира жеңгелерің»— деп неге бөлектеп жатырсың?

— О, Нағира жеңгелерің жақсы адам!..— Інілерің мына жаңа жағдайға дайындағысы келді білем. Қанат әйтеуір өз әйелін осылай мақтай сөйледі.

Нағира — Марғаудың көп естіген есімі. Қыстың суық шағында көрінбей кеткенімен, жаздың сарша тамыз ыстығы түскен кезде үнемі Қанатқа еріп ақ сары келіншек жайлауға келетін. Нағира — соның аты. Ит жадында із қалдырғаны — Нағираның иісі. Қарғабектен шығатын арақ иісі, немесе ақ халаттылардан бұрқырап тұратын дәрі иісі де емес, басқа бір түсініксіз иіс. Қарғабек ішіп шығарса, Нағира жағып шығарады. Тағы бір ерекшелігі — Нағира бұл төңіректегі әйелдердің біріне де ұқсамайды. Жұрт болса, қой шарбақта, жә болмаса қазан-ошақ төңірегінде тірлік қарекетімен әуре болып жатар еді, ал Нағира болса өйтпейді. Лезбай қойды өрістетіп, сәске кезінде шайға оралғанға дейін ұйықтайды. Содан кейін Қанатты алып өзен жағасына барады да, кеудесі мен бөксесінен басқа жерін жалаңаштап суға шомылады. Күнге қыздырынады. Тағы шомылады. Сосын асықпай жуынып, таранып, әлгі бір түсініксіз ащы иісті бұрқыратып ол жер, бұл жеріне жаға бастайды. Марғау бұл иісті де ұната бермейді. Дегенмен бензин мен арақ иісіне қарағанда иман таразы екенін де аңғара алады. Кейде жақсы мінез-қылықтармен араласып, қатарласа шықса, ұнатпайтын дүниенің көлеңкеде қалатыны болмай ма, сол секілді Марғаудың мына өз табиғатына жат әтір иісіне онша көп өшікпейтінін де Нағираның сырт келбетінің әдемілігіне, мінез-құлқына, сыпайылығына байланысты болса керек. Нағира жайлауға қаншама рет келіп жүріп, біреумен айқайлап ұрысқан, немесе тіпті дауыс көтеріп қатты сөйлескен кезін Марғау көрген емес. Бар болғаны кішкене күшіктерге ұқсап Қанаттың мойнына асылып, ойнап еркелейтіні ғана ит жадында қатты сақ-

талған. Содан болса керек: «мен Нағираны танимын ғой»— дегенді байқатып күйрығын былғандатты.

Балалардан құптау сөз ести қоймаған Қанат:

— Эне «Нағира» дегенге Марғау да күйрығын былғап, ықлас білдіріп жатыр,— деп қойды.

— Жаксы, жаманын казір қарсы алғаннан-ақ білеміз. Ал, Марғау, сен бүйтіп бос жалбақтай берме,— деп Адыр итінің құлағынан тартты.— Кәне, түсейік.

Марғау қыңсылап, тағы да күйрығын былғандатты: өз бетіммен түсе алмаймын ғой,— дегенді танытар көмек сұрау белгісі.

— Марғау жүре алмайды ғой, көтеріп алсақ қайтеді?— деді Адыр.

Оған карағанда Дабыр бар жоқ шаманы байқайтын секілді.

— Қалай көтересің? Көтере алмайсың Марғауды.

— Біз көтере алмасақ, ағатайым бар, көмектеседі,— деп Адыр тағы да жол тауып кетті.— Ағатайым көтеріп шығарса, Нағира тәтем де «иттерің не, әкет» дей қоймас.

Тапқыр інісінің сөзіне мәз болған Қанат машина бағажнигінен бір құлаш жіп алып шықты да, итті шабынан асып, бір ұшын екі балаға берді.

— Үшінші қабат. Ал көтерілдік... Алдыңғы аяғы сау ғой, Марғау кеудесін өзі алып жүре алады.

...Есікті Нағираның өзі ашты. Марғау оны бірден танығанын білдірді:

— Ап! Ап!— Сәлеметсіз бе,— дегені.

Ит даусында ашу болмағанымен Нағира шошып, жүрегін ұстады.

— Танымай қалдың ба? Бұл Марғау ғой, Нағира!— деп Қанат неге екені белгісіз, көтеріңкі айтты.

Нағира таң-тамаша.

— Қайдағы Марғау?

— Кәдуілгі Марғау ше? Талай-талай қасқыр алған, әкем баққан малды талай-талай апаттан сақтап қалған. Марғауды қалай ұмытып қалдың?

Нағира түсінгендей болды. Бірақ жүзінде жылылық жоқ:

— Бұған не болған?

Қанат ептеп қосыңқырап сөйледі:

— Әкем жоқта қой ұрлаймыз деп келген біреулер мертiктiрiп кетiптi.

Нағира сөзі кекесінді.

— Ит өлген жерден сосын осында алып келдің мертіккен итті?!

Суға кеткен тал қармайды дегендей, сасқаны ма Қанат болмашыға жармасып жатыр.

— Ойбай-ау, Нағиражан-ау, бұл ит емес, баяғы өзім барып сатып әкелетін күшік қой.

— Күшігі не, иті не, бәрібір маған.

Сөз таппаған Қанат күмілжіп желкесін қасыды. Нағира сәл жібіңкіреген сияқты.

— Аядай екі-ақ бөлме, қай жеріне ит ұстайсың?— деп шарасыздық белгі танытып алақанын жәйді.

Әңгіме басы осылай салқын болған соң ба, Дабыр мен Адыр есік көзінен аттай бере тұрып қалған. Марғау дағдысынша тұмсығын еденге салып, Нағираның жүріс-тұрыс, қимылы мен қабағын тапжылмай бағып сұлық жатыр. Бір ғажабы, ықлассыз қарсы алған осы әйелге түк өштігі жоқ. Қайта, неге екенін кім білсін, жүрек түкпіріндегі бұрынғы бір жылы сезім құйрығының ұшына барып дамылсыз қозғай беретін секілді. Өйткені ит түйсігі қате болмаса, Нағира жауыз, қайырымсыз әйел тобына жатпайтын секілді.

Қанат енді әйелін сөзбен сылап жатыр.

— Нәке, ақылсыз емес едің ғой. Әкем болса, тұтқында отыр. Марғау оның мына балаларына тең санайтын қадірлі иті. Ертең тұтқыннан шығып: «итім қайда?»— десе, не дейміз сонда?

Нағира артығырақ кеткенін осы жерде аңғарды білем, балаларға қарады.

— Ал сендер неге бұл жерде тұрсындар? Былай шықпайсындар ма?

Аузын бүртитып, ашуланыңқырап тұрған Адыр суырыла сөйледі.

— Қалай шығамыз?! Қалада Нағира тәтеміз бар деп сағынып келгенде мандайымызға салып-салып жібердің. Есеңгіреп қалдық қой тіпті.

Нағира балаға бұрыла беріп аңырып қалды. Жүзінде ашудың ізі жоқ. Қайта көзінде күлкінің нышаны байқалады.

— Өзіңе де сол керек, ал сөйлес енді Адыр қайын ініңмен,— деп Қанат ұрымтал жерден ұстады.

— Өй, сен Адырсың ба?! Өсіп, сойталдай жігіт болып кетіпсің ғой өзің?— деп Нағира жадырай келіп Адырды көтеріп алып бетінен сүйді.

Кенет разы болғанын танытып, үйді басына көтере дүңкілдеп Марғау үрді.

— Кет, өй! Қауып алып жүрер мынауың?

— Қабағыңды қарс жауып қарсы алып жатырсың, қапса қабады да,— деп қойды Қанат.

Адыр аңқау бала мінезін танытты.

— Марғау қаппайды. Өйткені біз тірі жетім сияқты — Нағира тәтемнің қолына келдік қой. Өзі біреуге кіріптар бола тұрып несіне жетісіп қабады! Қай кезде, кімді қалай қабатынын Марғау біледі!

Қанат шегі қатқанша күлді. Нағира да сылқылдай күліп, Адырды құшағында ұстаған қалпы умаждап әлек.

— Мынаның тілі мірдің оғындай ғой. Тұқымында ділмар ешкім жоқ еді, кімге тартып мұндай болып жүрсің?!

Адыр әлгі ойының жетегінде.

— Бір күн тамақ бермей қойсаң, саудамыз біткен жоқ па. Өтірік деші, Марғау.

Марғау растағандай, әлде бір дыбыс шығарып ыңырсып қойды.

Нағира мүлде жадырап алды.

— Қорықпа, Адыр. Тамақ та, қабақ та болады. Бұл сенің өз үйің, жайғаса бер. Әкеме барам деп кетіп ит алып келген соң мына ағана қыжылым ғой көрсетіп жатқан,— деп Адыр мен Дабырды ілгері бөлмеге қарай жетеледі.

— Жоқ, тәте, итімді есік көзінде қалдырып ол жағына шыға алмаймын.

— Итіңді де төрге шығарамыз. Бірақ ең алдымен тазалап жуындырып, дәрігерге көрсетіп, содан кейін шығарамыз.

Марғау қателеспепті. Нағира салқын қарсы алғанымен кілті табылса көктемнің күн шуағындай жазылып кетер тегі жақсы, қайырымды әйел екенін бірден танытқан еді.

3

Түнімен Марғаудың мазасы болмады. Ен далада таза ауада еркін өсіп, кәсіле жүгіріп дағдыланған итке мына дәліз тар қапас дерсің. Тынысын тарылтып, тынышын кетірді. Әлденеше рет есікті келіп тырналады. «Түнгі сағат он бірден кейін бейсеует дыбыс шығаруға болмайды» — деген қағиданы адамдардың өздері де үнемі орындай бермейді. Марғауға не жорық. Шырт ұйқыда жатқан

жұртты оятып, дүңк-дүңк етіп әлсін-әлі үрумен болды. Қанат оны далаға да алып шығып келді. Сонда да үре берді. Адыр мен Дабыр оянды. Дымы құрып шыдамы таусыла бастаған Нағираға дәлелді жауапты тағы да Адыр тауып жатыр.

— Марғау бар ғой, тәте, әкемді сағынып жатыр. Осында келе жатқанда үндемеді ғой. Үндемеген себебі әкемді көрем деп ойлады. Ал әкем болса, жоқ. Әкем жоқ болған соң: «Неге мені мұнда әкелдіңдер? Табындар, кәне!»— деп үреді. Әкем қазір кіріп келсе бар ғой, Марғау бірден басыла қалар еді ғой.— Адыр топшылауы өз тілегі, өз ойындағысы екенін Нағира түсінеді. Лекең келсе иттен бұрын ең алдымен Адырға жақсы болар еді ғой.

— Ұрлық қылған жоқ, өтірік те айтпаған. Нақақ адамды тектен тек ұзақ ұстамайды. Көп кешікпей келеді әкеміз.

— Тәте, аузыңа май. Айтқаның келсін.

Қаймағы бұзылмаған ауыл ішінің осы бір сөзін үлкендерше дөп түсіріп айтқан бала тіліне Нағира сондай қайран.

Бір сәт тынышталған ит тағы абалады. Сөйткенше есік қоңырауы сылдырады.

— Бұл кім?— деп сұрады Қанат ит мазасын алып ұйқысы қашып, «енді не істеу керек?»— деген дағдарыспен.

— Аш дедім ғой. Көршіңмін...— Дауыс сондай өктем.

Есік ашылды. Ар жақтан бір тақыр бас көрінді. Беймезгіл шақта мына келістің жәй келіс емес екенін білсе де Қанат сыпайылықпен ілтифат білдіріп жатыр.

— О, көрші екенсіз ғой? Танымай қалғанымға ғафу. Жоғары шығыңыз.

Бұл құрметке мән берген көрші жоқ.

— Қалада тұрып ит асыраған деген не өнер? Ұйқымызды алдыңдар ғой?

— «Ұйқы алғанда...»— деп Қанат істің мән-жайын түсіндірейін деп келе жатыр еді, ашулы көрші бір-ақ қақты.

— Ана-мынанды мен білмеймін. Мына пәлеңнің көзін құрт. Әйтпесе табан аузында милицияға хабарлаймын.

— Немене, милиция ит ұстамасын дей ме екен сонда?

Тақыр бас ашулы көрші таңырқап қалды. Шіңкілдеген бала даусы. Қайдан шықты? Сөйтсе жүресінен отырған ит тасасынан бір кішкене баланың құлағы

қалқаяды. Қанат артына бұрылып Адырды көрді де, күліп жіберді. Ашулы көрші де езу тартты.

— Тілің мен жағыңа сүйенген сен өзін кімсің?

— Еркекпін.

Көрші қарқылдап күлді.

— Еркек екеніңді көріп тұрмын ғой,— деп күмілжіді тақыр бас.

Адыр бастырмалатып барады.

— Еркек екенімді білген болсаңыз, енді неге сұрайсыз?

Манадан бері бала тіліне мәз болып тұрған Қанат Адырдың қатты кеткенін байқап қысылып қалды.

— Адыржан, олай деме. Біздің бұл көрші үлкен ғалым адам. Ертең жігіт болған кезінде өзін түсіп оқитын университеттің профессоры.

Адыр ит тасасынан бері шығып, тақыр басқа жақындады да, балалық аңғалдықпен сыбырлай сөйлеп, сырын ақтарды.

— Марғау бар ғой ішқұса. Осында әкемді көремін деп келіп еді. Ал әкем болса, жоқ. Сағынып келгенде көргісі келеді. Көре алмаған соң үрмегенде қайтсын... Әкемді мен де сағындым. Сағынғандықтан да ұйқым келмей қойды. Бірақ үндемей жатырмын. Егер Марғауға қосылып мен де бақырсам онда не болғаны? Сіз онда тіпті әйеліңізді ерте келіп, әлектің көкесін екеулеп көрсеткен болар едіңіз ғой. Сол себепті мен жыламаймын. Өлсем де жыламаймын.— «Жыламаймын»— десе де бала көзіне жас келіп қалды. Соны байқаған Марғау тағы үре бастады. Әкесін сағынып көңілі босаған Адыр итінің мойнынан қатты қысып құшақтап алды да, бақырып жылап қоя берді.

— Үрме, Марғау. Үріп жұрттың мазасын ала беретін болсаң, алып кетеді де, бір жерге апарып атып тастайды. Білдің бе? Дыбысыңды шығарма ақылды болсаң!— деп шырылдады. Бала шырылдаған сайын ит даусы да зорайып, ығы-жығы халқы көп үлкен үйдің бүкіл орамын алып кетті. Түпкі бөлмеден Нағира көрінді.

— Жаксы көршісі!-ау, түн ішінде қонағымызды дүрліктіретіндей не жаздық? Қай бір айдарымыздан жел есіп ит асырайық дедік дейсің. Істің реті осылай болып қалды. Бірер күнге шыдасаңыз не ететін еді. Таяу арада әкеміз келеді. Әке келген соң далада өскен ит пен баланы байласақ та тоқтата алмаспыз,— деп байсалды сөз айтты.

Басында ашумен келген тақыр бас көрші енді неге келдімге түсті. Бар айтқаны:

— Байқаулы болсаңдаршы. Түн ортасында ит үріп, мазаны кетіргеннің несі жақсы дейсің,— деп есікті жапты.

— Рақмет, ағасы,— деп Қанат есіктің баспасын салды.

Қаладағы алғашқы түнді Марғау осылай өткерген еді...

4

Үнемі қой сонында жүрген Марғау мен Лезбай ұйқы дегенді білмеуші еді. Кез келген жерге қисаятын да, бір ғана шаққа қор ете түсіп, көз шырымын алып тұрып жүре беретін-ді. Ал мына қала халқы мүлде басқа. Жұмыстан келе салып тамағын ішеді. Содан кейін телевизорға шұқшияды. Содан кейін баптап, мамықтап төсек салады. Содан кейін ит үшін жылыңа пара-пар ұзақ түнде тұяқ серіппей ұйықтайды.

Міне таң атқалы қашаң. Жайлаудағы мал ұзап өріп отығып алған да болар. Таң атпақ түгіл күн де бір шама көтеріліп қалды. Жайлаудағы мал суға беттер, ал Марғау болса ісі бүрқыраған кең сахарادا жосылта салып, отарды өзенге қарай қаумалар шак. Ал мыналар болса әлі тұяқ серіпкен жоқ. Дәліз болса қапас орны секілді, аядай ғана. Бір аттауына келмейді. Тарлығы бір сәрі-ау, тынысыңды тарылтатынын қайтерсің. Марғау даланы сағынады. Даладағы жусан исін, шуаш исін кер бесті мен Лезбай исін сағынды. Сағынғандығы соншалық, тұла бойы өрт дерсің. Еріксіз аузын ашты. Көкіректе шер боп тұнып, шемен боп қатқан жалын тарғылда-нып тыныс белгісі жоқ үрдіс те ұзақ, құлақ кесті ащы бір дыбысқа айналып жүре берді. Ит ұғымында соншама ұзақ ұйқы болғанымен, адам ұғымында көршіге де маза бермей түнімен дүрлігіп, жаңа ғана көз іліктірген Қанат пен Нағира шошып оянды.

— Мынау тірлік болмады ғой. Енді қайттік?— деп сұрады Нағира.

Қанат үндемеді, бар болғаны сағатына қарады да:

— Ойбай-ау, сегіз болып қалыпты ғой?— деп киіне бастады.

— Мына итті не істейсің?

Оқыстан Қанат ойына Адырдың түндегі бір сөзі орал-

ды. Жеті жасар бала түгіл, үлкен кісінің өзі тауып айта бере алмайтын сөз.

— Осы ит шынында да Адыр айтқандай ішқұса ғой деймін. Әкемнің ескі-құсқы бір киімін алдыру керек шығар.

Нағира қанша десең де бұл жолы әйелдігін жасады.

— Ескі киім деп үш жүз шақырым жерге тағы да машина айдамақсың ба?

Қанат үндемеді. Нағира да қайталап тіс жарған жоқ. Солай жүріп екеуі тамақ ішті. Обалы нешік, Марғауды да ұмытқан жоқ. Суға салып қара нан, қалған-құтқан тамақ қалдығын әкеп алдына қойды. Содан кейін итті алып ерлі-зайыптылар далаға шықты...

Сағат тоғызды соқты. Ит мінген, ерлі-зайыпты екеуі мінген кешегі кішкене машина біраз көшелерді аралап бұрыла салып бір үлкен үйдің алдына келіп тоқтады. Үлкен үйдің үлкен есігіне маза жоқ. Қалың нөпір адам тобы осы бір мерзімге әдейі уәделескен секілді, жан-жақтан шоғырыла жиналып, ағыла кіріп жатыр.

— Түсіністік қой деймін?— деді Нағира машинадан түсіп жатып. Даусында айрықша бір мән бар.

— Адыр жылап жүрмес пе екен?

— Осыншама жасқа келіп екеулеп жүріп жеті жасар баланы жұбата алмаймыз ба?!

Қанат желкесін қасыды.

— Бәрекелді, қалаға алып барып... жақсы істеген екенсіңдер. Өйтетінің бар, жатқан жерінен неге қозғалдыңдар?— деп әкем келгенде реніш білдіреді-ау...

— Қой, былқылдатпа, жігітім, тыныштық керек. Ал уақыт болып қалды. Дегенді істе де, тез орал,— деп Нағира ішке беттеді. Тумысында ит баласынан тұңғыш рет қойнына Марғауды ғана салған Қанат пен тумысында адам баласынан тұңғыш рет Қанаттың ісін алған Марғау екеуі машина ішінде оңаша қалды. Қанат ойын ит түсінді дей алмайсың. Сонда да бірдеме айтқысы келгендей, ашу араздығы да, тату-тәттілігі де жоқ бейтарап салқын жанарын жігітке қадап дүңк-дүңк етіп үрді де, креслоға қисайды. Алда күтіп тұрған ит тағдырын жұмсартқысы келді ме, жә болмаса амалсыздықтан туған қатыгез өз шешімін ақтағысы келді ме, кім білсін, Қанат әйтеуір артына қайырылып Марғаудың маңдайынан сиғады.

— Жазғыра көрме, Марғау. Қала жәйі қиын, сен жарымжансың. Ал бізде сені күтерлік жағдай жоқ. Сол

себеңгі мен сені көшеде ит аулайтындардың арбасына салып жіберейін деп алып шықтым. Басқа амал қалмады.

Марғау тырс етпеді. Тағдырдың не сұмдығын болса да қайыспай қарсы алар кейіпте.

Кішкене машина қозғалып кетті. Әр көшеге бір түсіп ұзақ жүрді. Жапырайған аласасы мен маңқиған биігі, дүңкиген үлкені мен үйшіктей кішкенесі... не бір үйлер артта қалды. Көшелер де әр қилы екен. Шолтан етіп мандайы әлденеге барып тірелетін шолағы мен қанша жүрсең де таусылмайтындай болып көрінер ұзыны да, тау етегіндегі орман секілді көгалдысы мен қызыл шақа жартас секілді жалаңашы да, шынардай сұлу мүсін түзуі мен сексеуілдей бұралып жатқан қисық, бүкірі де бар.

— Жайшылықта көлденең жүргізеуші еді. Бұл иттер қайда кеткен?— деп кейіді Қанат. Әлде салып отырып ит өткізетін жердің өзіне барған дұрыс па? Ондай пункті қайда болды екен? Жігіт өтіп бара жатқан бір ересек адамды тоқтатты.

— Ит өткізетін жердің жобасын айтып жібермес пе екенсіз?

Ересек адам жақын келіп машинаға үңілді.

— Қалай дедіңіз?

— Ит өткізетін жер?..

Ересек адам көзі артқы креслоны бір өзі толтырып терезеге қарап шоқиып отырған Марғауға түсті.

— Кешіре көріңіз, ит өткізетін жер болғанда... өткізейін дегеніңіз сонда мына ит пе? Жаңылыссам, әрине айып ете көрмеңіз.— Танданған да, тамашалаған да сұрақ.

Қанат жалтара сөйледі.

— Жоқ, мұндай өткізіп... жынданды дейсің бе?

— Бәсе, бәсе...— деп көлденең адам қуанып қалды. Дегенмен бұл итті өткізбесеңіз, ондай жердің не қажеті болды екен сізге? Сұрағым ерсі болса, әрине, кешіре көріңіз, інішек.

Қанат не дерін білмей қысылып қалды.

— Қажеті болғаны да?

— Құдай ақы, қысылмай-ақ қойыңыз. Расыңызды айтсаңыз екен.

Қанат енді көп созып тұрмайын деді де, төтелей тартты.

— Ағасы, егер білсеңіз сілтей салыңызшы.

— Сілтегенде... мына келесі көшемен оңға бұрылып,

одан арғы көшеде солға...— деп көлденең адам сәл мүдірді.— Жоқ... жо... астапыралла, қателесіп тұр екем. Келесі көшемен оңға емес, солға бұрылып, арғы көшеде солға емес, оңға бұрылып... Ит өткізетін жер... Так... так... Ит өткізетін жер ә?..— Көлденең адам ит пен Канатқа алма кезек сұқтана қарап сәл тұрды. Содан кейін бармағын тістеді.— Ит өткізетін жер, ә? Құдай-ау, ит өткізетін жер дейтін жер бар ма еді өзі қалада?

Канаттың шыдамы таусылды.

— Білмесеңіз, білмеймін демейсіз бе?

— Оныңыз рас. Білмейді екем шынында.

Ашулы Канат жөнеле берді. Көлденең адам қайта дауыстап ұмтыла түсті.

— Ә, былай екен ғой, жаңа есіме түсті.

Табиғатында ұстамды Канат қайта тоқтады.

— Ғафу етіңіз. Мынадай сұлу итті ондай жерге апарғанша, маған бере салсаңыз қайтер еді? Әрине, құнын төлеген болар едім.

Көлденең адам пиғылын Канат енді түсінді.

— Е, бұлталақтатпай, басында-ақ осылай демейсіз бе?

— Сізді ренжітіп алам ба деп...— деп мүдірді көлденең кісі.

— Мынадай сұлу иттен сізді жерінер деген кімнің ойына келмекші.

— Жерінбес-ақ едім, амал қанша. Жарымжан болып қалды. Жамбасы қираған болса керек, бөксесінде жан жоқ.

— Қап, әттеген-ай, ә? Тұқымын алатын-ақ ит екен.

— Анығын айттым. Алам десеңіз қарсы емеспін.

Көлденең адам қуанып кеткені соншалық, итке қолын созды.

— Итім жақсы ғой...

Манадан бері мына әңгімені үнсіз тыңдап, тыныш жатқан Марғау ырылдай бастады: «Осыдан қолыңды тигізіп көр! Жұлып алайын!»

— Ұнатпады білем, ырылдап жатыр ғой?

Канат Марғауды сипалады.

— Марғау жақсы, Марғау қаппайды...— Айтпақшы, қайда тұратын едіңіз? Апарып салайын, итті сол жерде алып қаларсыз.

Көлденең адам қуанып, алдыңғы есікті аша беріп еді, Марғау атып тұрып, арс етті. Канат итке тәтті де, ащы да айтты. Бірақ Марғауда көнер сиық жоқ. Көлденең адам

есікті ашып қалса-ақ болды, бас салып, талап тастауға әзір. Қанаттың ашуы келді.

— Ендеше өз обалың өзіңе. Айдалаға апарып тастаймын. Не болмаса, ит андушылардың арбасы кезіге қалса салам да жіберем. Сонда табан аузында сабын қайната-тын жерге жетесің де, қолың қол, бұтың бұт болып кете барасың. Ал не таптын?

Не табарын кім білсін, Марғау әйтеуір, көнген жоқ. Қыстыққан Қанат газды басыңқырап жіберді білем, шие түсті «Жигули» зырлай жөнелді. Қайда бармақ? Есеп бермеді. Бар мақсат қайтсе де масыл иттен құтылу. Келесі қапталда салдыртып кеп үлкен магазиннің алдынан бұрыла беріп еді, көше қиысында оғаштау тұрған біреуге көзі түсті. Біреу болғанда да бір жерде көрген таныс адамы. Бір кереметі — мойыны толған сары ала медальдар. Айқыш-ұйқыш етіп салып алған. Бірақ көйлек, шалбары умаж-умаж, сары ала сауыс. Бір кездегі жасыл түсті қалпағы аппақ бөздей жұқара онып, мыжырайып қалыпты. Қолын сілтеп бет алды сөйлеп тұрған секілді. Тамашалаған топ құрамы алысырақта, әжептеуір. Қайда көріп еді? Оқыс есіне түсті де, сарт еткізіп тежемені басты.

— Иван Иванович!?

— ... Әй, жарандар! Түсінсеңдерші! Соңғы екі ғасыр дүниеге өзінің екі ұлы перзентін әкелді. Бірінің аты Сүлеймен, екіншісінің аты Ахмет. Он тоғызыншы ғасырдың ұлы перзенті Сүлейменнің қартайған шағы. Үйірді бастар шама жоқ енді...— деп бір тоқтады.

Топ ішінде күбір-күбір сөз, сыбыр-күлкі.

— Ұлы перзенті не? Үйірі қалай?!

Иван Ивановичқа бұл күлкінің түк әсері болмады. Қолын ілгері сермеп, сөзін жалғастыра берді.

— Сүлеймен кілең қыршын, көкөрім жастарды сапқа тұрғызды да, топ алдында ойқақтап ұзақ жүрді. Әрқайсысын тұмсығымен түрткілеп аяқ-қолын, өсіп келе жатқан күрек тісін байқады. Ақыры қарт көңілі Ахметке құлаған ғой. Бұл ықласты өзіне мақтаныш санаған Ахмет Сүлейменнің қасында қолқанат-серік болып ұзақ жыл жүрді. Жатса күзетіп, дем алса шыбынын қақты кәрінің. Өстіп жүріп күндердің бір күнінде екеуі де ғайып болды. Сырттан бақылаған көпшілік құлағы түрік, бір-біріне сұрау салып хабар алып жатты. Бірақ Сүлеймен мен Ахметті көрген бірі жоқ. Ақыры араға алты жыл түсіп жұрт көңілі суып «өлдіге» санаған кезде туған жері Ке-

ниясына Ахмет қайтып оралып еді. Қартайған Сүлеймен әлде мұхитқа жетіп суға кетті, әлде Піл сүйегі жағалауы еліне барып, батпаққа батты, бір құдайым білсін оны. Көп кешікпеді, Ахмет Сүлейменнің орнын басты. Үйірге түсті. Сүлейменге ұқсап аса ірі, аса қарулы, ақылды болып өскен Ахмет жетпіс жыл бойы өз үйірін сетінетпей, от пен судан да, касқой жаулары құрған айла-шарғы камалдардан да аман алып өтіп, бүгінгі заманның ұлы перзенті атанды.

Сол ұлы перзент Ахмет те қартайды казір. Ұлы ұстазы Сүлейменге ұқсап бұл да өзіне қолқанат-серік таңдап алып, үйірімен қош айтысқан. Осы кереметті көрейін деп мен Африкаға бардым. Кенияның ой мен қырын, далаларын кездім. Қия жар тастарды миллиондаған жыл бойы піл аяғы қашап түсірген ғажайып жолдармен жүрдім...

— Мен бұл шалды жақсы білем. Африкада болдым деп өтірік айтады,— деді біреу топ ішінен.

Екінші біреу жарыса кетті.

— Ана мойнындағы салпыншақтары да қызық. Ит көрмесінен келген медальдар.

— Айтып тұрғаны не нәрсе өзінің? Түгіне түсінсем бұйырмасын,— деп екінші біреу жүріп кетті.

Машинадан шыққан Қанат Иван Ивановичтің нені меңзеп тұрғанын білгісі келеді. Неге болса да шыдап, тыңдап қалған.

— Мен сөйтіп қызыл шақа қия жартаста миллиондаған жыл бойы пілдер түсірген жолмен жүрдім. Іздегенім — Ахмет. Көрсем деймін. Төртінші күн, Қасымдағы кениялық жол басшым қуанып кетті.

— Мінекей Ахметтің ізі!

— Ахметтің ізі екенін қайдан білдің?

— О, Ахметтің ізін білу оп-оңай. Басқа пілдерден Ахмет екі есе үлкен ғой. Сол себепті табаны да сондайлық жалпақ.

— О, бұл шал пілдер туралы айтып тұр екен ғой,— деген көп ішінде сыбыр жүгірді.

— Мен жерге еңкейдім,— деп жалғады Иван Иванович сөзін.— Расында да, екі піл қатар өткен айқын із. Мені қайран қалдырды: бір із бақыр шелектің түбіндей де, екінші із бақыр шелектің аузындай.

— Байқайсың ба, тезегі әлі жас екен. Бұл жерден кеше ғана өткен ғой. Алыста емес, осы маңда. Бүгін кешке, не ертең азанда кездесуге тиіспіз,— деді жол басшы.

Тағы да екі күн өтті. Біз Ахметтің ізінен қалмадық.

Үшінші күн азанда бір ағаштың түбінде үйездеп тұрған Ахметті көрдім мен. Қасындағы әзірге аты жоқ бала пілге қарағанда таудай екен. Тұмсығын созып ағаштың шор басындағы жапырақты жұлып жеді де, ұзақ уақыт құлағын тігіп қимылсыз қалды. Төңірегінде кісі барын сезген болды-ау деймін. Одан артық жақындауға батылымыз бармады. Тағы бір шама уақыт өтті. Ахмет тұмсығын жоғары көтеріп бірер рет өкіріп еді, анадай жерде оттап жүрген жол серігі жүгіріп келді. Содан кейін екеуі маңмаң басып ілгері кетті. Алдында Кенияның ұлан қайыр кең жазық қырқа қорығы жатыр. Сол қорықты еркін жайлап жүреді де, бір әдемі күні Сүлейменге ұқсап Ахмет те ғайып болады. Иә, бұл бір адам үшін шешілмес жұмбақ. Өлер шағында пілдер осы қайда кетеді?— Бір адам оған жауап бере алмайды. Оның себебі піл піл болып жаралғаннан бері піл өлімтігін көрген бір адам жоқ. Өлген піл сүйегін кездестірдім деген бір пендені ұшырата алмайсың. Иә, Ахмет те солай, ақтық демі таусыларға дейін кең жазира даласын төстеп жүре береді. Өйткені Ахмет секілді табиғат ғаламатына бір пенде қол көтеруге тиісті емес. Қол көтерер бір тентек табыла қалса, Кения заңының қатал қаһарына ұшырайды. Өйткені Ахмет ұлт, адамзат мақтанышы. Ахмет жиырмасыншы ғасырдың ғаламаттарының бірі.— Көңілі толқып, көзі жасаураған Иван Иванович алақанын алға созды.— Ей, жарандар! Мен сендерге не жаздым? Итім қайда менің? Жойқынымды қайыссың аттыңдар? Неге аттыңдар? Дүниеге ғаламат күшіктер келтіргеннен басқа не жазығы бар еді оның? Анау піл төресі Ахмет секілді, менің Жойқыным да ит төресі еді ғой. Жүрегі дауалап қай хайуан қол көтерді екен?!— Иван Иванович даусы барлығып, аяқ-қолы дірілдеп кетті.

Шал қасіретін Қанаттан басқа бір пенде түсінбеген секілді. «Бет алды сөйлейді екен. Алжасқан шал ғой мынау бір»,— деп тараса бастады. Қанат машинаға сүйенген қалпы қозғалмай қалған. Иван Иванович сөзі көр соқыр көңіл көзін әлденеге ашып жіберген секілді. Өзінің өзі қысылып итіне бір, Иван Ивановичқа бір қарады. Байқаса әлгінде ғана көшеде кездескен бейтаныс адам ұғымы Қанаттан көш ілгері екен ғой. Қандай надандық! Көзін аша салысымен әкесінің малын баққан, адал баққан асыл итті көзі қиып қалай өлтірмек болды. Жарымжан? Жарымжан болса момын әкенің намысын қорғаймын, арын аяққа бастырмаймын деп мертiкті ғой. Қазір

үйге барғанда «итім қайда?»— деп алдынан жылап шығар кішкене інісі Адырға не демек? Ертең әкесі келгенде қандай дәлел таппақшы?— Қанат осыған қысылды. Марғауды ветпунктке апарып көрсеткен жөн.

Мына шал жоғалған Жойқынды өлген жақынындай жоктап, қастерлейді екен. Қанат болса бір түнгі қиындықты көтере алмады. Марғаудан құтылғанша асық.— Өз ойынан өзі ұялған жігіт тез басып машинаға келді де жүріп кетті.

Оқыс шошынғанда кей сақаудың тілі шығып кететіні секілді, Иван Ивановичпен кездесу — мына шаруаға жауапсыз, жеңілдеу қараған Қанатты кілт өзгертіп жіберді. Бір шешімге шұғыл келіп, мықтап бекінген жігіт күшік күнінде қойнына салып елге апарған Марғауды енді қайтып жәбірлемеске ант етті де, маңдайшасында «Ветпункт» деген жарнамасы бар үй алдына келіп тоқтады.

Кішкене бөлме сондай таза екен. Қәдуілгі поликлиникалардағыдай үстінде ақ халаты бар сестра қарсы алды.

— Не шаруамен келдіңіз?

— Итім мертіккен еді, жәрдем керек болып тұр.

— Дәрігер қазір болады.

Қанат Марғауды алып, қайта кіргенде ақ халатты дәрігер орнынан ұшып тұрды.

— О, мынау Иван Иванович итінің тұқымы ғой.

— Ә, иә, біледі екенсіз ғой?

— Білмегенде ше! Иван Иванович айрықша ірі, аса көрнекті ит тұқымын өсірген үлкен кинолог еді ғой.

Дәрігер сөзі өткен шақпен айтылғандықтан ба, Қанат күрсініп алды.

— Иван Ивановичті мен осы жаңа ғана кездестірдім.

Дәрігер басын көтеріп алды.

— Біреудің ала жібін аттамайтын алтын адам еді ғой. Әттең, не керек... Әсіресе, иті өлгеннен бері адам танығысыз, тіпті.

— Итін кім атқан?

— Кім атты дерің бар ма? Жер бетінде ақмақтар көп қой әлі.

— Сонда да?..— деп қиылды Қанат.

— Иван Иванович соңғы кезде бір құрылыс объектісін күзеткен екен. Ұйықтап қалған ғой. Түнде келген ұрылар объектіге кіре алмаған соң итті атып, қашып отырған.

— Мынау ит ендеше сол Иван Иванович итінен туған еді. Мұны да бір хайуан мерткітіріп тастады.

Дәрігер Марғаудың жанбасын ұзақ сипалады. Айнаға да салды. Ақыры жіліктің жамбасқа кіріп тұрған ұршық басы үзіліп кеткенін анықтады. Содан кейін укол жасады. Гипске салып таңып берді.

— Итің көп жатып қалған екен. Ертерек келгенінде жазатын едік. Амал бар ма, тым кеш әкеп тұрсыз. Осылай ақсақ болып бітеді енді,— деді дәрігер.

Қанат қапаланып ветпункттің есігін жапты.

5

Жараның аузын тазалап, укол салып, гипстеген соң жамбас сырқырағаны басылайын деді. Марғау үш аяқтап жүруге жарады. Содан ба, әлде қала тәртібіне көндігейін деді ме, әйтеуір келесі күндер шусыз, дұрыс өтті. Ит тыншыққан соң негізінде ақылды Нағира да назаланған жоқ. Қанат айтқан дәлелді сөзге құлақ асып:

— Түнде үріп, көршілерді шулатпаса болды ғой,— деп тынды.

Осындай өзгерісті байқаған Адыр да жадырай бастады. Ағасының машинасынан түспейді. Қайда барса да қасында. Қанат әлде бір жұмыспен бір мекемеге кірсе, Адыр ұзақты күн күтуге бар. Шаршамайды. Жалықпайды. Іші пысса ермегі дайын, сурет қарайды. «Балдырған» журналының беттерін аударыстырып, өлеңдерін ежіктейді. Табиғатында пысық, дарынды бала жайлауға келетін газет-журналдарды екі жасынан бастап қарап, әріп таңбаларын өз бетінше жаттап алған еді. Енді қалаға келгелі басқа ермек болмай көбірек үңілгендіктен сол әріптердің басын қосып ежіктеуді машық ете бастаған-ды...

... Шие «Жигули» бір үлкен үйдің алдына келіп тоқтады. Дағдысынша Қанат Адырды машинада қалдырып, «отыра тұр»— деп кетіп қалды.

Адыр ұзақ күтті. Аздап зеріге бастаған соң машинадан шықты да, ашылып, жабылып шиқылдап жатқан үлкен есіктің алдына келді. Есік қапталы жыпырлаған бір кенерелі тақтайлар. Сол көп тақтайдың бірінен Адыр «Облыстық прокуратура»— деген жазуды оқыды.

Бір кезде Қанат шықты.

— Ағатай, әкем осында ма?— деп сұрады Адыр.

— Оны неге сұрадың?

— Әне прокуратура деп тұр ғой.

Қанат өсіп келе жатқан ақылды ініге сүйсініп қойды. Тек тіл-көзден аман болсын де.

— Осында.

— Неге мұнда? Әкемді милиция кеп әкетіп еді ғой?..

— Милиция қателескен. Сосын істі прокуратураның өзі қолға алды.

— Әкем, немене, ойыншық па еді оларға?! Неге қателеседі? Бәріне кінәлі Қарғабек сұм ғой Ұмсындық тәтеме қол салып... Қателессе, соны неге алып барып жауып қоймайды?

Қайтер екен деді білем, Қарғабек аты аталған соң Қанат інісін жайлап сөзге тартты.

— Алдымен қол жұмсаған әкемнің өзі көрінеді ғой?

— Иә, саған?— деп Адыр ашулана бастады. Әкесіне шаң жұқтырар емес.— Қарғабек сұм ғой Марғауды мертіктіргеніне қарамастан, әкеме «әкеңнің аузы...» деп... Әкем сосын «Не дедің? Қайталашы?»— деді. Қарғабек сұм тағы қайталап «әкеңнің аузы...» деді. Әкем қайта құлаштап бір-ақ рет ұрды. Мен болсам... бар ғой, оның аузын бұзар едім...— Адырдың көзіне жас келіп қалды.

Қанат зерек інінің енді сұңғылалығына қайран. Әрі қарай жанын жаралай бермейін деп жұбата сөйледі.

—Ау, сен, немене, ынжық балалар секілді көзіне жас алып... Мен жаңа облыстық прокурордың өзінде болып, түгін қалдырмай айттым ғой. Істі өзім алып танысам деп, ол кісі уәде беріп қалды ғой.

Адыр жадырайын деді.

6

...Кешке қарай Қанат пен Дабыр, Адыр үшеуі Марғауды есік алдына алып шықты. Үшеуі де көңілді. Үлкенді-кішілі болып бірін-бірі әзілмен қағытады.

— Итің мақтаулы ит болмады ғой, Адыр. Бір Қарғабекке шамасы келмей, өзі мерт болған соң не дерсің,— деді Қанат.

— Шамасы келмеген жоқ. Келді. Бірақ аяды ғой,— деді Дабыр.

Адырдың қабағы қалыңдап кетті.

— Аяғаннан не пайда, әкем түрмеде жатыр. Әкемді бәрібір түрмеге салатын болған соң, көкесін таныта талауы керек еді.

Кенет ит үрді.

— Э, итін жаманшылыққа үйрететін мына батырдың өзі екен ғой.— Құлақ түбінен естілген бір таныс дауыс. Зәрезат болып қалғандықтан ба, Адырдың жүрегі су ете түсті. Тақыр бас көрші профессор екен.

Адыр жүгіріп профессордың қасына барып:

— Көке, құлағыңызды тосыңыз, оңаша айтар сөзім бар,— деді.

Профессор жуан денесін иіп, Адырға еңкейді.

— Көке, Марғаудың күшіктері қасқыр алатын кілен ірі ит болып шығады. Солардың ішінен нағыз дөкейін тандап сізге сыйлаймын.

Тақыр бас профессор қарқылдап күлді.

— Рахмет, Адыр.

Адыр профессорды еңкейтіп тағы сыбырлады.

— Марғау сондай ақылды. Бет алды үрмейді. Жаманшылық ойлап келгенге ғана үреді. Сіз міне жақсы адамсыз. Марғау сізге үрмейді. Өйткені сіз қастық ойламайсыз.

Профессор да, Адыр сыбырын естіген ағалары да мәз.

— Бірақ итің жана мен келгенде үрді ғой...— деді көрші аздан кейін сәл қуланып.

Адыр жауапқа қысылған жоқ.

— Жоқ, ол үргені емес, амандасқаны ғой. Сіз түсінбей қалған екенсіз ғой. Жақсы адамдармен Марғау үнемі өстіп амандасады.

Профессор кішкене дипломаттың тіліне мәз болып үйіне беттеді.

Кенет есік алдына машина келіп тоқтады. Ішінен бір жігіт шықты. Жыға танымаса да, Қанаттың бір көрген адамы секілді.

— Қырғыз Сәршен кездесіп, арнайы сәлем айтып жіберді.

— Құлағым сізде.

— Сіз осы Лезбайдың баласысыз ғой?

— Ия, Лезбайдың баласымын.

— Тоқал шешеннің аты Ұмсындық па?

— Ия, Ұмсындық?— деді әлденеге жүрегі лүпілдей бастаған Қанат.

— Ендеше сол Ұмсындық шешен ашуланып, «қой бақпаймын» деп кетіп қалыпты...

— «Қой бақпаймын» деп?.. Отар қайда?

— Білмедім... Қырғыз Сәршеннің айтқаны осы.

Не істеу керек? Мал иесі мұның әкесі. Ұмсындықта түк жауапкершілік жоқ. Мынадай іске шатылып жүр-

генде, оның үстіне бір отар қой қолды болса... Құдай ұрды дей бер.

Ұмсындықтың кетіп қалуына өзін тікелей кінәлі санаған Қанат әйеліне телефон соғып, істің мәнін түсіндірді. Содан кейін жұмысына барып бірер күнге рұқсат сұрап алып, дереу жолға шықты. Ең болмаса, қолдан санап, үкімет қойын өзіне өткізу керек.

7

Марғау дәлізде тыныш жатыр еді. Зеріккен екі бала магнитофон ойнатты. Қонаққа келгендердің даусын жазып алу Қанат пен Нағираның машығы екен. Барлығып шыққан домбыра үні, еркек дауысты әйелдер, әйел дауысты еркектер... Бәрі де осында. Дабыр өткен жылы мектепке барса да, екі баланың хатқа жүйрігі Адыр. Сыртына кісі аттарын бадырайта жазып дестелеп қойған ленталарды сұрыптап отырып, өз әкесінің даусына кездесті: «1974 жыл. Көктем айында, қалаға келгенде жазып алынған»— деп Қанат қол қойыпты.

— Әй, мына кара, әкем де жүр!

— Кәне! Кәне?...— деп Дабыр қосарлана үнілді.— Кәне, ойнатайықшы.

Магнитофон жағына жүйріктеу Дабыр ойналып жатқан лентаны алып тастады да, әке даусы жазылған лентаны қосты: әуелі күмбірлеп домбыра тартылды. Содан кейін орта жасты бір әйел тамаққа тойып алған болса керек, ентіге отырып Нұрғисаның «Құстар әнін» шырқады. Әке даусына құмартқан Адырда шыдам жоқ.

— Фу, Ұмсындық тәтем әлдеқайда жақсы айтады.

Ду қол соғылды. Түсініп болмайтын бір еркек, әйел әзілдерінің соңы күлкіге ұласты. Содан кейін теңгермес асыл әкенің «Қадірлі туыстар!..»— деп бастаған қасиетті, ыстық даусы санқ етті. Екі бала таласа келіп магнитофонға төнді. Сол мезетте жайбарақат жатқан Марғау құлағын қайшылап оқыс қарғып тұрды да, келер сәтте абалай салды. Оқыс үрген иттен сексеніп Дабыр кейін шалқайды. Адыр орнында қозғалмай тұр. Марғау келген бойда магнитофонға қарғыды. Тышқан інін иіскелегендей әр жерін бір иіскеп дауыстап сөйлеп жатқан Лезбайды іздейді. Көрінбегені өз алдына, ісі жоқ тіпті. Соған танырқады ма, енді әлде бір жалынышты кейіппен қынсылай бастады: дауысынды естимін, өзін де, ісін де жоқ. Қайда, қалай тығылып тұрсың? Шықшы бері қарай!— деп жалынатындай.

— Әкем даусын Марғау да таныды ғой. Әй, қорқақ, бері кел!— деді Адыр.

Таңырқаған Дабыр қайта келді. Магнитофон ішін тіміскілеп ештеңе шығара алмаған Марғау қатты ызаланды білем, екі-үш рет арсылдап үрді де, кеудесімен тумбаны соғып өтті. Тумба бір жаққа, магнитофон екінші жаққа домалады. Екі бала қатты шошынды.

Түскі шақта кішкене қонақтарға тамақ істеп берем деп үйге келген Нағира да сескенгендей: «Құтырғаннан сау ма екен?» Қанша сабырлы болайын десе де, осы иттің жәй масылдығы өз алдына шырықты бұзып, берекені кетіре бастағанына қынжылатын секілді. Не істеу керек? Әлде ит аулайтындарды шақырып алып, арбасына салып жіберсе қайтер еді? Көп болса қайын атасы ренжір. Тіпті кісі азасы да ұмыт болмай ма, ренжір де басылар... Бір итке бола ажырасып кете қоймаспыз. Ажырассақ, тауласармыз. Осындай тоқтамға келген Нағира телефон трубкасын көтерді...

— Алло... Алло... Бізде бір мертіккен ит бар еді. Күні-түні өзімізді былай қойғанда, көршілеріміздің мазасын алып, сырқымызды кетіріп тұрғаны. Алып кете көріңіздерші. Құдай ақы, жол шығынын өзім төлейін тіпті. Жүгіртіп келе қойсыншы. Сұрамаңыз тіпті... Келістік қой?..— Нағира телефон трубкасын қойды да, үстінен бір ауыр жүк түскендей күрсініп алды: «Бүгін микрофонды шайнаса, ертең жыны түссе, мына балалардың біріне ауыз салмасына кім кепіл? Қайтсе де құтылған дұрыс».

Адыр сұңғыла. Әңгіме төркінін аңғарып қалған секілді.

— Тәте, Марғауды қайда жөнелтпексің?

— Жарасын емдеп жазам деген бір дәрігер бар еді. Соған...— деп жалтарды Нағира.

Адыр «рас па?»— дегендей Нағираға сынай қарады. Нағира ештеңеге түсінбегендей.

— Ал, балалар, менің уақытым аз. Шайға келіндер.

Екі бала үнсіз келіп тамаққа отырды. Марғау дәліздегі өз орнында үнсіз жатыр.

— Тәте, Марғауды ешқайда да жібермеші.

— Емдеп жазатын адам дедім ғой.

— Емдемей-ақ та, жазбай-ақ та қойсын.

Нағира жауап беріп үлгірмеді. Марғау дәлізде бір жамбастап ерсең-қарсаң шапқылап, үйді басына көтере үре бастады. Оған Адыр даусы қосылып жатыр.

— Тәтетай! Келді ғой әне Марғауды алып кетуге. Мен естідім ғой, дәрігер емес, ит аулайтындардың арбасына салып жіберейін деп тұрсың ғой. Керегі жоқ, тәте. Ешкімге де емдетпей-ақ қойшы Марғауды,— деп боздады.

Әлде ашуы, әлде қуанышы, итте, әйтеуір, ес қалған жоқ. Арсылдай үріп, есікке шапшыды. Адыр да шырылдай түсті.

— Марғаудың далаға шыққысы келеді. Көрмейсің бе, әне есікті тырналап жатқанын. Мен Марғауды далаға алып шығайыншы, тәтетай. Мен Марғауды далаға алып шығып қыдыртайыншы.

Істің аяғы бұлай насырға шабады деп Нағира ойламаған еді. Өз есебі бойынша балалар тамақ ішіп жатқан кезде ақырын ғана есікті ашып, жөнелтіп жібермек болған. Енді қайтпек?

Марғау арсылдап, тағы да есікке асылды. Не істерін білмей әрі қысылып, әрі дағдарған Нағира:

— Жә, шығарсаң шығаршы!— деді. Даусы қытымыр.

Адыр жүгіріп есікті ашты. Марғау сыртқа атылды... Иттің жұрт түсінбеген осы бір жат қылығының сыры біреу-ақ еді. Жансақ статьямен түскен ісі бұзылып, түрмеден шыққан Лезбай бұл кезде есік алдына жеткен болатын. Нақақтан аз да болса зәбір көріп тұтқыннан көңілі бұзылып жасыңқырап шыққан шопанды есік көзінде бірінші болып қарсы алған үлкенді-кішілі балалар да, ата сыйлай білетін жақсы келін де емес, жаздың аптап ыстығы мен қыстың қақаған үскірігінде де көлеңкесі болып қалмай қасында жүретін ит жолдас — адал жолдас — Марғау болып шықты. Шын сағынған екен. Сау жамбасына салмақ салып, артқы аяқтап көтерілген ит сағынысып қауышқан кәдуілгі адамға ұқсап, алдыңғы екі аяғын иесінің иығына асты да, тұмсығын Лезбайдың мойнына тығып алып ыңырсып көрісе бастады — Шопан көзіне жас келіп қалды.

— Жә, жә болды, Марғау, мен міне біржола босап шықтым, — деп итінің жауырынынан қағып, үйге беттеді.

Балалар мен ит ұғымында жүдеу тартып тұрған үй бірден көңілденіп жүре берді. Сағынған сәбилер әкесін қоршап алған. Соңғы жарты айда болған түрлі жаңалықтарды жарыса айтысып, әке мағлұматын кеңейтіп жатыр.

Нағираның балаларға арнаған шайы келді. Үлкен кісі төрде, балалар екі жақта. Бірден күрт тынышталған.

Марғау Лезбай аяғына тұмсығын салып стол астына кеп жатты. Сондай сұлық. Енді қайтер екен деп жеңгесіне қайта-қайта қарай берген Адыр дастарқаннан нан алып төмен еңкейді де, дауыстап жіберді:

— Эке, мына қара, Марғау жылап жатыр!..

— Қой, ит жылайтын ба еді?— деп Нағира төмен еңкейді.

Жасының үлкендігі, мінезінің ауырлығына қарамастан Лезбай да Дабырмен бірге орындығын кейін сырып, стол астына үңіліп жатыр. Адыр сөзі рас екен. Талай күндер аурумен, ең жақын деген адамдардың білместігінен, жат адамдардың немқұрайды салғырттығынан барып туған өлім қатерінен, сағыныш атты дертпен алысқан Марғау дәп қазір айтып жеткізе алмас ұлы бір тыныштықта — рақат жан тыныштығында. Бір пенде түсініп жетпес ит көңілінің арғы бір терең түкпірінде туып, жұмулы көзінің ұшпасынан секунд сайын мөлдіреп шыққан жас тамшысы кірпік астындағы қылшық ұштарымен дыбыссыз домалап кілемге түсіп жатыр, түсіп жатыр...

Нағира қысылайын деді.

— Құдай-ау, кәдуілгі адамша жылайды ғой.

Жұбаныш тауып, көңілдене бастаған Адыр енді мықты.

— Марғаудың заты ит демесен, адамнан да артық. Ал, тәте, сен болсаң осындай ақылды итті беріп жібергің келді ғой.

Лезбай елендеп қалды.

— Беріп жібергісі келді? Қайда?

Шақырған адамдары келіп қала ма деп қыпылықтап, асығыс ісін ағаттыққа санап, қысылып отырған Нағира атасына шынын айтты да, телефон трубкасын қайта көтеріп, «келмей-ақ қойындар»— деп өтінді.

Лезбай көңілі бір түрлі, күйзеліп, жасып қалғандай. Өзі жоқ он бес күн талай-талай өзгерістерге толы: екі бала қаңғып Алматыда жүр. Ұмсындық болса Лезбай үйінің түндігін жауып, түтінін өшіріп өз жайына кеткен. Ақылды деген келін пиғылы болса, мынадай. «Қой шалқайып жатып, қонақтап қала қыдырар шақ бұл емес. Қайтсе де ауылға жетіп, сөнген отты қайта жағып, жабылған түндікті қайта ашу керек».

Лезбай дайын шайдан екі-үш ұрттап, қасына балалары мен итін ертіп алды да, ауылға аттанып отырды...

Ізім-қайым

1

Жайлау қақпасынан өткен соң-ақ Марғаудың мазасы кете бастады. Таныс жер — кең сахара. Ауасы да бөлек. Әр тұста көк шүйгінге тұмсығын қадап жайылып жатқан шоғыр-шоғыр мал. Қарбаластық, әбігершілік дегеннен мүлде бейхабар. Марғау машинаның ашық терезесінен басын шығарып тұмсығын шүйірді.— Шопан иісі, қой иісі — жұпар иіс. Қазір машинадан қарғып түсіп, мына тылсым тыныштық орнап тұрған кең жазық, жасыл аңғарда бауырды бір жазып алар ма еді! Не керек, бір жамбастың аты — бір жамбас, салдауыр секілді. Қимылға келмейді.

Машина үйреншікті есік алдына келіп тоқтады. «Үйге келдік, үйге келдік!»— деп балалар жамыраса түсті. Қуанғандығы сондай үш аяқтап Марғау да қарғып түсіп жан-жақты тіміскілеп иіскей бастады. Үй де, қой шарбақта орнында, бірақ бәрі иесіз. Қыбыр еткен тірлік белгісі жоқ. Қой қайда? Ұмсындық қайда? Ұмсындық төркініне кетерде қойды өткізіп жіберген шығар... Бір жорамал жауап ретінде көлендеп көңілге орала берсе де, жаңағы екі сұрақ қорғасын болып көмекейде тұр. Әлсіздік тұтқындаған осы бір сәттегі хал мүшкілдігін, бишара кейпін балаларына көрсетпейін деді білем, теріс айналды. Ұмсындыққа не болды екен? Төсекте басы қосылып, шопанның ащы еңбегінде білегі айкасқан соңғы бірер жылда ренжіткен күні жоқ еді ғой. Бетіне де келмеген. Кейде оныкі қисық, өзінікі дұрыс болса да, заты әйел ғой, бұзып жарып не қылар дейсін, ренжітпей-ақ қояйын деген ниетпен: «жә сенікі жөн»— деуші еді ғой. Бір он бес күнге шыдамай неге кетті? Әлде күнде арқасынан қағып, маңдайынан сипап жүрсең де, күн сайын сөгіліп ашыла берер қираған ескі үй қабырғасындай көлденең түсіп, жас алшақтығы себеп болып жатыр ма? Бірақ отыз деген әйелге аз жас емес қой. Сырт қарағанда екеу ара жас айырмашылығы он сегіз жыл кере қардас секілді болып көрінгенмен, келер мүмкіндікті салыстырсаң шығар төбең — бір он бес жыл қарайлас, қатар шауып шығар меже емес пе. Қырық бесте әйел шешек жармайды. Бұл көпке аян. Алпыс бестегі еркек туралы олай дей алмай-

сың. Рас, жер ортасы елуге келгенде тағы төсек жаңғырту оңай шаруа емес. Бірақ аяғын алыс-шалыс басып жүріп отызға келген әйелдің де жар тауып ала қоюы оңай ма? Қарғабектер жолсоқты ғана. Шынтуайтқа келгенде бетіннің әрі он жерден құлпырып тұрса да аузына су да тамызбайды. Ұмсындық ақылды болса осыны неге ойламайды?— Лезбай күрсініп қойды.— Кім біледі, мүмкін ойлайтын да шығар. Өйткені өзі білетін Ұмсындықты ақылсыз әйел дей алмайды. «Әрі отыр, бері отырсыз» үйші болмақшы емес қой. Сондай кезде Ұмсындық істі ушықтырмайтын. Қайта ыңғайлы жол тауып бірлік, татулық жалауын жоғары көтеруге тырысатынды. Ана екі өгей баланы алалап, маңдайынан шерткен кезі болған жоқ. Әрқайсысында әр қилы мінез болғанымен солардың жүрегіне жол тауып, қатесін қате, дұрысын дұрыс деп әділ қазы бола білді. Қасына келінді ертіп, кісі ертіп ерте демей, кеш демей қаладан келіп жүретін Қанатқа да бөтен мінез көрсеткен емес.

Әке ойын Адыр бұзды:

— Ұмсындық тәтем рас кетіп қалған ба?— деді аузын бұртитып жыларман түрмен.

Дабыр да көңілсізденіп қалды.

— Бәріне ағатайым кінәлі.

— Ағатайың неге кінәлі?— деді Лезбай жұлып алғандай.

— Бізді алып кетерде ұрысты ғой Ұмсындыққа.

— Сөйтіп пе еді?!— деп Лезбай жақтырмаған кейіппен шытынаңқырап қалды. Бір пәленің беті ашылғандай.

Ошағына қайтып оралған Марғау күйі бір басқа: жатқан, шокиып отырған, тамақ ішкен жерлерін тіміскілеп жүріп қой шарбаққа келді. Өткен түнде түнеп шыққан бір отар қой исі бұрқырап жатыр. Ит жер иіскелеп түртінектеп біраз жүрді де, екі-үш дүркін маңмаңқ етіп үріп, үш аяқтап қырға тартты. Лезбай Марғауды қайырған жоқ. Қалай десен де үйде біреу қонғанға ұқсайды. Ертенгі қой қиы әлі кеуіп үлгірмепті. Әлде Ұмсындық қайтып келіп, қой жая кетті ме екен? Лезбай көзі ит кеткен жақта. Шоқандай алыстап, ноқатқа айнала бастаған Марғау жайылып жүрген бір отарға жетті. Сол-ақ екен, ұшып тұрып біреу атқа қонды. Марғау ноқатқа өзіндей тағы бір ноқат қосылып, енді үшеу болып бері салды.

— Кім болды екен?

— Дәуде болса осы келе жатқан Ұмсындық,— деді Дабыр.

Адыр баяғы қалпы, ойға жүйрік.

— Марғау қасында кара ит бар. Тәтем болса, ол қайдан сая бола қалған екен?!

— Сарықасқа қайтып келген болар?

Адыр болар емес:

— Сарықасқа сары ит. Ал мынау әне көрмейсің бе, кара ит.

Дабыр дәлелді сөзге жауап бере алмаған соң үндемеді.

Әлгіндей болмай салт атты келді. Қырғыз көрші Сәршен.

— Оу, Лезбай, келіп қалдың ба, әйтеуір, аман-есен? «Қатын елде» деп атаң қазақ баяғыда білмей айтпаған. Ең жақсысы жасыма. Жаныңа салауаттық болса, бәрі де қалпына барады. Ал отарың аман. Кірген кірісің болмаса, шыққан шығының жоқ. Санап ал.

Істің жайын сөз шалымынан байқаған Лезбай еміреніп кетті.

— Әй, Сәршен, аттан түс. Еркектерше төс түйістіріп құшақтасайықшы бір. Он бес күн он бес жыл секілді. Сағындым ғой.

Ежелгі дос қырғыздың кісілігін Лезбай осы жерде тағы көрді. Өгей баласына өкпелі Ұмсындық малды тастап кеткенде көрші Сәршен шыдай алмаған екен. Өз малын әйелі мен көмекшісіне қалдырып, Лезбай отарына келгенде, екі күн қамауда жатқан қойларды өріске шығарған. Адал достың осы азаматшылығын көрген Лезбай іштей ұялатын да сияқты.

— Ана жылы итімді қалап келгенінде ойлаған жеріңнен шыға алмап едім. Мына ісінді көріп сол қылығыма қысылып тұрмын нансаң. Кісілік жасадың, Сәршен. Бір семіз құнаным, бір семіз танам бар — қалағаның ал.

Сәршен көмекейіне дейін көрсетіп қарқылдай күлді:

— Бірер күн малыңды бақсам, сенен ақы дәметіп бақты деймісің. Күнде байқаймын, қойың қамауда. Маңыраған даусы мына бетке — бізге естіледі. Үй төңірегінде қыбырлаған тірі жан жоқ. Ежелден мал баққан елдің баласы емеспіз бе, содан соң шыдай алмадым. Ойлаған жеріңнен шықпадым деп қысылма, Лезбай, түйе қалап, бермесең өкпелер едім. Ит бермедің деп өкпелеу иттік болады. Ит бермесең де, нәсілін бердің. Мына жатқан Қырғын сенің итіңнің баласы. Марғауыңнан артық де-

сем, мактанды дерсін. Бірақ кем десен, кеміткенің. Өткен қыста бір өзі үш қасқырды домалатты.

Көңілдене бастаған Лезбай көзі енді иттерге түсті. Марғау мен Қырғын сән түзеп қатар жатыр. Нәсілі десе дегендей. Әкесінен сәл кішілеу көрінгенімен, жамбастағы ақ бұршақ таңбалары жоқ демесең, аумай қалған: сом денелі, сұлу мүсін ақ тұмсық қара ит. Лезбай қызыға қарады. Бәрінен бұрын ит татулығына қызықты. Бұрын көріспеген екі ит өткен қыста ай далада жолығысып бірін бірі ісінен таныды. Мынау екінші рет кездесуі. Сонда да атам заманнан бірге өскен секілді. Айналасы кең болғанымен бір-біріне тақасып тату жатыр.

— Айтқаным айтқан. Әсіре сөз деме, Сәршен. Екеуінің бірі — қалауың.

— Менің де айтқаным айтқан, Лезбай. Бұлай тұрып саудаласа бермейік. Сен барам деп ойламаған жеріңнен кемді күн дәм татып оралдың. Ендігі дәм қырғыз үйінен. Малды иттер мен балалар қайыра тұрады. Жүр, атқа мін.

Лезбай сәл ойланып, Сәршенге ерді.

2

Кеше күні бойы ет қызуымен көп жүгірген Марғау бүгін қозғала алмай қалды. Жамбасы сырқырап, қалай көтерсе де қақсап ауыра берген соң амалдың жоқтығынан киіз үйдің көлеңкесіне келіп жатты. Қой болса өріп кеткен. Соңында шапқылап Дабыр жүр. Адыр көңілді. Су жағасында дағдылы ойынымен әуре. Бұл төңіректе көңілсіз жүрген жалғыз ғана Лезбай. Ертемен қойды өргізіп, Дабыр алдына салып беріп, қайтып оралған еді. Ертұрманды жастанып, қолын желкесіне айқастырған қалпы ұзақ жатты. Түс болды. Әлде ой қажытты, әлде басқа себеп бар, әйтеуір бір кезде оқыс тұрып анадай жерде тұсаулы жүрген кер бестіні әкеліп ерттей бастады. Шамасы бір жаққа жиналатын түрі бар. Марғау ата кәсібіне бағып, атып тұрып еді, жамбасы қақсап қоя берген соң, бір қаңқ етіп, қайта жатты. Осы кезде кішкене машинасын салдыратып Қанат келді. Қуанғанын танытып бірер рет әуілдеп үріп еді, көңіл аударған Қанат болған жоқ. «Әке!»— деп құшағын жайып Лезбайға ұмтыла берді.

— Шығарда ғана жолықтым ғой прокурорға. Шығарамыз деп еді. Сөзінде тұрған екен ғой.

Лезбай салқын. Қолымен белгі жасап баласын тоқтатып тастады. Ұмсындықтың кеткенін Қанаттан көретін секілді.

— Үйіңнен алдыңғы күні шыққан екенсің, содан бері қайда жүрсің?

— Сол күні осында келгем. Қырғыз Сәршен «малыңды мен қарай тұрайын»— деген соң совхоз орталығына бардым. Директор жоқ екен, соны күттім.

Лезбай даусы кекесінді.

— Көп нәрсені тындырыпсың.

Әке жөнінде әр қилы қаңқу сөз естіп, сағы сынып жүрген Қанат та шыдай алмады.

— Өзің де тындырып келдің ғой біраз дүниені. Әкесінен асып қайда барушы еді баласы.

Лезбайдың селдір мұрты дірілдеп кетті:

— Осыны айтқалы келдің бе?

Қатты ашуланса да, не істеудің амалын таппай мысы құрыған Қанат жыларман халде:

— Ел іші гулеген сөз. Тұтқынға түсуің жайлы әркім әр саққа жүгіртіп айтады. Тындауға ұяласың, тіпті. Сүйекке таңба екенін ұқсаң деймін.

— Жә, жә! Ақылгөйсу ақылы аздың үлесі! Ойға кемел, кеменгер адам артық ақыл айтып көрінген жерде шашыла бермес болар. Сен қаладасың. Мен екі ініңмен даладамын. Сен маған бала, мен саған әке болғаныммен отымыз бөлек. Әркім ауырған жерін өзі біледі. Өз қоңын өзі қасиды. Мен өлсем жаназамды сен шығарып, арулап сен қоярыңды да жақсы білем. Бірақ қалаға хабар барып, сен мұнда жеткенше олай-бұлай болып кетсем, басымды кім ұстайды? Аузыма суды кім тамызады? Осы арасын ойладың ба?— деп Лезбай жуаси, салмақ сала сөйледі.

Қанат шоршып түскендей. Сұрағы да оқыс:

— Сөзіңнің төркіні жаман екен. Ұмсындықтың аяғына тағы барып жығылмақсың ба сонда?

Лезбай шыдамады:

— Анада әдейі келіп ұрыс салғандағы ойың бізді ажыратып жіберу екен ғой? Енді түсіндім.

Ішкі бір есеппен әке тамырын басқысы келген Қанат «қайтер екен» деп әдейі морт кетті:

— Ұмсындық қайтып осы үйдің табалдырығынан атаса, мені балам деп санамай-ақ қой.

Қақпанға түсер Лезбай жоқ.

— Санама десең, санамай-ақ қояйын. Отқа қарап

отырған жоқпын. Басқа да балаларым бар. Ештеңем кете қоймас. Мен, бірақ сені аяймын. Осы күнге дейін ішіп-жемнің өзін бізден тасисың. Астыңа машина мініп шалқақтап жүргенің де жаман әкенің арқасы. Ал әкең болса, біреу-ақ еді ғой. Содан айрылып қалсаң, сенің күнің не болады?

— Ол жағына қиналмай-ақ қой.

— Ендеше, мен жөнінде сен де қиналма!

Қыстығып, сөз таба алмаған Қанат үндей алмай қалды.

Лезбай даусы енді күрт жұмсарып, жылылық нышанын танытты.

— Жұмысыңнан зорға босанып шыққан екенсің. Күн ашықта үйіне жетіп ал да, ертең қызметіңе бар. Ұят болып жүреді.

Әке сыңайынан ештеңе шығара алмайтынын білген Қанат осы жерде қош айтысты да, келген ізімен кейін қайтты.

Лезбай ұзақ отырды. Манадан бері әке-бала қарым-қатынасына сырт куә болып жатқан Марғау жағын таянып әлденеге ойға шомып қалған иесінің қасына келіп жатты.

— Е-е, Марғау, сен жарымжан, мен жалғыз. Ендігі күніміз не болар екен?

Лезбайдың ішкі сезім, ой ағынын қылп еткізбей кейпінен бағып, көз алмай жатқан Марғау егер адамша сөйлер болса «Намыс үшін ер-азамат өлімге де барады. Қанат балаң дұрыс айтты. Арың тапталған сүрлеуге қайта түспе. Аузыңа су тамызар, басыңды ұстар адам іздесең өз құралпыңнан іздей көр!»— деген болар еді. Бірақ тілі болмағандықтан құйрығымен екі-үш рет жер соғып, екі үш рет үріп басылды.

Лезбай терең бір күрсініп алды да, атқа қонды.

— Қой, бұл тірлік — тірлік болмайды. Қайтсе де істің басын ашқан жөн.

...Түс ауды. Дабыр шоқытып келіп сусын ішіп кетті. Адыр ойын үстінде. Бұл кезде қан жайлаудың төсінде қой арасында салдыртып жүретін Марғау болса, тілін сала құлаш етіп шығарып жіберіп, іс-қарекетсіз үй көлеңкесінде жатыр.— Ұят сондай...

...Бесін болды. Дабыр отардың бетін бері бұрды. Қазір қойлар жапа-тармағай кеп суға құлайды. Содан кейін орта қалған жері болса соны толтырып аз-кем шақ тағы жайылады. Сөйткенше кеш түседі. Қақпа шалқалап

ашылады. Қой кең шарбакқа кіреді. Күнімен қарынға түскен дүниені қорытып бойға сіңіру үшін сол бойда жата-жата қалады да, күйіс қайыра бастайды.

Марғау міне күнделікті кәсіп-тірліктің рет-ретімен бәрін де біліп жатыр. Амал не, қимылдауға дәрмен жоқ.

...Ымырт үйірілді. Сәскеде кеткен Лезбай әлі хабарсыз.

Сәршен көрші келді де:

— Әкелерің әлі келмеген бе? Ірі аңгімеге кіріскен ғой. Түнделетіп болса да жетер. Анда-санда судан өтіп келіп, қойларыңды өзім байқаймын ғой. Алаңдамай жата беріңдер,— деп кетті.

...Ай туды. Марғау бұрынғы дағдысы бойынша қой шарбақтың қасына барып жатты.

...Таң атты. Өзеннің арғы бетіндегі қырғыз малы өре бастады. Марғау есік көзіне келіп ұзақ үрді: оян, Дабыр, жұрт малын өргізіп кетті. Әкен болса келген жоқ. Қойың қамауда. Өріске шығар мезгіл болды.

Ит даусынан Дабыр емес, Адыр оянды. Ояна салып Дабырды шымшылады.

— Ерте оянам деген батыр едің. Әлі ұйықтап жатырсың ғой. Тұр кәне. Малды өріске шығарайық.

Ит Адырды оятып, Адыр Дабырды оятып, ақыры Лезбай отары өріске беттеді. Сәршен келіп балаларды мақтап кетті.

— Қайтер екен, оянар ма екен, оянбас па екен деп әдейі кешеулеп келіп ем. Жарайсындар, балалар. Кісі болғандарыңның белгісі бұл.

Тағы да түс болды. Үш аяқтап қой соңына ерген Марғау жамбасы ауыра бастаған соң амал бар ма, кері оралып, кешегідей тағы да үй көлеңкесіне орналаса беріп еді, кенет машина дүрілі естілді. Ит бірақ бұрынғыдай қарсы ұмтылған жоқ. Мазасының кете бастағанын танытып екі-үш рет арсылдап үрді де, алысырақ барып жатты. Әлгіндей болмады, қырқадан қалқайып көрінген жүк машинасы есік алдына келіп бір-ақ тоқтады. Сол машинамен жарыса салған Лезбай да аттан түсті.

— Ал, Ұмсындық, мынау өз үйін. Үй сәні әйелмен. Сен кеткелі тозып қалғанға ұқсайды. Қолына ал.

Ұмсындық сызылып машинадан шықты. Баяғы қалпы. Қабағын керіп, қара көзін төңкеріп жан-жаққа көз салды.

Лезбай бала секілді. Алдына түсіп жорғалап жүр.

— Сенікі де қызық. Жоқ жерден өкпелеп?.. Бала мә-

нікі болғанмен оты бөлек, суы бөлек. Қалада тұрып, тік мінез болып кеткен жандар. Ол келмесе, мен өзім барып басымды идім. Не қыл дейсің?!

Ұмсындық сыңайы ұнатпағандықты танытады.

— Жә, қойшы. Кешеден бергі айтқаның бір сөз. Көке мылжың болып кеткенсін ғой деймін өзін.

Лезбай жым. Машинадан көр-жер, төсек-орын түсіріп, үйге тасып әлек. Ұмсындық та қолқабыс жасайын деп білегін сыбанды.

Анадағы өзі салған үш тіс таңбасы тыртық болып шодырайып біткен екен. Соны байқаған Марғау жадына сол бір оқиғаның елесі қайта оралып ырылдай бастады. Ұмсындық итті осы кезде ғана байқап, шошып қалды.

— Мынау ит тағы да сая болған ба?

— Үйге келсек, есік алдында жатыр ғой,— деп Лезбай қосыңқырап жіберді.

Ұмсындық мұндайда сабырлы. Тіс жарып ештеңе дей қойған жоқ. Бірақ қабағы да онша жадырамады. Иттің де оған деген ықыласы көп емес. Тамақ берсе ішеді де, алысыраққа барып үй ішіндегі, үй төңірегіндегі жайларды сырттан ғана бақылап жата береді.

Осындай қоңыр салқын қоңырайысқан күйде бір шама күндер өтті. Келе жатқан күз белгісін танытатын беткейлер түсі әр қилы. Қайындар сарғайып, терек жапырақтары қызарып сола бастаған. Дегенмен жайлау өңі онша өзгермеген. Биік тауға өрмелей өскен шыршалар ғана әуендесе көгеріп, қалпында жатыр.

Бір әдемі ашық күн. Неге екені белгісіз, Ұмсындық пен Лезбай ұзақ сөйлесті. Әлденеге келіспейтін түрлері бар. Тіпті Ұмсындық даусы қаттырақ та шығып кеткендей.

— Өйтетін болсаң, соңымнан сүмендеп несіне келіп ең?!

Лезбай үндемеді. Сол бойда қой шарбаққа кіріп, бір тоқтыны ұстап алды да, тағы да алып ұрды. Өрген қойдың соңында Дабыр кетті. Өзі үйде қалды. Құдды осыдан ай жарым бұрынғы жағдай. Жалғыз-ақ күн бұлыңғыр емес, ашық. Қой да өрісте. Ал жас тоқты еті болса, енді далада, жер ошақта бүлкілдеп жатыр.

Ұмсындық пен Лезбайдың тағы бір қадірлі қонақ күтердей түрі бар.

Ақ тұмсық қара ит те анадағыдай тұмсығын жерге салып, қой шарбақтың қасында жатыр. Бірақ бұрынғы күй жоқ. Уақыт озған сайын жамбас жарасы ұлғайып

бара жатқан секілді. Бір күн қоймен өріске шықса, азабы екі күндік. Өстіп жатып қалады. Содан болса керек, Лезбай да бұрынғыдай емес. Көңіл бөле бермейді. Марғау: «кә-кә-кә!», «Айт, айт! Айт!»— деген сөзді естуден қалып барады. Кейде кәне, қашан кә-кәләр екен? Кәне қашан айтақтар екен?— деп мәлііп ұзақ жатып күтетіні де бар. Амал қанша, ондай күн бұлдыр сағым-сағынышқа айналған. Өзінің ит болып жаралған соң кә-кәлеп ешқайда шақырмаса, айтақтап ешқайда жұмсамаса дүниенің қоры екенсің ғой. Керемет қызықтың бәрі деннің саулығында.

Марғау өстіп мына күйбең тірлік қарбаластығынан шеттенкіреп жүдеп жатыр.

Кенет машина гүрілі естілді. Ит селт етіп басын көтерді де, қайта жатты. Қозғала қоймады.

— Келе жатыр ғой?— деп Ұмсындық үйден жүгіре шықты.

— Солар ма екен? Әлде басқа біреу ме?— деп Лезбай да тесіле қарады.

Баяғы жолмен, баяғы жерге келіп машина тоқтады. Баяғы машина. Адамдар да солар. Қарғабек, Таспай, Баспайлар. Басқа айтар сөз жоқ па, әлде жатталып қалғандықтың салдары ма, неге екені белгісіз, баяғы сөз де қайталанып жатыр.

— Мына бала құда бала, мына бала жиен. Екеуі де Алматыда оқиды. Ауылға келген екен, жайлауымызды көріңдер деп әдейі алып шықтым.

Лезбай елп ете қоймады. Салқын. «Түсе қалыңдар»— деп бәйек боп жатқан Ұмсындық қана. Қарғабек, бірақ баяғы қалпы, еркін.

— Әй, жігіттер, кәне, ана аға сыбағасын ала түсіндер!

Екі жігіт коньяк, шампаны бар бір жәшікті көтеріп жерге қойды.

— Ой, бұларың не, ішіп-жем осында да бар еді ғой?— деп Ұмсындық қысылыңқырап қалды.

Қарғабек домаландап жүр. Бет бақтырар емес.

— Жоқ дегенім емес. Ағамыздың алдында аздап кі-нәміз бар. Ат-шапан айыбы соның.

Қарғабек кішірейген соң Лезбай езу тартайын деді.

Манадан бері Лезбай қылығына разы болып тыныш жатқан Марғау «өлсең де иіле көрме!»— дегенді танытып ырылдап қойды. Қарғабек шошып кейін шалқайды.

— Әй, мына итің әлі бар ма еді?!

Лезбай ұнатпағандықты танытып итін жаман көзімен қарады. Соны түсінген Марғау: «Байқамай қалдым, кешіре көр»,— дегендей әлде бір жалынышты түрде қынсылады да, шоқандап кейінірек барып жатты.

Қонақтар үйге кірді.

Дәл анадағы көрініс: Лезбай төменде оңаша. Төрде Таспай мен Баспай. Олардың сол жағында оң жамбастап Қарғабек жантайған. Оған таяу Ұмсындық.

Қарғабек басын көтерді.

— Мен қазір жұмыс жайын сөйлегім келмейді. Ол басқа мәселе. Мен ферма бастығы болғаныммен қызмет бабында келіп отырғаным жоқ,— деп бір тоқтады да, Лезбайға қолын шошайтты.— Мына кісі маған аға болады. Арамыз бес-алты ата ғана. Сол ағаға сәлем берейік деп келдім. Сол үшін өзім-ақ алып қоям..

Жұрт көтеріп қойды. Лезбай отырып қалды.

Ұмсындық бәйек болып жатыр.

— Жолының үлкендігіне қарамастан ағалап жатыр ғой. Алып қой енді.

Лезбай алып қойды.

Шыны сылдыры көбейе берді. Тарсылдап шампан атылды. Қандала исіне енді ашыған көже секілді бірдеменің исі араласып, бүкіл орамды алып кетті. Осы иістер ұлғайған сайын үйдегі адамдардың да дауыстары зорайып, күлкі жиіледі.

— Ал, ағайындар!— Бұл тағы да Қарғабек даусы.— Мына шал, байқаймын, әлі де қоңыр отыр.

Сөзге Ұмсындық араласты.

— Қоңыр отырмайды. Кеше сен келем деп хабар салған соң-ақ бәрін кешкен.

Қарғабек даусы қайта көтерілді.

— Кешкен де бар ғой, бір сәт адам болып тереңірек ойланайықшы. Неге ренжістік біз осы? Бір итке бола!.. Итке бола ашуланыстық. Итке бола төбелестік. Естір құлаққа ұят тіпті. Ал енді ағалы, інілі болып жүріп сол ағаттығымызды, тіпті ағаттық емес-ау, ақмақтық қой, міне сол ақмақтығымызды бір-бірімізге кешіріспесек, көрінген жерде қоңырайысып, сәлемдеспей жүретін болсақ, сонда не болғаны?.. Құдай-ау, біз сонда бар ғой адам болып екі аяқтап жер басып жүрсек те, төрт аяқты иттің нағыз өзі болып шықпаймыз ба?!

Баспай мен Таспай шегі катқанша күлді

— Ай, біздің Қараекең сөйлейін десе тілдің майын тамызады-ау өстіп?!..

— Рас емес пе осыным? Жо-жо... Тіпті бар ғой иттен де жаман болып кетеміз.

— Жөн айтасың, қайын інім,— деп қойды Ұмсындық.

— Сол себепті мен өзім көп сөзді білмеймін,— деп Қарғабек қайта көтерілді.— Жасы үлкен аға, Леке, сіздің алдыңызда абайсызда иттік жасап алдым. Сол кінәмді мойындап, кешірім сұрай келіп отырмын. Кессен бас мінекей. Кешсең ықласындамын.

Екі жігіт жарыса сөйледі.

— Төс түйістіріп ер азаматтарша құшақтасу керек.

Қарғабек ұшып тұрды.

— Аталы сөзді қайырма енді, түрегел,— деп Ұмсындық та Лезбайдың қолтығынан алды.

Шопан қарсыласқан жоқ. Ұмтылып келген Қарғабекке құшағын жайды.

— Кіші болып, кішірейіп келгеніне рақмет, Қарғабек. Мен де өзімді ұстай алмай қалдым ғой. Сен де сол ағаттықты кешіре көр.— Лезбайдың көзіне жас келді білем, даусы барлығыңқырап шықты.

Манадан бері үй ішін бақылап, қой шарбақтың түбінде үнсіз жатқан Марғау құшақтасып, шөпілдесе сүйісе берген Лезбай мен Қарғабекті көрді де, атып тұрып үре бастады: Ай, адамдар-ай, үшеу ара араларында не қатынас сыр жатыр, жақсы білесіңдер ғой. Ұмсындық Лезбайдың некелі әйелі екені Қарғабекке қандай анық болса, сол әйелдің Қарғабекпен не қатынасы бары Лезбайға да сондай аян ғой. Ұрыс басы ит болғанымен тамыры тереңде емес пе. Сол жайды біле тұрып білмегел боласындар. Көре тұрып көздеріне жас алып құшақтасасындар. Өстіп жәй көлгірсу неменеге керек осы?!— дегені болар.

Екі аттап орнына барған Қарғабек ит даусын естіп тынып қалды.

— Әй, Леке, кешіргенің рас болса, осы иттен құтылшы. Көкесіндей ит тауып берем...

Ұмсындық даусы жарыса шықты.

— Бұрын қой қайырады деуші еді. Енді нендей дәлел айтар екен?

Лезбай дәлел таппады білем:

— Қалай құтылам?— деп дағдарды.

— Сол да сөз болып па?!— деп Қарғабек кекей сөйледі.— Былай шығарасың да, атасың да тастайсың.

— Жок. Марғау сондай қадірлі ит. Қол көтере алмаймын. Ит те болса, обал.

Қарғабек қояр емес:

— Ендеше Баспай мен Таспайдың бірі атады.

Арақ ішіп қызыңқырап алған екі жігіт жарыса сөйлеп:

— Қарғабек аға айтса, ит түгіл...— деп мүдірді.

Анада өз үстінен жасалған актыға қол қойған үшеудің екеуі осы Баспай мен Таспай болатын. Сол есіне түсті білем, Лезбай:

— Ит түгіл, немене, мені де атасындар ма?— деп тіксініп қалды.

Қарғабек шалқая тартты:

— Ал енді бар ғой, жеме-жем дегенің міне осы жер. Осы тілегімді орындамадың бар ғой... Онда шынымды айтайын, қанжығада көрісеміз.

Ұмсындық шыр ете түсті:

— Мына қара ит қара пәле болып жабысты-ау осы бізге!

Лезбай отырған орнынан ұшып тұра келді де тұңғыш рет әйеліне:

— Өй, иттен жаралған неме, жап аузыңды!— деп ақырды. Содан кейін Қарғабекке төнді:— Қанжығада көріскенде немене, шауып аласың ба мені?!

Қарғабек даусында салмақ жатыр.

— Одан да жаманы болады.

— Жаманы болса, көрсет кәне, найсап! Көп болса үшеуің бірігіп тағы да акт жасарсындар. Тағы да қаматарсындар көп болса,— деп Лезбай ойламаған жерден көтеріліп, булыға сөйледі.

Қарғабек басылып қалғандай.

— Оу, Леке...

Лезбай өршелене түсті:

— Мен сендерді шақырған жоқпын ғой. Не әкелеріңнің құны бар осы менде? Кәне қайқайып тұрыңдаршы!

Үш жігіт жым болды. Ұмсындық дағдылы ерке қылығын танытып:

— Біздің үйдің кісісі, үйге келген қонақты қуып, бұл не?...— деп жатыр еді, Лезбай бір-ақ қақты:

— Қарғабекпен кіндігің жабысып қалған болса бар, сен де кет!

Марғау сөйленіп жатқан сөз мағнасын түсінбесе де, бірте-бірте зорайып шыққан дауыс екпініне сондай қанық. Мұндай отырыс аяғы жақсылықпен бітпейтіні — ит жанында өшпес таңба, із қалдырған. Анадағыдай

Қарғабек шыға келіп бұған ұмтылар болса, Марғауда қарсы тұрар қайрат жоқ. Ит бойындағы тірлікке құмарлық, санасыз түйсік тұжырымы осы. Сол себепті тұмсығын көкке беріп ұзақ ұлып үрді де, бір жамбастап келіп судан өтті. Бет алды — қалың жыныс тау беткейі. Аанада өзі жатқан тал түбіне де соққан жоқ. Бұл биіктеген сайын өзен денгейі айқындалып, ал сол өзен жағасындағы шопан үйлерінің қарамаы кішірейіп барады.

Кенет дауыс естілді. Таныс дауыс. Лезбай даусы.
— Марғау! Марғау! Кә-кә-кә!

Марғау бір сәт кері бұрылды. Лезбай үйінің қасында бес кісі тұр. Бәрі де таныс: ақ байлар салған әйел — Ұмсындық. Ұзынды-қысқалы екеу — Баспай мен Таспай. Ал ана буылтық дене — Қарғабек. Лезбай олардан қол ұсыным алда:

— Марғау! Марғау! Кә-кә-кә!

Бұл шақырыстың мәні неде? Жалғызсыраған Лезбайдың Марғаудан сұрар көмегі ме? Жә болмаса, дуылдап қанша керіссе де қайта табысып, ымыраға келген топтың әлде бір қатпарлы шешімі ме? Марғау оны қайдан білсін, қайтсе де қайрылмады. Беткейді бөктерлей ілгері салды.

«Марғаулаған» Лезбай даусы айқын, саңқылдап шығады. Марғау?!— көзін ашқан күннен бастап құлағына сіңген осы сөзде енді түк мағына жоқ секілді. Марғау не? Қырғын не? Не болмаса, Сарықасқа дедін... Онда не тұр! Ақылы асып жаралған адамдардың бір итті екінші иттен ажырату үшін жәй ғана ойдан шығарған бірдемесі. Бұдан былай ондай аттардың ақ тұмсық қара итке түкке де керегі жоқ. Ақ тұмсық қара ендігі жолда кездескенді түс-түгі мен ісінен, тісі мен күшінен танып, дәп басып ажырататын болады.

— Мар...ғау!.. М-а-р-ғ-а-у!..— Үзіліп жіңішке шыққан балалар даусы.

Марғау оқыс тоқтап артына бұрылды. Екі бала өзгелерден бөліне шығып жарыса айқайлайды.

— Марғау! Қайда кеттің, Марғау?!

Айла-арамдығы жоқ, тек қана ыстық ықылас, сәби махаббатынан туған бұл шақырысқа құлағын төсеп сәл тынып қалған ит шоқиып отыра қалып, ұлып-ұлып алды да, тағы да ілгері жөнелді. Жуан-жіңішке, үлкенді-кішілі адам үні барған сайын алыстап барады.

Бір шама уақыт өтті. Бір жамбасын көтеріп үш аяқ-

тай салған ақ тұмсық қара ит шоқандап жортқан, сол бойы қалың қарағай арасына енді де, көзден ғайып болып жүре берді...

Эпилог

Арада айлар жатыр. Қыс түсіп, қар бекіп алған. Лезбай отары қыстауда. Шопанның дағдылы кәсібі: ашық күні ертерек айдап малды тебінге шығарады. Кешеулеп әкеп жылы қораға қамайды. Жер үй мұржасынан ұшатын түтін де ошақта тірлік барын танытып, будақтап шығады. Күзде жоғалған Марғау да ізім-қайым. Сырт қарағанға пәлендей өзгеріс жоқ секілді. Ия, бұл сырт көзге ғана осылай. Жанарған тірлік нышаны мән беріп, үңілгенге ғана байқалмақ. Өзгерістің үлкені — балалар совхоз орталығында оқуда. Адыр биыл бірінші класқа барған. Ол жақтан бір жақсы хабар бар: Адыр екі ай оқып екінші класқа көшіріліпті. Бала ыждаһаты жақсы. Көктем шыққанша Дабырды басып озып үшіншіге ауысып кетуі де ықтимал. Сабақ берген мұғалім пікірі осылай. Әлі жаттыға қоймаған сәби қолымен әкесіне жолдаған хатында: жалғызбын деп қамықпа, әке. Жазғы демалыста өз қасыңда боламын. Өз қасыңда болып, жаз бойы қой бағысам, — депті Адыр.

Жалғыз қалған қам көңіл әкеге медеу болар мағналы хат бұл.

Ия, Лезбай қазір жалғыз. Анадағы оқиғадан кейін ол күрт өзгеріп, үндемейтін болып алған. Не ойласа да ішінде, әйтеуір. Бұрынғыдай Ұмындыққа жалбақтай да бермейді. Осы өзгерісті аңғарған Ұмындық жоқ жерде мінез танытып, реніш білдіріп қалатын болды. Сондай бір үйішіндік кикілжің үстінде Ұмындық:

— Өйтетін болсаң, кетемін! — деп қалды.

Үлкен баласы — Қанатпен арасы ашылып, оның үстіне ел ішінің өсегі құлағына жетіп, әрі жасып, әрі қазылып жүрген Лезбай жалына қоймады.

— Осы үйден қалағаныңды ал да, бара қойшы! Құлағымыз тынышталсын, — деген.

Ұмындық қайырып ештеңе айтпады. «Тағы келіп аяғыма жығылып, жалынасын ғой, байғұс», — деген ішкі есеппен өзіне тиеселі дүниесін алып кетіп отырған. Лезбай, бірақ қайтып барған жоқ. Бұл жолғы шопан байлауы — нағыз шие, шешілмес түйін.

Ұмсындық кеткен соң көп кешікпеді, Қарғабек те орнынан алынды. Тағылған айып: ішеді, қыдырады, өзіне тапсырылған қызметке жауапсыз қарайды. Жаңа болған ферма бастығы жүре бара бұзылмаса, дәп қазір Қарғабек бойындағы кеселдерден таза. Жұмысына да ұқыпты, ізетті жігіт. Жалғыздығы ауыр тисе де, Лезбай қазір Ұмсындық пен Қарғабек арқылы қадалған шөңгеден құтылып кісі болып қалды. Жалғыз дейтін, тіпті жалғыз да емес ол қазір. Совхоз директоры көмекшің болсын деп бір жас жігітті қосып берген. Енді малды екеулеп бағады. Сонда да Марғаудың жоқтығы ма, боранды күні жиі-жиі қасқыр торуылдап, мазаны алып жүр. Жол серік, жұмыс серік бір тәуір итің болмаған соң шопан тіршілігінің оңбайтынына көзі жеткен Лезбай бір күні аудан орталығына арнап келіп Қанатқа телефон соқты.

— Балам, Марғаудан айрылған соң шырқымыз бұзылайын деді. Әлгі ит алған кісіңе жолығып, қайтсең де бір тәуір күшігін алып бермесен, құритын болдық.

Әке туралы өсектен құлағы тынышталып, көңілі орнына түскен Қанат ықыласты:

— Әке-ау, ол кісінің иті өліп қалған.

— Өліп қалса, үрім-бұтағы, зәузаты бар шығар, соларға із сал.

Әке айтқан соң амал жоқ. Қанат Алматы өзенінің жағасындағы таныс үйге тартты. Келсе, Иван Иванович үйінің орнында төрт қабатты бір үлкен жай тұр. «Осы үйденсің-ау» дегеннің Қанат бәрін де тоқтатты.

— Осы жерде бұрын Иван Иванович деген кинолог тұрып еді. Қайда кеткенін айтпас па екенсіз?

Кездестірген адам сондай көп. Жауап, бірақ, біреу-ақ:

— Атам заманнан бері бұл жерде осы үй ғана. Иван Иванович дегенді естіген де, көрген де емеспіз.

Тауы шағылған Қанаттың есіне ветпункттегі дәрігер түсті.

— Ә, Иван Иванович па?— деп дәрігер суырмадан бір блокнотын суырды.— Міне адресі:

Иван Иванович қаланың шет, жағындағы жаңа салынған биік үйлердің бірінде тұрады екен. Дәрігер көрсеткен адреспен оңай тапқанымен, Қанат одан да ештеңе шығара алмады. Есікті ақ сары бір қыз ашты.

— Маған Иван Иванович керек еді...

— Иван Иванович?

— Иә, Иван Иванович. Кинолог. Былайша айтқанда ит бапкері. Асыл тұқымды ит асырайтын адам.

Ақсары қыздың жүзі жылы тартты.

— Ә, Ваня ағайды айтады екенсіз ғой?.. Ол кісі дүние салған...

Қанат шошып қалды.

— Қайтіп?

— Ваня ағай көптен ауыратын еді ғой. Сонан дүние салды.

Не дерін білмей абдырап қалған Қанат тыныштықты бірінші болып бұзды.

— Ал семьясы, әйелі қайда?

Ақсары қыз күрсініп алды.

— Әйелі жоқ болатын. Балалары болса бой жетіп, ер жетіп әр жаққа кеткен.

— Ал сіз ше?

— Мен бе? Мен бір пәтерші ғана едім...

Қанат сөз аяғын күтпей кері бұрылды.

Иван Ивановичтің өлген хабары жетіп, айтулы күшіктен күдерін үзген Лезбай, енді Марғауды ойлай бастады: Ит жамбасы жазылып кеткен секілді оған. Ана жылғыдай әлде бір себеппен жайлауда ғана қалғандай. Осы ойдың жетегіне ергені сондай, тіпті ескі-құсқы киімдерін де түгендейді. Қара тонды күзеткендей, күзетіп жүр ме екен әлде. Содан кейін әдейі Сәршенге барып, өзін, итін ертіп, топ-топ болып талай күн Мыңжылқы, Қарқара жайлауларының ормандарын сүзді. Ел ішінде гулеп бір сөз жүр:

Ақ тұмсық бір қара иттің Айған төбеде ұлып тұрғанын біреу көріпті:

— Бір көкжалмен алысып жатқанда үстінен шыққан біреу бар деседі...

— Орман ішінде аң қағып жүрген ақ тұмсық қара қасқырға пәленшекең жолығысып қалыпты дейді ғой...

Лезбай осындай сөз шыққан жердің бәрін де індетті. Бірақ ақ тұмсық қара итті өз көзімен көрген бір адам жоқ. Екінші, үшінші адам арқылы жеткен лақаптардың арты тайғақ. Сөйтсе де күдерін үзер емес: ертең көктем келеді. Мал тағы да жайлауға бет алады. Сонда Айған төбе тұсынан Марғаудың еркелей шығып Лезбай мойнына асыла кетуі де мүмкін ғой...

Өмір нұры

Жантуар мен Шәмшігүлдің бүгінгі қуанышында шек болған жоқ. Екеуі бас қосып, жұбайлық өмір сүргелі айта жүрерлік ең зор қуаныш. Жұбайлық өмір демекші, бұлар қосылғалы табаны күректей он екі жыл. Әй-шәйсіз, тату өткен жылдар. Осы бір ғұмырда Шәмшігүл Жантуарға, жә болмаса, Жантуар Шәмшігүлге бажырайып бетіне қарап бір қатты сөз айтып көрген емес. Бұлар көңілдегіні айттырмайтын, айтайын дегенді қабақ қағыстан дәп басып білетін тату жандар. Оның үстіне екеуі де ерте бастан айтулы қызметке іліккені тағы бар: Жантуар болса, бір жобалау институтында бөлім бастығы. Шәмшігүл болса ғылым кандидаты — жоғары оқу орнында сабақ береді. Табыс сондай мол. Екеуі де бір шамада дүниеге келіп, бір-біріне дер шағында кездескеніне дән риза. Дегенмен, осы бір тату жұбайлардың ғұмырында әлде бір «әттегене-айы» болса, онысы — есікті ашсаң бір аттап бірден төрге шығатын, аядай ғана жалғыз бөлмеде тұратындығы. Осы «әттегене-айдың» бояуын қалындата түсер бір жәй — нәрестелері жоқ. Сөйтсе де басы жас адамдар ғой, баладан көрі, үй туралы көбірек қиналады. Анда-санда жолдастар келе қалса, олардың да айтары — бала жәйі емес, үй жәйі.

— Апыр-ай, үйді бір алса, сендер алуға тиісті едіңдер,— деп мүсіркейді.

Көптенгі арман — бітеу жараның аузын біреу келіп тырнаған соң Шәмшігүл күрсініп қояды:

— Күте-күте шаршадым, тіпті. Жұрт секілді дүние құрап, адамша тұрғың-ақ келеді, амал қанша!..

— Торықпа, Шәмшігүл, бір реті болар,— дейді ондайда көрінген нәрсеге көп уайымдай бермейтін Жантуар.

Иә, сол: «бір реті болардың» реті бүгін келді. Қаланың нақ ортасындағы жаңа салынған үлкен үйден Жан-

туар мен Шәмшігүл екі бөлмелі пәтер алды. Пәтер болғанда қандай: еден дегенің қызыл паркет, жалтырап жатыр. Ванна мен ас бөлменің қабырғасы айна дерсің — ақ кафель. Терзелері аттылы кісі өткендей. Ыстық су, суық су, газ дейсің бе — бәрі де қол астында. Он екі жыл отын тасыған, су тасыған, күл шығарған Шәмшігүл:

— Уһ, жеттім бе, жетпедім бе!— деп паркетке отыра кетті.

— Әрине, жеттің, Шәке,— деп Жантуар оны тұрғызып алды.

Жеткенімен, енді жана бір шаруа тап болды: Шәмшігүл жана үйді дүниемен жасақтауға кірісті.

— Көрсеқызарлық жасап қайтеміз, осы өзіміз қосылған кездегі дүниеіміз маған сондай ыстық көрінеді,— деген Жантуарға:

— Үй шаруасына араласпа, ол әйелдің жұмысы,— деп кесіп тастады.

Содан кейін, амал жоқ, Жантуардың Шәмшігүлге еріп мебель магазиніне баруына тура келді.

Ең әуелі бір павильонға кіріп еді, Шәмшігүл бір мебельдің жанында сәл аялдаңқырап қалған Жантуардың жеңінен тартты.

— Қой бұларды қарап қайтесің, ана импорт жағына барайық.

— Осы өзімізде жасалатын мебельді де жұрт жаман демей жүр ғой.

Бұған болар Шәмшігүл жоқ:

— Жаңа пәтер алып отырып, мына секілді мебель қойғанымыз ұят. Жұрттың бәрінде импорт. Біз не, солардан кембіз бе?!

Жантуар дәлелді ештеңе айта алмады. Шәмшігүлдің сонынан ерді.

Шетел мебелі тұратын павильон шынында да өзгеше-леу екен. Жеке-жеке орындарда жіп белдеушемен айнала қоршалып қойылған мебель түрі көп-ақ. Шәмшігүл тандап жүріп «Космосқа» тоқтады.

— Қазіргі жұрт аузындағы мебель осы. Осыны аламыз,— деп білетінін де танытты, кесімін де айтты.

Бірақ ақшасын төлейін деп сатушыны іздесе, бір қиындықтың үстінен шықты: мұның бәрі үлгі екен. Ал сатылатындарына сыртта алушылардың өзі қойған кезек бар. Мебель алғын келсе, ең алдымен кезекке тұрасың. Жантуар аңырып қалды. Шәмшігүл жолды тез тапты.

— Ендеше Дәулетке барайық.

Жантуардың есіне орта бойлы, қара жігіт түсті. Талай жерде қонақта кездесіп қалып жүретін Дәулет жыпылдап сөйлеп:

— Қажет бірдемелерің болса, хабарласыңдар,— деп өзінің саудада істейтінін танытып телефонын беретін.

— Барсақ, барайық.

...Дәулет, шынында да, айтқан жерінен шықты. Бұлардың келген жайын ықыласпен тыңдады да телефонға жармасты.

— Бұл кім? Ә, Бекбатыровсың ба? Өзіңде бол, қазір саған ерлі-зайыпты екі кісі барады...

Осы кезде Шәмшігүл:

— Ұнатқанымыз «Космос»,— деп үлгірді.

Дәулет саққұлақ екен.

— Алло... алло... «Космосың бар ма? Е, болса, сол «Космостың» біреуін...

Осы кезде Жантуар да:

— Білмеймін, Шәкеңнің ұнатқаны «Космос», ал мен болсам...— деп мүдірді.

— Ал сен болсаң?

— Мен болсам, ана чех мебелі дұрыс па деп...

Дәулет телефон трубкасын аузына тақады:

— Ал чех мебелі ше?

Шәмшігүл қарсылық білдірді.

— Қазіргі жұрт аузында жүргені осы «Космос». Біздің Жантуар білмесе де айта береді.

Дәулет бұлардың әлі бір ымыраға келе қоймағанын сезіп, Бекбатыровқа:

— Қысқасы, қазір кісілер саған барады, қалаған мебелін беретін бол,— деп қадап айтты. Содан кейін сәл тоқталыңқырап барып Шәмшігүлге қарады:— Бұрын үйленсеңдер де, жаңа үй болып жатырсыңдар ғой, тағы не керек? Қысылмандар, айтыңдар.

Қысылма деген соң Шәмшігүл қысылған жоқ.

— Екі-үш кілем керек. Екі-үш палас керек, хрусталь вазалар, рюмкалар...

Жантуар ұялыңқырап қалды.

— Бір жолға мебеліңнің өзі де аз жүк емес еді ғой, Шәке?!

Шәмшігүлдің бір жақсы қасиеті — осындайда қысылмайды. Кімге болсын орынды сөз тауып, еркін сөйлесе алады. Және бәрі де жарасымды, сыпайы болып шығады.

— Жоқ тағы келіп Дәукеннің мазасын алғанша, бір-жола тындырып кеткеніміз жақсы.— Табиғатында сүйкімді әйелді бұл сөз тағы да бір биікке көтеріп тастады. Дәулет қарқылдап күлді:

— Шәкен дұрыс айтады. Бүгін тындыратын шаруаны ертеңге қалдырып керегі жоқ. Бірақ тағы да айтарым — бәрін бүгін тындырдық деп келмей қойып жүрмеңдер. Мынадай жерде отырып ағайынға қолқабыс жасамаудың несі жөн? Қолдан келгенді жасаймыз. Жиі-жиі хабарласып тұрыңдар. Мазалайды екенбіз деп қапа болмандар!— Дәулет осыны айтып, бұларды есікке дейін ұзатып салды.

Арада азғана күн өтті. Шәмшігүлдің дегені болды да, Жантуардың үйіне «Космос» мебели келіп түсті. Жарқырап жатқан паркетке шытырман сызықтары бар қызыл палас төселді. Қабырға атаулыға гүлді кілем ұсталды. Айналы сервантты хрусталь вазалар, фужерлер, рюмкалар, сервиздер безендірді. Кең балконға гүл қойылды. Ас қылатын бөлмені аппақ ас үй гарнитурасы мен тоңазытқыш алды. Осындай бір шама шаруа тынған соң бұл үйге Дәулет бастаған бір топ жолдастар келді. Шәмшігүл жаңа пәтердің құрметіне айта жүрерліктей етіп той жасады.— Әлгі әдемі сервантты безендіріп тұрған хрустальдар сыңғырлады. Бұрқылдап шампандар атылды. Түннің бір уағында разы қонақтарын ұзатып салған бақытты жұбайлар, бұрынғыша тар төсекте бір-біріне арқасын, бөкесін берісіп қысыла жатпай, екі төсекке көсіле, шырты ұйқыға кетті,

* * *

Ертеңіне күн демалыс болатын. Жантуар дағдысынан кешендеу тұрып, жуынып, ас ішетін бөлмеге келіп көк шұғамен жабылған жұмсақ диванға жантайды. Терезеге қарсы шолақ мандайда жарқырап сервант тұр. Ал, өзі жатқан ұзын қабырғаға қарсы бет жалаңаш екен. «Бұл жерге не қойса болар екен?»— деп сәл жатты да, өзіне өзі:—«жә, қойшы, жоқ нәрсеге бас қатырмай!»— деп күбірлеп қойды. Содан соң өзі басқарып, жобасын жасап жатқан ірі комбинат жайында кеше ғана болған әңгімені ойлап кетті. Осы бір сәтте Шәмшігүл де тамақ алып келді.

— Ау, Жамбасбайып, тұратын кезің болған жоқ па? Жататын бөлмең аздай-ақ, енді мында келіп жантайғансың ба?— деді әзілдеп.

— Батырға оң, терісінің бәрі бірдей, қолдаа келген соң қайтеміз.

Екеуі де қылықты күлкімен шайға отырды.

— Осы бөлмеге не жетпей тұр деп ойлайсың?— деп сұрады бір кезде Шәмшігүл.

Жантуар ойлап-ойлап не жетпей тұрғанын таба алмады.

— Маубасым-ай!— деп Шәмшігүл күйеуінің басын сипап, шашын қобыратып қойды.— Мына жалаңаш қабырғаға жетпей тұрғаны пианино ғой!

— Пианино ойнайтын ешкім жоқ, құр сәнге демесең...— деп Жантуар сәл қарсылық білдірді.

— Ешкім жоғы қалай? Қазан аузы жоғары. Отқа қарап отырған жандар емеспіз, қайта тілеу тілеп тұрады.

Жантуарға бұл сөз орынды секілденді.

— Осы ана эстон пианиносын жұрт жақсы десіп жүр ғой,— деп қойды әйелінің сөзін құптағанын танытып.

— Эстон-сестонды қайтеміз, алсақ кәдімгі импорт пианино аламыз.

Осы сөз — сөз болды. Көп кешікпей баяғы бос қабырғаға қызыл күрең түсті әдемі пианино, оның қасына үлкен телевизор қойылды.

Осыдан кейін қанша кең десең де бөлме төркіні көрініп қалды. Біреу-міреу келе қалса, Шәмшігүлдің:

— Орындығыңызды бері сала отырсаңыз, артыңызда пианино бар еді. Орындығыңызды столға таман жылжытсаңыз, артыңыздағы диванға тиіп отырсыз,— деген қытымырлау сөзі жиі шыға бастады. Шәмшігүл айтса, амал жоқ екі беттегілер сығылыса-сығылыса кеудесімен жақтау тіреп, тіпті стол астына кіріп кете жаздап отыратын болды.

Осы секілді қонақтар тарқағанда біреу айтып үлгіретін, біреу ішіне түйіп кететін бір сөз бар.

— Бұрын аядай жерде тұрғанда ондай тарлығы жоқ еді, не болып кеткен өзі?!

Әрине, бұл сөзді Шәмшігүл әзірше естіген емес. Тіпті естіген күнде қысылмаған да болар еді. Кім дүниесін далаға тастамақ? Сирек болса да қонақ келген сайын пианино сынып тұрса, Шәмшігүлдің шашы шақ келмейді ғой!

Бір күні Шәмшігүл өзімен бірге істейтін, әрі жақсы көргендіктен: «Қайын аға» деп кеткен Қожан деген кісіні

кездестірді. Демалыстан оралған беті екен, Шәмшігүл келінінің қолын алып сілкілеп жатыр.

— Тап өздеріңше қуандым. Құтты болсын үйлерің! Шәмшігүлдің де ықласы баяғыдай.

— Шын қуанған адам «құтты болсыңды» үйге келіп айтады, қайын аға.

— Жеңілдім, келінжан, тап бүгін кешке барам,— деп Қожан екі қолын жоғары көтерді.

Қожан қасына екі-үш жолдас алып айтулы уақытын да келді. Ал Шәмшігүл болса қадірлі қонағын соншалық қуанып қарсы алып, соншалықты ренжіп шығарып салды. Өйткені, Қожан мойыны кеудесімен тұтасып кеткен, ұзыны мен көлденеңі бірдей, екі кісінің құшағы жетпейтін семіз кісі болатын. Қанша сығылса да диван-жаққа да, пианино жаққа да сыймай-ақ қойды. «Қайын аға, артыңызда пианино бар еді»,— дегенді Шәмшігүл келіні айтудай-ақ айтып еді, амал не, пианино жақтауы мен орындық таянышын жауыр аттың арқасынша жалаңаштап кетті. Мал ашуы — жан ашуы деген емес пе, тәртіпті, инабатты Шәмшігүл:

— Жазған неме, аузы-басы мен кеудесін былғап тамақты өлгенше былапыт жейді екен!— деп қалды.

Жантуар баяғы бір көңіл қарсылығын тағы аңдатты.

— Акшамыз бар екен деп күр бекер үй ішін кәкір-шүкірмен толтыра беріп керегі не еді. Пианино алмай-ақ қой деп ем ғой...

Шәмшігүл мұндайда сөз тапқыш:

— Анадағы айтқаным жетпесе, қайталап анықтап айтайын, баламыз болар ма екен деп ырым етіп алдым.

Осымен сөз бітті. Бірақ Шәмшігүлдің жүрегінде бір жәй шемен болып қатып қалды:— трамвай мен троллейбуста, жә болмаса магазинде, көшеде толық адам кездестірсе есіне сыры кеткен пианино түсіп жүдеп қалатынды шығарды. Жақсы көретін қайын ағасы Қожанды мүлде көргісі келмейді. Қатпар-катпар май ішінен қаңқа сүйегін кәдімгі кәнігі болған археологша іздесең де таптырмайтын жуан денесін ирелендете ғажап реверанс жасап «о, келінжан!»— деп келе жатса да естімеген болып теріс айналып кететінді шығарды. Басында —«инелікше қатып семіп жүретінің-ай осы, тамақты молырақ жеші, толар ма екенсің!»— деп Жантуарды нығыртатыны болушы еді, одан да қайтты. Тағы бір шешімі — мүлде қонақ шақырмауға белін бекем байлады. Содан кейін пианиноны да, газет-журнал столы мен оның креслола-

рын да жататын бөлмеге апарып тықты да, ас ішетін бөлмені кеңітіп қойды.

Шәмшігүл өстіп бір қиындықтың ретін тауып жеңіп, көңілі орнығайын деп келе жатыр еді, ойламаған жерден мазасы тағы кете қалды. Бәрі де баяғы мебель магазині түскірге «не бар екен, кіре кетейінші»— деуден басталды.

Барса бір таныс әйел тұр,

— Е, не алғалы тұрсың?

— Бір мебель түседі деп...

— Е, мебелиң бар емес пе еді?

— Бар болатын, бірақ мынау айтулы.

— Айтулы болғанда не, «Қосмос» па?

Таныс әйел мырс етіп күліп жіберді. Даусында кеке-сін бар.

— Арасына ағаш үгіндісін толтырған «Қосмос» алып жыным бар ма? «Будапешт»— нағыз қызыл ағаштың өзі.

Шәмшігүлдің тауы шағылып қалды. «Қосмос» деп дардай етіп жүрсе арасы үгіндімен толтырылған бірдеме. Бірақ қайтарып сөз қатпады, салқын ғана бас изеп, қош-тасты да, салып отырып анадағы Дәулет таныстырған Бекбатыровка барды.

— Ал туысым, маған мебель керек.

— Е, осы жуырда ғана алған едіңіз ғой?

— Алғам. Бірақ ұнамайды. Енді «Будапешт» керек.

Директор жалтара сөйледі.

— «Будапешт» төрт-бес бөлмесі бар пәтерге лайық мебель. Оның үстіне... бағасы да...

Шәмшігүл директордың сөзін бөліп жіберді.

— Немене, бізді ақшасы жоқ кедей деп естіп пе едіңіз?— Ашумен айтқан жоқ, салмақпен, астары бар уыт-ты күлкімен айтты.

Бекбатыров артық кеткенін енді байқады.

— Құдай сақтасын, Шәке, ондай ой түсімізге де енген емес. Шынымды айтайын, жалғыз ғана түскен еді, амал жоқ өзіңіз келіп қалған екенсіз, алыңыз.

Шәмшігүл қайта қадалды.

— Жоқ, өйтіп қиналсаңыз, алмауыма да болады.

— Қиналып отырғаным жоқ. Ақшаңызды өткізіңіз де, алып кетіңіз,— деп директор орнынан тұрды.

Шәмшігүл Жантуармен ақылдасқысы келмеді.

Ақылдасса, анау айтқан қарсылық білдіре қоймағанымен «пәлен түген» дері қысқартылған. Сол себепті, бірден үйге келіп, бір машинаға «Қосмосты» тиеп, комиссия магази-

ніне өткізді де, екі машинаға тиіп, «Будапешті» үйге әкеп түсірді.

Құдай сактасын, директор айтса, айтқандай екен, «Будапешің» жатқан бір пәле болып шықты — бәрі қос-қостан, сырт киім салатын шкаф, іш киім салатын шкаф, ас сервизін, шай сервизін салатын серванттар бөлек-бөлек. Оның үстіне горка деген пәлесі тағы бар. Секретер дейсіз бе, үш қырлы стол, төрт қырлы стол, шалқақ кресло, еңкек кресло, кітап сөресі, газет-журнал сөресі, жазу, сызу столы дейсіз бе, тіпті санап тауыса алмайсың. «Космостың» бас-аяғы алтау, жеп-жеңіл қағалтай орындығы болушы еді, мынада он екі. Әрі орындық болғанда қандай, бір-біреуі, ана, «Космос» орындықтың үшеуіне бергісіз. Көк барқытпен тыстаған диваны да, сондай жап-жалпақ бірдеме. Оның үстіне күшетка түскірі тағы қосарланып жүр. Шәмшігүл ет қызуымен алуын алып қалса да сасайын деді. Қолайлы деген жерге сервантты қойып еді, горкасы құрғыр симады. Диванды қойса, күшеткаға орын жоқ. Баяғы кең көрінген екі бөлме аядай-ақ қуыс болды да шықты. Дегенмен Шәмшігүл ретін тапты. Жазу столының үстіне тумба, оның үстіне үшінші қабат етіп телевизорды апарып қойды. Орындықтарды да бірінің үстіне екіншісін төңкерді. Көп қабатты биік үй салу дегенің еріккендіктен емес, осындай жердің тарлығынан барып шыққан ғой. Шәмшігүл де сол тәртіпті ұстанды. Жататын бөлмеге де сондай өзгеріс енгізді, екі кереуеттің бірін қалдырып, екіншісін жинап тастады. Сөйтіп әр жерден сығылысып өтер жымба із жасап, екі бөлмені аузы-мұрнынан келтіре сықап толтырды да қойды.

Жантуар қызметтен мезгілінде келді. Аң-таң.

— Ойбай, бәйбіше-ау, не жасап тастағансың?

Шәмшігүл күлді.

— Бәйбішен жасады бір кереметті.

Керемет десе керемет дегендей. Бұрынғы «Космос» жарық үйдің өзін сұрландырып тұрушы еді, ал мынау болса бөлме ажарын ашып, жарқырап кеткен. Осы бір алғашқы әсер үстінде Жантуарға сарт етіп тағы бір ой келді. «Қайда отырамыз? Қайда жатамыз?»

— Бәрі дұрыс, бірақ ана кереуетті жинап тастағаның жөн болмаған екен, — деп қынжылды Жантуар екі бөлмені де көзбен шолып. — Бұдан он жыл бұрынғы жалғыз тақтай үстіне сиып кетер шағымыз емес. Екі төсекте кең көсіліп жатып, рахаттанып қалып едік.

Шәмшігүл саспады. Бұл жәйді да ойластырып қойыпты.

— Ана Есқалин бар ғой?

Жантуар Есқалин дегенді есіне түсіре алмады.

— Ана музейде істейтін Есқалин Сарыбас ше? Соның жалғыз баласы бар еді ғой? Сол үйленіпті. Содан көп кешікпей шешесі келінімен сиыспай ақыры бөлініп кетіпті.

— Иә, оның бізге нендей қатысы бар?

— Тоқта! Төрт бөлмелі үйде сопайғаннан сопайып екеуі-ақ қалса, неге қатысы болмайды! Болады. Үстіне ақша қосамыз. Сөйтіп айырбастасамыз үйді.

Жантуар сеніңкіремеді.

— Айырбастамайтын шығар?..

— Өстіп кежегеңнің кейін тартып тұратыны-ай! Баспа аяғыңды ілгері! Ыңғайлы екі бөлмелі үй болса айырбастар едікті өздері айтыпты. Ал білгің келсе...

Жантуар ойланып қалды. Шәмшігүл отқа май құя түсті.

— Музейден алатыны қанша дейсің, конторғайлау тұрады деп естігем.

Дәлел орынды болған соң Жантуардың көнуіне тура келді.

* * *

Есікті Есқалиннің өзі ашты. Әуелі бұрын келмеген адамдарды көріп таңырқап қалса да, кешеуілдеп барып таныды.

— Ә, Жантуар екенсің ғой, кәне-кәне жоғары шығындар.

Шәмшігүл ішінен: «мынаның түрі жақсы екен, жолымыз болар»,— деп түйді.

Есқалин бұларды ас ішетін бөлмеге алып кірді. Түлкіні қанша асырасаң да далаға қарайды дегендей Жантуардың да, Шәмшігүлдің де көзі амандық сұрап жатқан Есқалинде емес, бөлмеде болды. Тіпті пәтердің зары өтіп, әбден титықтаған Шәмшігүл іштей мебельді қайда қоюға болатынын да шамалап үлгірді. Келген екеу амандықсаулықтан гөрі әр бөлмеге бір үніліп, сұқтана бергендіктен бе, әлде өз көңілдегісі сол ма, әйтеуір құдайдың дес берісінде Есқалин әңгіме тақырыбын үй жайына ауыстырды.

— Дағардай-дағардай төрт бөлмеде жеңгең екеуміз ақ қалдық, Жантуар:

Жантуар жөтеліп, Шәмшігүл қозғалып қойды.

— Жеңгелеріңнің сыпырып, тазалайтыны болмаса, тіпті әне бір шеткі бөлмеге жұмалап басымды сұқпаймын мен.

— Иә, екі бас үшін үйлеріңіз тым үлкен екен,— деп Жантуар Ескалинді қостап қойды. Шәмшігүл ұрланып күйеуінің етегінен тартты. «Жайыңа отырсайшы. Өлер жеріңді білмейтін әдетің-ау, олар екеу болса, өзің ше? Төртеу ме едің?»— дегені. Жантуар үндемей қалды. Ескалин сөзін жалғады.

— Айтпақшы, жеңгелерің осы сендерді де үй алды деген секілді еді?

Жантуар енді «алдық» дерін де, «алмадық» дерін де біле алмай әйеліне қарай берді. Шәмшігүл қысылған жоқ.

— Иә, Сәке, біз де алғанбыз үйді,— деді көңілді түрде.

— Е, оларың жақсы болған екен. Үй тақсіретін біраз тарттың-ау деймін осы?

— Оныңыз рас, Сәке, біз көрмеген азап жоқ десе де болады. Кереметі сол азаптан әлі де болса құтыла алмай жүрміз,— деп Жантуар төтелеңкірей тартты. Шәмшігүл күйеуінің етегінен тағы басты. «Иә?.. қайтып?»— деген Ескалиннің сұрағын да жауапсыз қалдырды.

— Сәке, жеңгеміз қайда?

— Базарға кетіп еді, қазір келіп қалуға тиісті. Айтпақшы, мен шай қоя берейінші, бұрын есік ашып көрмеген балалар едіңдер,— деп Ескалин орнынан тұра бастады.

Шәмшігүл қарсы болды. Қатты өтініп үй иесін орнына қайта отырғызды да, манағы бір әңгімені қайта бастады.

— Келінді болды деп естіп едік, балалар не, сонда бөлек шыққан ба?

— Үйленген соң бала қызығы өзімен екен ғой, келіннің төркіні осы жерде еді. Соларға көшіп кеткен.— Содан кейін Ескалин жеңіл күрсініп,— қиыны мына дағардай төрт бөлмеде сопайғаннан сопайып екеуден екеуміз құлазып қалғанымыз ғой, әйтпесе бала шіркін қашанға дейін қанжығанда жүреді,— деп түйді.

Шәмшігүл енді оңтайлы жерден ұрды.

— Үй үшін қиналатын не бар, қала орталығындағы бір-екі бөлмелік жақсы бір пәтерге айырбастаңыз да жіберіңіз.

— Тіпті ол да ойымызда жоқ емес,— деп Есқалин бұлар күткен тоспадан айдау-қағусыз өз бетімен шыға келді.

Шәмшігүл енді іркілмеді.

— «Айран сұрап келіп шелегінді жасырма» деген бар ғой, Сәке, біз сондай бір сөз естіп келіп едік. Жарығы мол екі үлкен бөлме. Балконы да үлкен, әрі көлеңке жағында. Қысқасы үйіміз жақсы.

Сарыбас үнденкіремей қалды. Бұл шаруада қырсыздығын танытып отырған Жантуар тап осы жерде батылырақ сөйледі.

— Бөтен адамдар емеспіз ғой, шынымызды айтайық, ренжітпейміз.

— Қысылмаңыз, Сәке, қосарымыз өз көңіліңіздегідей,— деп Шәмшігүл әрі күйеуін қостап, әрі істі анықтап қойды.

— Қысылып отырғаным жоқ, Шәмшігүл шырақ, жеңгең қалай қарар екен, соны ойлап отырмын.

— Е, өзіңіз тап басып, бел байласаңыз, жеңгіміз қайда кетер дейсіз,— деп Шәмшігүл төсей сөйледі.— Міне, ініңіз отыр ғой, шынын айтайын, «қай жағынан шығамыз»,— деп бүгінге дейін қасы мен қабағына қарап жүреміз.

Жантуар көтеріліп, желпініп алды. Есқалин сөйледі.

— Жақсы, жеңгелерің келсін, тоса тұрындар. Қайда кетер дейсің, айырбастап жіберейікті шығарып жүрген өзі болатын.

Жантуар «тоссақ тосайық» дегелі отыр еді, Шәмшігүл шешімі мүлде басқаша болды.

— Жеңгейді біз тоспай-ақ қояйық, Сәке, келген соң өздеріңіз ақылдасып, сосын хабарын бізге айтарсыздар. Құдайға шүкір, телефон бар ғой, екі үйде де.

— О да жөн екен. Бүгін-ертең телефон соғып қалармыз,— деп Есқалин бұларды шығарып салды.

«Бүгін» де өтті. «Ертең де» өтті. Бірақ Есқалиннен хабар болмады. Шәмшігүлде жан жоқ. Біреу есік қақса, телефон шылдыратса, жүрегі тоқтап қала жаздайды. Түн баласы дөңбекшіп, ұйықтай алмайтынды шығарды. Әйелінің шыбын-шіркей болып жүргенін сезіп, Жантуардың да тынышы кетейін деді.

— «Кісідегінің кілті аспанда» деген емес пе, кешіктіріп жатқаны құнын көтерудің амалы шығар. Өзіміз телефон соқсақ кайтеді.

Шәмшігүл бұл ақылды жөн көрді,

— Жаксы, соға ғой.

— Жоқ, сен соқсайшы.

Шәмшігүл қабағын шытты.

— Осы үйдің еркегі сен емессің бе? Еркек пен еркек болып сөйлеспейсің бе бір.

Жантуарға қайтарар сөз қалмады. Пәленің басын өзі қозғаған соң амалсыз телефон трубкасын көтерді.

— Алло, маған Сәкен керек еді?..

Ар жақта әйел даусы:

— Бұл кім Сәкенді сұрап тұрған?.. Жантуар! Әлгі мен жоқта әйелідмен біздің үйге келіп кеткен Жантуармысың?

— Иә, жеңеше...

— Сені мен бір инабатты бала екен деп жүрсем... Кіммін деп, не бетіңмен келдің? Соны айтшы?

Капелімде сөз таба алмаған Жантуар абыржып күмілжи берді.

— Шаранаңнан тазармай жатып не бетіңмен келдің деймін?!

— Жеңеше, кешіріңіз, бір ағаттық болды,— дегенге Жантуардың тілі зорға келді.

Бірақ оны тыңдаған әйел жоқ.

— Балам кетсе, өз балам. Келінім кетсе, өз келінім. Бүгін болмаса, ертең қайтып келеді. Сонда бұл үйде үбірлі-шүбірлі мен тұрмағанда, Шәмшігүл мен сен кубас тұрмақсыңдар ма?

— Апырай, тым қатты кеттіңіз-ау. Өзгені айтсаңыз да, кубас деменіңші! Біз де бір жылы шектің иесіміз ғой,— деп әрі қарай әйел сөзін тыңдауға дәті шыдамаған Жантуар трубканы тастай салды.

— Нақ көргенсіздің өзі. Әйтпесе, соншама шаптығатын әкесін біз өлтірген жоқ едік қой,— деді Шәмшігүл де шаптығып.

Үрлеген қуықтай тырсылдай, ашуға булыққан Жантуар кінәні әйеліне аударды.

— Бәрін шығарған сен, осы ойда-жоқта мебель алам, ойда-жоқта үй айырбастаймын деп.

Енді Шәмшігүл де шыдай алмады.

— Мен... мен... кінәлі бәріне де, сенің кубас атануына да кінәлі менмін,— деп сәл тоқырады да, даусын көтеріңкіреп:— Кубас атансаң, оған өзің ғана кінәлісің. Менің денім сап-сау,— деп қапалана күйініп солқылдап жылап жіберді.

Жантуар тез жадырап, өмірі ренжітіп көрмеген әйелінің маңдайынан сипады.

— Сенің арқанда әне кубас атандық...

— Жә, қи енді ашуынды бір жолға.

— Қимамаймын.

Енді әйелі айтқан сөз арқасына аяздай батып таусылуға айналған Жантуар да тесілейін деді.

— Қимағанда не, өл дейсің бе енді? Осы үй де жарайды.

— Жок жарамайды.

— Сонда не кыл дейсің?

— Ертең тура қалалық советке барып, үш бөлмелі үй сұрайсың. Мынасын қайтарып береміз.

— Жарайды, барсам барайын, тек ашуынды басшы өзін,— деді Жантуар әйелінің маңдайынан иіскеп.

Қанша ашуланса да Шәмшігүл жадырайын деді. Екеуі әр мебельге бір соқтығып, жататын бөлмеге сипаландап әрең өтті.

— Ертең қайтсен де қалалық советке барасың,— деді Шәмшігүл шешініп жатып.

— Әрине барғанда қандай, барам!— деді Жантуар сәл алқынықырап. Шам сөнді.

* * *

Айтқан сөз атылған оқпен бірдей. Жантуардың, амал жоқ, қалалық советке баруына тура келді. Барғанда, былай өз бетімен емес, Шәмшігүл алып барды.

Пәтер бөлетін бастықтың алдында кісі сонша көп екен. Танертеңнен түске дейін, одан түскі үзіліске шығып, тағы бір шама күтулеріне тура келді. Жантуар — «кісілердің азайған бір күні келсек қайтеді»— деп көріп еді, Шәмшігүл көнбеді. «Әдейі келген екенбіз, шыдаймыз. Күнде келе беретін уақыт жоқ»— Шәмшігүлдің бір жақсы жері — бір істі ойына алмайды, ойына алса, оны тындырмай өзі де тынбайды.

Көп күтудің бір пайдасы — күбірлеп отырып екеуі біраз мәселені шешіп алды: пәтер жөнінде Жантуардың өзі ғана кіреді. Асықпай баппен басып отырып креслоға отырады. Мүмкіндігі болса, ең әуелі бастыққа шылым ұсынады. Содан кейін әдеті болмағанымен өзі де тартады. Тартқанда кәдуілгі машығы бар адамша терең сорып, мұрнынан шығара бұрқыратып тартады. Сосын өз мекемесінің жайын, салынып жатқан жаңа бір үйдің

жобасы жайын сөз етеді. Қысқасы Жантуар өзін иығы тең адамша еркін ұстайды. Барған шаруаның реті сонда ғана түсетін болады.

Осы бір әңгімемен отырғанда дес беріп кезек те келіп қалды. Жантуар салмақпен барып есікті ашып, ішке кірді. Көңілі орныға бастаған Шәмшігүл: «шамасы қырық-отыз минут отыратын шығар»,— деген оймен көмекші столында жатқан газетке үңіле беріп еді, сықырлап бастықтың есігі ашылды да, ар жақтан тез-тез басып Жантуар шыға келді.

— Әй, не болды!— деп Шәмшігүл таңырқай сұрады.

— Жүр, не болғанын далаға шыққан соң айтам.— Екеуі дәлізге беттеді.

— Иә, не болды деймін?

— Ойбай, сұрама! Жүр тезірек!

Көшеге шыққан соң Шәмшігүл тартынып, тұрып қалды.

— Айтпасаң, жүрмеймін.

— Айтқанда, былай: бәсекең айтты: «балаларың болса жоқ, екі басты адамға екі үлкен бөлме жетеді. Ал бұдан былай бүйтіп жүгіре беретін болсаңдар, екі бөлмені қайтып алып, бір бөлмелі пәтерге жібереміз»,— деді.

— Құдай-ау адамша бір шылым ұсынып...— деп келе жатқанда Шәмшігүлдің сөзін Жантуар бөліп жіберді:

— Ойбай-ау, ұсынбайын дедім бе, кірsem, қабырғаға «бұл бөлмеде шылым шегілмейді»,— деп баттитып тұрып жазып қойыпты. Енді қайтып шылым шегіңіз дейін мен оған.

— Ал әлгі жоба...

— Ал жоба жайын бастай беріп едім, бәсекең: «көлденең сөз тындап отырар уақытым жоқ, көрдің ғой анталап отырған жұртты, тоқ етерін айтсаң»,— деп қадалып болмады.

Шәмшігүлдің денесі қалтырады.

— Әйтеуір, басқан жеріңнен шөп сынбайды-ау,— деп зілменен айтты да, қаттырақ жүріп кетті.

— Шәмшігүл, тоқташы, ақылды едің ғой, ақырынырақ жүрші,— деп Жантуар әйелінің соңынан ерді.

* * *

Кешкі тамақ үстінде Жантуар әйеліне бір ой салды.

— Әзірше үй кеңітеміз деп қайтеміз, осы екі бөлмеде-ақ тұра берсек қайтеді?

— Сиып отырмыз ба?!

Жантуар жымба жолдап келді.

— Сияр едік қой. Мына ас ішетін бөлменің жартысындай үйшікке де сиып тұрып едік қой.

— Онда дүниеміз, мебеліміз болмаған.

— Иә, дүние пәленің бәрі осы мебельде болып тұр ғой.

Шәмшігүл тіксініп қалды:

— Неліктен мебельде?

— Бұрынғы «Космос» болса, үй кеңітеміз деп әуре-ленбей-ақ тұра берер едік қой.

— Он екі жыл ит болып тұрғаным да жетеді. Енді адамша тұрғым келеді,— деп Шәмшігүл кесіп тастады.

Жантуар сөз қайтармады. Үйілген мебель арасындағы жымба жолмен мысықша ептеп басып төсекке келіп жатты.

— Бұрынғы екі кісілік темір кереуеттің өзі жақсы еді, мына түскірі бір кісілік бірдеме ғой деймін,— деді қасына келіп жатуға айналған Шәмшігүлге сырылып орын беріп жатып. Аз күн болса да екі төсекте кең көсіліп жатып жаман үйреніп қалғандықтан ба, көпке дейін дөңбекшіп ұйықтай алмады.

Арада қанша уақыт өтті, білмейді. Бір күні ұйықтап жатып шошып оянса, сирағы Шәмшігүлдің аяғының астында ұйып қалыпты. Бөлме іші тымырсық, жаңа мебельдің исі шығып басынды айналдырады. Жантуар түрегеліп балконға ұмтылып еді, жолда әлденелерге соғылып ұшып түсті. Оянып кеткен Шәмшігүл лып еткізіп шам жақты.

— Не болды, жазған?— даусында үрейлі жылылық бар.

Байқаса, жолда үйілген орындықтарға сүрініп кетіп иығын сүйеулі тұрған кереует жақтауының қырына соғып алыпты.

— Байқамадың ба алдында стулдар барын?

— Байқағандағым осы ғой,— деп Жантуар балконға шықты.

— Қатты ауырды ма?

Жантуар сұрауға сұраумен жауап берді.

— Шәмшігүл, қаланың шет жағынан жер алып кеңірек етіп үй салып алсақ қайтеді?

— Онсоң екі үйі бар деп көрсетіп жүрмей ме?

— Мына үйді өздеріне тапсырамыз.

— Тапсырамыз?.. Жоқ, шырағым, айта көрме. От жағып, күл шығарып жүрсін дейсің ғой. Бола қоймас оның. Он екі жыл от жағып, су тасығаным да жетеді.

— Олай болса, тағы бір ой бар: мына пәтерге жарым-жарты мебель қалдырып жасаулап қоямыз да, жарым-жарты мебельді алып үй жалдап тұрамыз. «Бөлмемді баласы жоқтарға береміз»,— деген хабарландыруды талай жерден көргенім бар.

Шәмшігүл сәл ойланды да, бұған көнбейтінін танытты.

— Жалға бөлме беретіндердің үйі дымқыл болады. Мебеліміз бүлінеді.

— Енді не қыл дейсің?— деп Жантуар әйеліне тұңғыш рет тіксіне қарады.

— Жүр, ұйықта қазір,— деп Шәмшігүл күле қарап күйеуінің қолынан тартты.— Дал болмай-ақ қой, ама-лын өзім табам.

Жантуардың көңілі орнына түсейін деді.

* * *

Күн ұзақ бір жиналыста болып, Жантуар кабинетінің есігін аша беріп еді, телефон қоңырауы безілдеп жатыр екен.

— Иә, мен тыңдап тұрмын. Ә, Шәмшігүл, сенбісің? Ойбай-ау, қайда кеткенде, жиналыс болды ғой. Кіріп тұрғаным осы.

Шәмшігүлдің даусы өктемдеу естілді.

— Қазір он минутта такси алып барам, есік алдына шық.

— Е, не боп қалды?

— Шаруа бар.

Дымы құрыған Жантуар он минутті өткізіп сыртқа шықса, Шәмшігүл тосып тұр екен.

— Найқалып тіпті шықпай қойдың ғой,— Шәмшігүл дауысы сондай қытымыр.

— Иә, төтеннен кездескен не шаруа? Аманшылық па?— деп Жантуар қайталап сұрады.

Жауап орнына Шәмшігүл шоферға ым қақты. Қайда баратынын білетін болса керек, көк «Волга» сырғанап жөнелді.

— Кұдай-ау, қайда бара жатырмыз, айтып өлтірмейсің бе, Шәмшігүл?— Жантуардың даусында жалыныш бар.

— Бір шаруаға?

— Не шаруаға?

— Бала асырап алам.

Жантуардың бұл мүлде ойланбаған нәрсесі екен. «Бала асырағанда...» дегенше болмады, машина айналасы бау-бақша, екі кабат үйдің алдына келіп тоқтай қалды. Жантуардың көзі маңдайшадағы жарнамаға түсті. «Балалар үйі». Қанша ойланбадым десе де, осы бір екі сөз Жантуардың жан-жүйесін тебіrentіп кетті. Тұлдырсыз бір ой. Демалыс күні мойныңа отырғызып, паркке барсаң, зоопаркты араласаң... Тіпті басқа қызық-қылығын былай қойғанда «папа» деген бір ғана бала даусының өзі неге тұрады?! Жантуар міне отыздан асып барады. Өзі «папалаудан» қалғалы талай заман. Ал күні бүгінге дейін мұны «папалаған» бір пенде жоқ. Өткен жылы басқа қалада тұратын бір жолдас екеуі көшеде келе жатып еді. Бір бала кенет «папалап» дауыстап жіберген. Ойыны ойын, күлкісі күлкі, мәз болып келе жатқан әлгі жолдас оқыс тоқтап, жалт бұрылды. Жүрегін басты.

— Уһ, Болатым келіп қалған екен десемші!— Содан кейін Жантуарға туралап қарап,— білесің бе, дүние жүзіндегі бала атаулы бір-ақ дауыспен папалайды,— деп еді. Әрине Жантуар бұл сырды білмейтін. Сол себепті де «папалаған» бала даусына қайрылмаған. Жантуардың ойына осы оқиға түсті. Дүние жүзінің баласы бір-ақ дауыспен папалайтын болса, өз нәсілің бе, басқаның нәсілі ме, не тұр онда. Әңгіме шын аталық, шын аналық махаббатпен тәрбиелей білуінде ғой. Өзің біреуді «папа» демесең, немесе біреу сені «папа» демесе бұл дүниенің сәні не?!

— Бір сәтте осылай толғанған Жантуар машинадан көңілді түсті де:

— Шәмшігүл, сен бар ғой бір керемет ақылдылық жасадың,— деп әйелінің қолтығынан алды.— Жарайсың, жаным!

Ақ халат киген бір жас әйел бұларды күлімдей кездестірді.

— Ә, келіңіздер, сіздерге бала керек қой? Онда былай қарай,— деп жол бастады.— Әрине, керегі ұл бала болар?

— Иә, ұл бала...

— Жоқ, ұл бала емес, қыз бала,— деп Шәмшігүл Жантуарды түзеп қойды,— ұл баланың азабы көп болады.

Тәрбиеші дәлізге ұқсас, қатарлап жиырма шақты төсек қойылған бір бөлмеге бастап кірді.

— Мұнда ұл балалар, ал қыз балалар осының ар жағындағы бөлмеде.

— Ендеше саған алып барыңыз,— деп қозғала берген Шәмшігүлдің Жантуар қолынан тартты.

— Мына баланы қарашы.

Кіре берістегі ең шеткі төсекте дөңгелзк жүзді көзі қап-қара бала отыр екен. Екі шекесі торсықтай аппақ. Сүп-сүйкімді.

— Ұл баланың керегі жоқ дедім ғой мен саған,— деп Шәмшігүл ілгерілеп кетті.

Жантуар кереуетке еңкейіңкіреп.

— Атың кім?— деп сұрады.

Бала мұңлы көзін туралап:

— Болат,— деп жауап берді.

— Болат?!— деп таңырқады Жантуар.

Тәрбиеші:

— Иә, бұл баланың аты Болат,— деп анықтап қойды.

— Болат, мамаң қайда?

— Міне, тұр ғой,— Болат тәрбиешіні ымдап көрсетті.

Тәрбиеші бала қылығына разы болып кетті де, торсық шекесінен сүйіп, басын сипады.

— Сондай ақылды. Үш-ақ жаста, елуге дейін санай біледі.

— Болат, ал папаң ше? Папаң қайда?

— Папам ба?.. Папамды білмеймін,— деді Болат орнықты түрде үлкен кісіше.

Осы кезде Шәмшігүлдің «Ау, Жантуар жүрсейші!» деген даусы естілді. Жантуар қозғала беріп артына қарады. Бала Жантуарға тесіліп қалыпты.

— Папам бал ғой... Папам елтең келеді.

Жантуардың жүрегі бір түрлі болып кетті. Амал не, Шәмшігүл тағы дауыстаған соң тұра алмады, әйелінің соңынан қыздар бөлмесіне өтті. Бұл бөлме де әлгі ер балалар бөлмесіне ұқсайды екен. Қатарлап қойылған кішкене темір қойкалар. Үсті жұпыны болса да, сондай таза. Балалар әр жерде үйір-үйір шоқталып ойын үстінде. Шәмшігүл соларға онша жақындамай алыстан көз салып, шолып өтті. «Мына бала ше?», «Ана бала ше?» деген Жантуар сөзіне құлақ сала қойған жоқ. Бөлменің арғы шетіне барған соң:

— Мен ойлаған бала мұнда жоқ болып шықты,— деп жеңіл күрсінді.

Жантуар далаға шыққан соң әйеліне жақындап келіп тағы қолтығынан алды:

— Құдай біледі дейін, ана Болат деген бала бар ғой, гений болады.

— Оны неден білдің?— деп Шәмшігүл мырс етті.

— Сөйлеген сөзінен. Тіпті, үлкен кісі секілді.

Шәмшігүл сықылықтай күлді.

— «Данышпандықты бақырғанына қарап айыратын болса, онда есек сорлы бәйгенің алдында келген болар еді» деген шығыс мақалы бар еді. Соның керін жасадың ғой.

Басқа сөз таппаған Жантуар:

— Маған бала ұнады,— деді.

— Маған ұнамады ендеше.

— Неге ұнамады?— деп қадалды Жантуар.

— Мұрыны...

Енді Жантуар мырс етті.

— Өз мұрның оңып тұрғандай...

— Оңып тұрмаса, неге соқтықтың? Күйемін де өлемін деп соңымнан қалмап едің ғой.

— Себебі, маған осындай таңқы мұрындар ұнайды.

— Ал маған ұнамайды — Шәмшігүл бара жатқан бір таксиді тоқтатты да отырып алды.— Ал мінуші ме едің?

— Шәке, әдейі келдік қой, ана баланы алып кетейікші.

— Мін дедім ғой машинаға!

Жантуар ашуға булығып түйіліп қалды.

— Жоқ мінбеймін, ендеше. Жүре бер өзін.

Дегенін істеттіріп үйреніп қалған Шәмшігүл қайталап сөз қатпады. Жүріп кетті.

Көңілі кұлазыған Жантуар, бір сәт көшкен жұртта қалған басы артық нәрседей мелшиіп қалды. Содан кейін әлде неге қолын бір сілтеді де жүріп кетті. Жұмысқа барды. Онда да өңі қашып, бір түрлі болып отырды. «Жәке, не болған сізге?» дегендерге оның жауабы қысқа.

— Жүрегім шаншып, мазалаңқырап тұрғаны.

Жұмыстан кейін де Жантуардың көңіл күйі өзгермеді. Ұзақ жүріп, көше аралады. Шала таныс біреулер кездесіп еді, ресторанға алып барды. Сөйтіп үйіне түннің бір уағында оралды.

Он екі жыл ішінде бір рет бейсеует жүріп көрмеген

күйеуінің мына қылығына Шәмшігүл аң-таң, ұйықтамаған, күтіп отырған.

— Жантуар, қайда болдың?

— Мен Жантуар емеспін!— Жауап осы.

— Қайда болдың деймін?

— Болатқа бардым. Болатты алып келдім. Болат әне сыртта тұр.

— Сен әкелуді ғана білесің. Сосын бар сабытын маған салмақсың, ә? Ондай тәлкекті қой, шырағым! Бала керек болса, денім сау, өзім де тауып ала алам.

Жантуар ұшып тұрды. Көзі қанталап кеткен.

— Ә, солай ма?

Жантуардың мына түсінен шошыңқыраған Шәмшігүл:

— Жә, жат енді төсекке барып, дем ал. Бұрын істемеген кәсіпті істеп, сылқиып келіпсің ғой.

— Менде төсек жоқ бұл үйде,— Жантуар осы сөзді нықтап айтты да ескі-құсқы бірдемелерді алып балконға барып қисайды. Ғажап бір түстер көрді. Бір қызығы Жантуар отыз екі жыл Жантуармын деп жүрсе, Жантуар емес, кешегі балалар үйіндегі Болаттың папасы екен. Қатты қиналады: Азамат басымен жалғыз Болатын балалар үйіне қалайша берді? Соны түсінбей дал. Жоқ, бұл бір жәй жаңсақтық. Болат балалар үйінде емес, өз бауырында болуға тиіс. Екі өкпесін қолына алып ұшып келеді. Ұшып келеді. Жолда бір бейтаныс адам: «Ей, Жантуар, қайда асығып барасың?»— деп айқайлады. Қайырылған жоқ. Жантуар дегені кім еді бұл шіркіннің? Алдында балалар бақшасы. Табалдырықта ақ халат киген кешегі тәрбиеші. Жакындап келсе, тәрбиеші дегені Шәмшігүл.

— Сізге кім керек?— деп көлденендей берді. Өңі сұсты. Дауысы қатал.

— Маған Болат керек. Мен Болатыма келдім.

— Кімі боласыз сіз Болаттың?

— Мен Болатың папасы боламын.

— Атыңыз кім ендеше?

— Атым ба? Атым...— қара басып атының кім екенін ұмытып қалғаны. Жоқ, ұмытып қалмапты. Атының кім екенін білмейді тіпті.

— Атым ба? Атым... Болаттың папасы.

«Болаттың папасы» деген ат болмайды,— деп Шәмшігүл мұның кеудесінен итеріп, кейін қарай ығыстыра берді.

— Неге болмайды, болады «Болаттың папасы» деген ат, мен Болаттың папасымын!

Қатты шынғырып, айқайлағаны сондай, Жантуар өз даусынан шошып оялды. Шашырап шыққан күн басына түсіп, әбден терге шомылыпты.

Жантуар қарғып тұрды. Тез-тез киініп, бір шашке кара кофе ішті де, есікті қаттырақ жауып далаға шықты.

— Таң сәріден қайда тұрып барасың?— деген ұйқылы-ояу Шәмшігүлге жауап қатқан жоқ.

...Кешегі тәрбиеші жас әйел тағы да ықыласпен қарсы алды.

— Сіз Болатты алуға келдіңіз бе?

Жантуар басын изеді.

— Қайтып келетін шығар деп ойлап едім өзім де,— тәрбиеші жол бастады.— Болат жаңа ғана тұрды, тамағын ішіп отыр.

Жантуар асхананың есігінен сығалады. Болат кешегідей шетте емес. Көп баланың нақ ортасында. Өзге баладан өзгеше тіпті. Жұп-жұмыр білезіктеніп келген сәби қолымен қасық ұстап, аузына апарғаны, сосын бұлтаңдатып шайнағаны тіпті қызық. Болмашы тірлік азабын ұмытып үлгірген Жантуар бала қылығына мүлде тебірене беріліп, күле қарап тұрып қалды.

Болат бір кезде тамағын ішіп болды. Сосын қағаз салфеткамен аузын сүртті. Сосын даяшы қызға «лахмет»— деп орнынан тұрды да, томпалаңдап жүріп кетті.

— Болат бері кел!— деп шақырды тәрбиеші,— сен «менің папам ертең келеді» деп едің ғой. Міне, папаң. Саған келіп тұр.

Болат жақындай беріп, сәл аңырып қалды. Содан кейін Жантуарға оты бар кішкене қара көзімен қаймықпай тіктеп қарады.

— Папа?!

— Иә, Болатжан, мен сенің папаңмын. Танымай қалдың ба? Келе ғой бері,— Жантуар жүрелеп отыра қалып қолын жайды.

Жантуардың көз жанары мен нұрындағы шын әкелік мөлдір махаббат бала жүрегіне осы сәтте жетті білем. Болат ұмтыла берді.

— Папа, сағындым ғой, сені, папатай!

— Сағынсаң, келдім міне, құлыным. Біржола алып кетейін деп келдім.— Жантуар Болатты жерден көтеріп алып құшырлана сүйіп сәл тұрды. Содан соң мойнына отырғызып сол бойда далаға шықты.

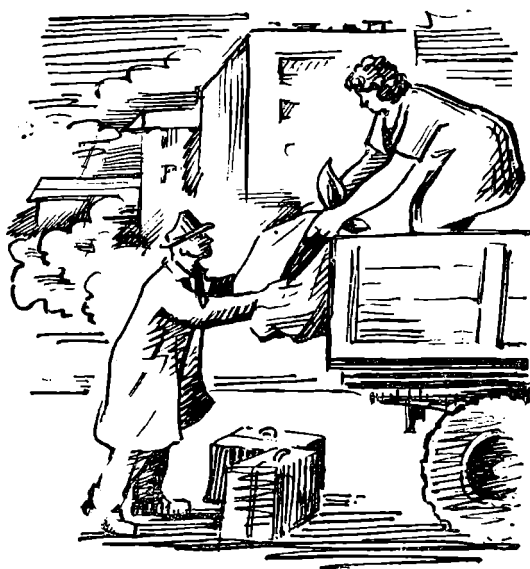
Аспан ап-ашык. Көк жапыраққа малынған айнала таңғы самалмен баяу тербеліп, шайқалады.

— Дүниеде құрығанда үйі құрысын дүниесі құрысын. Он екі жыл тұрған үйшігіме қайтып баруға бармын. Тек қасымда Болатым болса жетті,— деп күбірледі Жантуар.

Манағы шашырап туған күн ұйқысынан енді оянып дағдылы тірлік қамына кірісе бастаған кең көшенің сонау мандайына ілігіп көтеріліп барады.

Жантуар Болатты мойнына отырғызған бойы сол қасқа күнді бетке алып адымдай басып жүріп кетті. Бар күйкі тірлік азабынан құтылған көңіл алабұртып әкелі-балалы екі ғазиз жанды жаңа бір жарқын соныға жетелеп бара жатқандай.

Селдің екпіні
Тайланның
көргендерінен
Алтын сағат
Ау, мұның не?
Портреттер

Селдің екпіні

Тұршабай төсектен көзінің алды күлтеленіп, беті ісіңкіреп тұрды. Байқаса, жан сүйері Шәрбан да солай екен. Жәк еті суалып, өңі қуқыл тартқан.

— Бүгін де ұйықтай алмаған екенсің ғой, жазған,— деп Тұршекен жіңішке даусымен ыңырситті.

Шәрбан күрсініп қойды.

— Ұйқы-күлкіден айырылдым қой.

Тұршабай әлдеқашан суып қалған шайына тесіле қарап ұзақ отырды.

— Не сұмдығы болса да, тезірек болса екен...

Бірін-бірі қабақ қағыстан түсіне қалатын осы бір ерлі-зайыпты тату адамдардың мазасыздығына шынында да көп уақыт өткен еді.

Айнала тау қоршаған мына сәнді қалаға жаз болса-ақ бітті, қатер төнеді. Биігіректе, сонау қарлы шыңдардың арасында аузы мұрнынан келіп, мөймілдеп тұрған бір көл бар деседі. Сол көл жаздың сарша тамыз ыстығында тасып шығып... құдай сақтасын, тасып шықса, жолында жатқан мына сәнді қаланы бар ғой.. тіпті аузың бармайды, әйтеуір пәлекеттің бетін аулақ ете көрсін деңіз.

Әр үйде қазір осы үрей бар. Сол үрейді радио да, күнде қала үстінде дырылдап ұшып жүретін вертолет те ушықтыра түсетіндей. Жолың болып тауға қарай жүре қалсаң, таяқ тастам жерден жанағы болашақ қатерді есіңе салып жарнама тақтайлар тұрады. Қайтсе де қала халқында біраз жылдан бері тыныштық жоқ.

Бұл тынышсыздықтан әр үй өзінше жол табатын-ды. Мәселен, Тұршабай болса, жаздың осы бір қатерлі айында Шәрбан мен балаларды алып, алыс бір жаққа кетіп қалушы еді. Орталық курорттарға, тіпті болмаса

өзінің, қала берді Шәрбанның ауылына барып жатып алатын. Сөйтіп, кемді-күн демалыс шағы болса да, қалаға төнген қатерді естен шығарып, көңілі жай табатынды. Жоқ, көңілі жай табады деген жәй сөз. Өйткені онда үй-жайы қалды. Тірнектеп жинаған дүние шіркін қалды. Бұл ретте әйел заты болған соң Шәрбан көбірек маза-сызданатын еді. Оның есіне сервант толы қымбат сервиздер мен хрусталь, фарфор вазалар түсіп, кей түндерді ұйқысыз өткізетін. Әрине бәрін де араларына мақта салып, тас-түйін етіп қымтап орнықты деген жерге қойып кетуші еді. Сөйтсе де, кім біледі, жасағанның жазымы боп жер сілкінсе, ең алдымен кететін осы дүнпелер ғой.

Шәрбан осы себепті ұйықтай алмайды. Тұршабай екеуі ертемен тұрады да, құлағын радиоға түреді. Оған да сенім жоқ секілді, ертеңгі дәмді іше салысымен почтаға жүгіреді, жаңа келген газеттерге үніледі. Әйтеуір, көңілге медет болары — өздерінің алыста жүргендігі.

— Дүниесі түссін, өзіміз аман болайықшы, — деп қояды Шәрбан осындайда. Оны Тұршабай үнсіз қостайды.

Көп жылдан бері бұл семья жазды осылай өткізуші еді. Биыл соның реті болмай қалды: Өткен жылдардың бірінде Шәрбан ойда жоқта ғылымға икемі барлығын танытқанды. Бір дастарқан басындағы әңгімеде әлдеқалай:

— Осы Шәрбан неге диссертация қорғап алмайды, — деген сөз туа қалған.

Осыдан кейін Тұршекең мен Шәрбекең қауырт ақылдасып:

— Рас-ау, қорғап алу керек екен-ау, — деп тоқтаған. Соның аяғы Шәрбанның аспирантураға түсуімен тынды. Ал Тұршекең болса: «Он тиынға он тиын қосылса, ішімізден өтіп бара ма, осы бір ақшаның басы артық тұр дегенді ешкімнен де естімедім-ау осы. Кім Американы ашып, жарылқап жатыр дейсің, күн көрудің қамы да әйтеуір, кімдікі болса да» — деп топшылаған. Сол диссертациясы түскірдің толғағы биылғы көктемге дөп келуін көрмеймісің!

Диссертация толғағы дегенді, құдай сақтасын, атай көрмеңіз. Кім білген оны, ғылыми кеңес дегенің жатқан бір машақат екен ғой. Анасы алай тартып, мынасы былай тартып, дегендей... құр көзіңе жылтырағанымен шар саларға келгенде айнып жүре береді екен. Сол себепті ғылыми кеңес мүшелерінің қыбын табу керек. Сөзің өтетініне асынды саласың, қасыңды саласың. Амал

бар ма, тіпті Шәрбанның өзін де саласың. Ал сөзің жүрмейтінге танысыңды саласың, немесе танысыңның танысын саласың. Танысыңды, танысыңның танысын салу үшін оларға да өз тарапыңнан бірдемелер салу керек қой. Әйтеуір, бұл іс үстінде алу жоқ, салу ғана бар. Бір жақсысы, сәтімен қорғай қалса, кейін салғаныңның бәрін қайырып алам деген үмітің болады. Әйтпесе, құдай ақына, диссертация қорғау дегенді дұшанының басына да бермей-ақ қойсын.

Міне, сөйтіп, Тұршекең асы мен қасын салып танысы мен танысының танысын салып жүргенде біршама уақыт өтіп кетіпті. Күздің болғанын текенің бақылдағынан аңғарған аңғырт шалға ұқсап, Тұршекең сарша тамыздың келіп қалғанын сел жайында қала ішінде гулеп жүрген сөзден барып білді. Амал қанша, білгенімен не шара, мына шаруаны тастап қайда кете алады. Тағдырдың салғанын көреді де.

Бұл бұл ма, соңғы кездері тағы бір сұмдық қаңқу сөз тарап жүр. Қаңқу емес, расы сол: қалаға қатер төндіріп тұрған селдің жолын біржола жабу үшін екі жақтан қаусырмаланып келген екі тауды қысаң жерде тас-талқан етіп қопарып бөгеп тастау керек. Екі таудың да асты ұңғып қазылған шыңырау шахталар. Сол шыңырау шахталарда аузы-мұрнынан келіп үйіліп жатқан жарылғыш дәрілер. Бәрі әзір. Бірақ талай жылдан бері жіңішке аурудай созылып келе жатқан талас бар: ал тауды жардық, ал селдің жолын бөгедік. Ал сонда сел жолын бөгейміз деп жүріп, қала астындағы тыныш жатқан бірдемелерді қозғап алып жүрсек ше?! Ал сонда не болады?..

Ал сонда не боларын дөп басып ешкім айта алмайды. Сол сәбепті жыл сайын дүр етіп әңгіме көтеріледі де, шынтуайтқа келгенде, кейінге қалдырыла береді. Ұзақ жылғы осы тартыстың нүктесі не қылса да биыл қойылмақ. Селге бөгеу салынады. Бүгін-ертең деп қала халқы осыны күтумен жүр. Сол күткендердің бірі осы Тұршабайдың үй-іші.

Ұзақ ойланған Тұршекең суыған шайын бір-ақ ұртады, шәшкесін төңкере салды.

— Жазған-ау, ең болмаса тамағыңды дұрыстап іш-сейші! — деді Шәрбан.

Тұршабай жауап қатпады. Құлағын әлде неге оқыс түріп, тынып қалды: алыстан талып естілген гүріл әп-сәтте зорайып барып, тас төбеден дарылдап өтті.

— Вертолет!— Тұршекең даусы әлденеге мезгелгендей үрейлі шықты.

Осы сөз қамшы болды ма? Шәрбан ұшып түрегеліп, радионы косты. Кәдуілгі таныс диктордың даусы, сарнап қоя берді.

— Тынданыздар, тынданыздар! Бүгін күн көтеріле бере қала сыртындағы тау жарылады. Сөйтіп, талай заманнан бері төніп келген сел апатынан біржола құтылатын боламыз.

Ерлі-зайыптылардың жүрегі зірк ете қалды. Бір-біріне тесіле қарасып сәл тұрып еді, ойындағыларын айтпай ұғысты. Тұршекең сыртқа жүгірді, Шәрбан болса, ұйықтап жатқан балаларды барып жұлмалай бастады.

— Әй, тұрындар, кәне, тез тұрындар. Кешіксек құримыз. Аш көздерінді. Киініңдер!

Бұл сөздің мәнін түсіне бермеген балалар шошып оянып бақыра бастады. Шәрбан оған қараған жоқ, балаларға катал үнмен шолақ қайырып, айқын-айқын жарлық берді де, жүгіріп сервантқа келді. Үлкен дәкені еденге жайып салып, үй ішінің әрін ашып, сәнін келтіріп тұрған қызыл ала, көк ала, сары ала сервиздердің бәрін жалмажан орап түйе бастады. Осы кезде көше беттен машина даусы шықты. Шәрбан бір жеріне біз сұғып алғандай шоршыды. Бір қолында жанағы түйіншек, бір баланы жетелеп, екіншісін алға сап, тағы бірі артында ұбап-шұбап үйден шықты.

Көшеде кара-құра кісі көп екен. Бәрінің де көзі тау жақта. Біреу үрейленіп, біреу тамашалап қарайды. Шәрбанның олармен ісі болған жоқ. Машинаға кеп жармасты. Тұршабай да тықыршып отыр екен, көгілдір «Волга» аң көрген тазыдай жұлқына кеп жөнелді. Әлі жайғасып болмаған ұйқылы-ояу балалар машина ішінде допша домалап, бірі «басым», бірі «қолым» деп бай-байласып қалды. Еңкейе беріп, түйіншекті жайғастырып жатқан Шәрбекеңнің өзінің де аяғы көктен келе жаздады.

— Ойбай, Тұршабай, тоқта! -

Тұршекеңнің аяғы тежемеге сарт етті.

-- Не болды?

— Әлгі вазаны ұмытып кетіппін.

Шәрбан «жүгір» деп айтып үлгірмеді, Тұршабайдың өкшесі құйрығына сарт-сұрт тиіп, зытып бара жатты. Кабақ қағыста подъезге де сүңгіп кетті.

Осы кезде көшедегілер ду ете қалды.

— Жер сілкінді, жер сілкінді!— деген балалар шуылы құлақты тұндырарлық. Рас айта ма дегендей, Шәрбан тау жакқа көз салып еді, шаң-топырағы аралас қызыл жалқын бір шоғыр бұлт түйілген жұдырықтай болып биіктеп барады екен. Машинада отырғандықтан ба, Шәрбан түк те сезген жоқ. Оқшауырақ әңгімелесіп тұрған екі кісі де ештеңені сезбепті.

— Рас па-ей? Рас па-ей?— деп таңырқасып жатыр. Бірақ балалар шуылы зорая түскен.

— Бүйтіп қозғалмай тұр едім. Біреу табанымды қытықтай өткен секілді болды.

— Жо... Қасыңнан самосвал өтеді ғой, жер солай дірілдеді. Осы кезде баспалдақтардан елікше секіріп түсіп ентігіп Тұршабай келді. Құшағында үлкендігі екі жасар сәбидей сары ала фарфор ваза. Жұрт көңілі енді осыларға ауған секілді. Жаңағы оқиганың әсері сап басылып, айналада күбір көбейіп кетті. Содан қысылды ма, кім білсін, Шәрбан сәл шытынаңқырап:

— Қой, еңтікпей-ақ қой енді. Сен найқалып жүргенде бәрі де бітіп қалды,— деді.

Тұршабай түсінбеді.

— Не бітіп қалды?

— Әне тауға кара.

Тұршабай тауға қарады. Әлгі бір кезде шоқталып түйілген қызыл жалқын от бұлты ыдырап, ала шарбыланып барады екен. Көп күнгі үрейдің салдары болса керек, Тұршабай «уһ» деп қалды. Ауыр ваза асфальтқа барып гүрс етті де, күл-талқаны шықты.

Қалай ұмтылып, машинадан қалай шыққанын Шәрбанның өзі де білмеді. Аяғына бірдеме оралған секілді еді, оған да карамады, теуіп жіберген. Әлде нелер тағы да асфальтқа түсіп, бытырлап сытырлап жатты, онымен де ісі болмады. Тұла бойы қалшылдап, Тұршабайдың қасына жетіп келді.

— Байғұс-ай, сервисінді де қиратып алдың ғой,— деді Тұршабай ақырын ғана күңк етіп.

Шәрбан есін тез жиды. Машинаны қайта айналып жүгіріп барса, ақ дәке быт-шыт, көкала қызылала, сарыала сервисдің көкала, қызылала, сарыала сынықтары бүкіл орамды жауып кетіпті.

Осы шуды естіп үйдің екінші қабатындағы терезеден көз салған бөгде адамға мына көгілдір «Волганың» тө-

нірегінде әлде бір ойыншық бомба жарылған секілді болып көрінді. Әйтеуір ел де, жұрт та, қала да дін аман. Селдің екпіні осы бір болмашы оқиғамен тынды.

С

1968

Тайланның көргендерінен

Менің Тайлан деген ескі досым бар еді. Бірнеше жыл бір мектепте оқып, бір партада отырған дос. Ол кезде Тайлан қыздарға арнап өлең жазатын. Әдебиетпен шұғылданатын. Үлкен жазушы болуды арман ететін. Биыл ойда-жокта сол досыммен кездесіп қалдым. Бір үлкен трестің бастығы екен. Екеуміз ұзақ әңгімелестік. Балалық шағымызды еске алыстық. Мен оған сөз арасында:

— Баяғыда үлкен ақын болуды арман етуші едің ғой,— деп қойдым.

— Бәрі де жастық шақтың әуресі екен, тастадық,— деп жауап берді Тайлан.

Қоштасар сәтте ол менің қолымды қатты қысты да, жүзіме қарап сәл ойланып тұрып қалды. Содан кейін кітап сөресін ұзақ уақыт ақтара жүріп бір қызыл дәптерді алып шықты.

— Мынау бұдан біраз жыл бұрын жазған шатпақтарым еді. Тегі жазушы болып жарытпаспын деймін. Ала кет. Мүмкін керегіне жаратарсың,— деп маған ұсынды.

Үйге келген соң, достым сыйлаған дәптерді алып оқып қарасам, көңіл аударарлықтай көп нәрселер бар екен. Солардың кейбіреулерін жеңіл ғана жөндеп, жария етуді мақұл көрдім.

Шалғай мүдделер

Араға ұзақ жыл салып, ауылға бардым. Амандаса келген ағайын-туған, дос-жарандардың аяғы сейіле бергенде жіті басып қырма-сақал бір жігіт кіріп келді.

— О, Тайлан, аман-саумысың? Сағындырып-сағындырып бір-ақ келетіндерің-ай осы сендердің. Сау болсаң болты. Ал, кәне, зарықтырып келгенде әкелген не базарлығың бар? Әлгі астаналық деуші ме едіңдер,

әлде арнайы москвалық деуші ме едіңдер, немене еді, баса келген боларсың. Үлкен қалада жүрмін деп, мына кішкене аулыңды, біз сияқты құрбы, замандастарыңды ұмытып кетсең, өзін де оңбассың,— деп төпелеп сөйлеп, тақымдай бастады. Қасын ойнатып, жымың қағады, көзін қысып қояды.

Бұл Тәужен деген бір кезде пысық, іскер жігіт болатын еді. Ұзақ мезгіл колхозда есепшілік қызмет атқарған. Соңғы жылдардағы хабардан «Тәужен ішкілікке салынып кетіпті. Қай жерге барса да иығы сыймайды. Әр қызметтің басын бір ұстап, қонақтай алмай жүр»,— дегенді еститінмін.

— Бармағыңды сағындым. Бірдемең болса, шығар бері. Болмаса мына жерде дүкен де жақын. Жүгірте ғой біреуді. Осындай оңашада қағып тастайық,— деп Тәужен алды-артымды орап, елпілдеп барады.

— Көріп отырмын, тамағың кепсіп қалған екен. Дүкенге барып бірдеме әкеп бермесем болмас саған,— деп оңтайлана бердім...

Тәужен тамағын кенеп, қыпың ете қалды.

— Болса, ақаңның құлагеріне қай қылаң жетсін? Жетім баланың қарнындай ішінді кептегеннен басқа не қажеті бар шарап дегеннің.

Осы бір шақта есік тағы да шалқалап ашылды да, бір қолында ескі қара портфелі, екінші қолында домбырасы бар шоқша сақалды қарт кіріп келді.

Төр алдында отырған Тәужен қисая кетті.

— Е, аман жүрсің бе, балам? Баяғы өзің барда кәзетке бір өлеңім басылып еді ғой. Содан кейін сәті түспей-ақ қойды. Кәзет төңірегінде кілең бір бөрікраттер жиналып алса керек. Мықты дегеннің бәріне арызды айдап жатырмын. Хабары бір келсінші. Содан кейін қалай баспай отырар екен!— деп қарт маған қарады. Сол шақта оң жақ бетінің еті жыбыр ете түсті. Оң көзі жыпылық қағып кетті.— Ай, шырағым, сен жоқта көп дүние жазылды. Ескі хиссаларды қайта өлеңге түсірдім. Оқиын деп келдім. Отыр,— деді ол төр алдына жайғаса беріп. Домбырасын да күйлей бастады. Бұл сол колхозда тұратын Байбөрі деген қарт еді. Көп сөйлейтін, келсін-келмесін боратып өлең жаза беретін мазан қарт болатын.

— Ау, бала, сен осы қопандай бересің, бір жаққа бармақ па едің? Атанның лебізін тыңдамай ешқайда да

кетпейсін,— деді Байбөрі ақжағал болған қара портфельден қалың дәптерді шығарып жатып тағы да.

— Ой шал, онынды қоя тұр,— деді жантайып жатқан Тәужен.— Тайланның асығыс шаруасы бар. Ертең келіп оқы.

Байбөрі алақанын маңдайына тосып, төр жаққа тесіле қарады. Беті тағы да жыбыр етті.

— Бұл кім еді?! Әлгі Ыбыштың жаман Тәужені ме? Ой, арақ пен жуа сасыған мұндар неме? Жайына жат. Білем сенің не шаруаңның бар екенін,— деп Байбөрі шоқша сакалы шоштандап адуын сөйледі.

Тәужен басын көтерді. Шал портфелінің үстінде жатқан қалың дәптерді қолына алды. Салмақтап-салмақтап қойды. Содан кейін қас-қабағын ойнатып, қуақылана:

— Осы шатпақтарды да хисса деп... Отқа таста әрі,— деді.

— Әй, осы сен кімге жөн үйретпексің мұндар неме? Жоғал, бар!

Тәужен бір қулық сақтап, шалды әдейі шапқа түртіп отырғанға ұқсайды. Маған қарап көзін қысып қойды да:

— Бұл үйден кім мылжын болса, сол кететін болсын,— деді.

— Әкең жаман ғой, мұндар неме. Ыбыштан қайбір оңған бала туды дейсін.

Жігіт шықылықтай күлді. Шалдың бет-аузы тағы да жыбырлап кетті. Қарттың иығына Тәужен қолын салды. Жүзінен күлкі ізі жоғалып кетті. Балаға арнап ақыл айтып отырған үлкен адамша сөйледі.

— Қалжың ғой, Бай-екесі. Бай-екең екеуміз кейде осылай қораздарға ұқсап, ілінісіп қаламыз. Әйтеуір кегіміз жоқ бір-бірімізге. Ақсақалдың жазғандары да көп. Соны сен, Тайлан, ретін тауып бастырсаң деймін.

Байбөрі қарт шоқша сакалын сипап шалқая отырды. Тәужен шалға қарады.

— Ал, қосағасы, Тайлан болса, жаңа ғана келді. Жол соғып шаршаған да болар. Дем алсын. Ертең кел. Сонда оқырсың. Кәне сөйте ғой.

Шалдың беті тағы жыбыр ете қалды.

— Шырағым, сен келсейші ертең. Менің жайымды білесің ғой өзің. Сөз жүйесін түсінер кім бар мұнда?— деп жуаси сөйледі.

— Жарайды, енді ертең кел деп отырмын ғой. Бірінші күнді мына бізге, замандастарына берсеңші.

Жығыла қалатын Байекең де көрінбейді.

— Бір күн арақ ішпесен, ішің кеплес, балам. Сен кел ертен.

Байқаймын, Тәужен мен Байбөрі бірін-бірі алдайды. Арбасады. Бірінен бірі құтылғысы келеді.

Ал мен болсам, мылжың мен ішкіштің екеуінен де құтылғым келіп асығып отырмын.

Әлгі біздікіне қонаққа келгенде

Келесі күні ертемен тысқа шықтым. Аудан орталығынан қалаға қарай өтетін даңғыл жолдың үстінде, ұзын аққан Нұраның жағасына қоныстанған ауыл. Бұл бұрын өз алдына «Қызыл шілік» деп аталатын шарқы шағын, қауқары жоқ кішкентай ғана колхоз болатын. Енді «Париж коммунасы» деген үлкен колхозға қосылып, соның бір бригадасы ғана болып қалған екен.

Бригада демекші, «мұндағы бригадир кім еді?» деп ойлады. «Иә, Ахмет деп еді-ау түнде».

Сол кезде қара мұртты, дөңгелек күрең жүзді мығым біреу астындағы сыпсың торыны ойқастатып алдымнан өте берді. «Ие, ие, мынау Ахметтің нақ өзі ғой. Баяғы қалпы, өзгермеген тіпті».

— Амансын ба, шырақ?— деді ол анадайдан,— келгенінді естідім. Қол тимей жатыр амандасуға. Райком мен райисполкомды қонаққа шақырып едім. Асығып барамын. Кездесерміз әлі.

Ахмет атын тебініп қалып, желіп кетті.

Ие, мен онымен тағы да кездестім. Бұрын бұл колхоздың алыстағы жайлауда малы болатын еді. Сол мал жайын, жайлау жайын сұрадым.

— Жайлауда қазір совхоздар орнай бастады ғой. Әлгі жуырда біздікіне райком мен райисполком келді ғой. Сонда олар келер жылы жайлаудан мал айдатып алдырармыз деп айтты,— деп жауап берді.

Енді бірде тістің тазалығы, беріктігі жайында сөз болып еді. Ахмет отырып:

— Тісің таза болсын десең, шеснок же,— деп қойды.

Жұрт үндемей қалды.

— Нанбайсыңдар ма? Рас айтам. Әлгі біздікіне келгенде райком мен райисполком тістерін пиязбен тазалады ғой. «Шеснокпен тазаласа, тіпті жақсы. Тіс берік болады»,— деп айтқан.

Шіркін-ай, өзіндік түк ойы жоқ осындай жарамсақтар құрыса, кеудесіне нан пісіргіш, шенқұмар бюрократтар да азаяр еді-ау.

Құлпытас

Осы ауылда жатқанымда кешігіп бір суық хабар келді: көрші аудан орталығында тұратын Бекіш деген жолдасым бар еді. Қапылыста қазалы болыпты. Өлім деген айтып келе ме, он алты жасар баласы бар еді, қапияда мотоциклден құлап дүние салған.

Жолдас қақы осындайда өтелмей ме? Көңіл айтамын деп сол ауданға бардым.

Машинадан түскенімде Бекіш есіктің алдында тұр екен. Мені көріп әуелі езу тартты. Содан кейін қалың ет жеңді үлкен беті бұзыла берді. Жуан қарнын кеудеме тақап, талдырмаш денемді әлеуетті қолымен қапсыра құшақтап алды да, қарлыққан рабайсыз даусымен жылай берді.

— Сабыржаннан айрылдык, Тайлан.

Бекіш бір адым кейін шегінді де, көзінің жасын сұртті. Содан кейін:

— Бізді артына тастап сандалтып кетті,— деді.— Ал неғып тұрсыңдар? Үйге кірейік.

Бекіш бұл сөзді сабырлы қалыпта айтты да жуан денесін шапшаң қозғап үйге беттеді.

Жайғасқан соң да Бекіштің өзі сөйледі.

— Аруағы разы болсын, өткен-кеткендер айта жүрсін деп, басына биік құлпытас орнаттым. Үш ай басына түней жатып орнаттым. Күшке де тиді, титығымыз қалмады, Тайлан.— Бекіштің өңі тағы да бұзылды. Ол орамалын көзіне басты. Содан кейін:— Әйтеуір жұрттың бәрі де бұрын мұндай құлпытас көрген жоқпыз дейді,— деп қойды. Сабырлы қалыпқа келіп, салқын сөйледі. «Қанша айтқанмен ер ғой сабаз. Өзіне-өзі тоқтау салып отыр»,— деп ойладым. Сонда да әке көңілін жұбатар сөз тауып айта алмаймын. Бекіш кішкене көзін терезеге қадап, қайғысы да, қуанышы да жоқ дегдар бір кейіпте бір сәт отырып қалды. Содан соң түрегелді.

— Ал Сабыржанның басына барып, құлпытасын көріп қайтпайсыңдар ма?— Бекіштің даусы ширақ шықты.

«Мола басына барып қайтсақ» деген сөз тілімнің

ұшына үйіріле берсе де, жүрексініп отыр едім, енді өкініп те, қысылып та қалдым.

Біз молаға бет алдық. Қыстақтың жел жақ сыртынан өтетін шойын жолдан астық та, кішкене дөңге көтерілдік. Алдыңғы бір қыраттың сілемінде қалың мола көрінді. Солардың ішінен басына күмістен жарты ай орнатқан биік құлпытас ашық күнге шағылысып, ерекше жарк-жұрк етіп тұр.

— Сабыржанның құлпытасы анау,— деді май басқан іркілдек денесін зорға көтеріп дөңге қинала шыққан Бекіш. Алқына сөйледі. Содан кейін артта қалған темір жолға көз салды.— Бір жақсысы мына темір жол үстінен тіпті айқын көрінеді. Алыстан-ақ мен мұңдалап тұрады.

Біз мола басына келдік. Жан-жағын цементпен көмкерген жас қабыр. Бойындағы талантын аша алмай арманда кеткен бала қабыры. Үстінде көп гүл. Жазуы өше бастаған қара ленталар. Азғана уақыт өтсе де, ана жер мекенінен кеткен балғын бала өміріндей солғын тартып солып қалған.

Жел жоқ талма түстің тыныш шағы еді. Сонда да кең сахара кеңістігінің әлде бір алыс түкпірінде туған ыстық леп ауық-ауық соғып өтеді де, сол бір өңсіз, ажарсыз гүлдерді ойнатады. Мына бір кең тынысты тірлік дүниесіне сол өлім шіркіннің өзі де елбек қағып, ізет етіп тұрғандай.

Көз алдыма Сабыр елестеді. Ол бір лапылдап келе жатқан өрт сияқты еді. Сабақты да жақсы оқыған. Самолет моделін де жасаған. Колхоз малына шапқан үш көкжал бөріні де өзі жайратқан. Бәс тігіп ағысы қатты өзеннен де жүзіп өткен. Сабыр міне сондай еді. Менің көңілім бұзылды. Көзіме жас келіп қалды. Сол кезде Бекіштің самарқау даусы естілді:

— Бұл құлпытастың биіктігі алты метр. Бір жарым метрі жер астында.

Не есеп бұл? Сабырдай бала өмірін метрлеп қалай толтырмақшы?

Мен теріс айналдым да жүріп кеттім. Артымнан ырсылдаған, алқынған дыбыс естілді. Жүрегін май басқан Бекіштің демалысы бұл.

Бекіш мені қуып жетті. Қатарласа жүрді. Екеуміз шойын жолды кесіп өттік. Бекіш артына қарады, содан кейін дүние ісіне кейіген, ренжіген, бірақ қайғысы жоқ бір момақан даусымен:

— Әйтеуір, қолдан келгені осы болды. Жақсы-жаман екенін қайдан білейін,— деп күрсінді.

Бекіш ойын енді түсінейін дедім.

— Жоқ, орнатқан құлпытасың тым жақсы екен,— дедім мен.

«Рас па?»— дегендей Бекіш сұрана қарады.

— Жұрт жақсы деседі. Соларға ұнаса болды-дағы,— деді бір арба болып ентіге басып келе жатқан Бекіш.

Апыр-ау, сонда бұл құлпытас бала басына қойылған ескерткіш пе? Әлде даңғой әкенің атын шығаратын бірдеме ме? Түсінбедім.

Керемет қызық

Бір күні достым Бекберді екеуміз көшеде келе жаттық. Ол өзі бір сөз тапқыш, қуақы жігіт болатын. Әрнәрсені айтып, мені күлдіріп келе жатқан. Кенет алдағы көшенің пұшпағынан бір жігіт шыға келді.

— Әне, Кәкелей. Ал енді мақтанады,— деді Бекберді.

Кәкелей шынында да үркөппе даңғой жігіт болатын. Біз одан сырғақтай жүретінбіз. Бірақ бұл жолы бұрылып кетудің реті болмады. Бетпе-бет кездесіп қалдық.

— Бүгін бір керемет қызық болды,— деді Кәкелей салған жерден.

Тыңдағысы келмеген Бекберді сөзді басқаға бұрды.

— Бүгін күн қандай жақсы!..

Кәкелей менің қолымнан тартты.

— Қызық болды деймін керемет! Ортан қолдай бір сұлу қызбен таныстым. Айтып берейін,— деп Кәкелей өңмендей түсті.

Бекберді оның істік тұмсығына жиіркене қарады да:

— Бар, бұл қызығынды әйеліңе барып айт, қызықтың кереметі сонда болады,— деп теріс айналып кетті.

Бастық езу тартты

Мен өз облысымыздағы бір мекеме бастығының кабинетінде отыр едім. Бір уақытта ақ өнді, доға мұрын, шашы құлжаның мүйізіндей иірім-иірім болып құлағын

жауып кеткен біреу кірді де, менің қарсы жағымда тұрған креслоға сызыла келіп отырды.

— Біздің хатшымыз Атарманов,— деп таныстырды мекеме бастығы.

— Қараеке,— деп Атарманов көзін төмен салды.— Қараеке, әлгі Қарағандыға жүру мәселесімен... Соны анықтап алсам ба деп... шешіп берсеңіз жақсы болар еді...— Хатшы күмілжіп барып тоқтады.

Мекеме бастығы шықшытын қозғады. Содан кейін әжім үймелеген шегір көзін хатшысына аудармай қадап, біраз ыңылдап отырды да, жәй ғана:

— Сәрсенбі күні жүріп кеткенің дұрыс болар,— деп тізгіннің ұшын ұсына сөйлеп, маған айтып отырған шаруа жайын жалғай берді. Байқаймын, осындай қаруындағы адамдарына ырық бергенсіп, еркіне салғансып отырып, өз дегенін еткізетін адам ғой деймін. Сол босаң айтқан, былық еткізе салған сөзінің өзінде де кесім жатқандай сезілді маған.

Мен келген шаруамды бітіріп, кетуге айналдым. Мекеме бастығы шегір көзін тағы да хатшысына қадады.

— Ал, Атарманов, сонымен қашан жүретін болдың?

Қатшы шылымын сөндіріп күл салғышқа тастады да, шалқая отырды. Содан кейін:

— Алдағы сәрсенбіде жүремін. Жұмыс бар мұнда. Тез оралуым керек,— деп өз бетімен іс шешетін реуіште, шаруа қамын ойлағансып кесіп сөйледі.

Бастық сәл ғана езу тартты. Мен былай шыға бере «бюрократтар» осы сияқтылардан шығады-ау» деп ойладым.

Күлкі

Уақытша ұйымдасқан құрылыс тресінде істеп жүрген кезім еді, Алматыдан бір өкіл келе қалды.

Екеуіміз таңертең облыс орталығынан шығамыз да аудандарға барамыз. Салынып жатқан астық сарайларын көреміз. Бастық біреуге ақыл айтады. Екінші біреуге ұрсады. Ал үшінші біреудің жер-жебіріне жетеді. Қорқытады, қызметтен алып тастаймын деп столды ұрғылайды. Содан кейін... Ие, содан кейін қазіргі техника заманында жердің алыс-жақыны бар ма, тәйірі,— кешке қарай қала қайдасын деп бір-ақ тартамыз. Мен өкіл-

ді қонақ үйге алып келемін. Өзіне арналған бөлмеге жайғастырамын. Ваннасын дайындаттырамын, тамағын әзірлетемін. Ертеңіне машинаны алып тағы да қонақ үйге келемін. Бастық жуынғанша, тамағын ішкенше күтіп отырамын.

Несін жасырайын, мені мұндай «командировка» жалықтырып жіберді. Бірақ өкіл айтқан соң амал қанша, ұнатпасаң да үндемеуге тырысасың, дегенін істей берсең ғой.

Бұл бір өзі лайсаң, салқын шақ болатын. Ұзақты күн аспан әлемін тұнжыр күздің жылауық бұлты қоршап, жаңбыр бүркіп тұрды да, кеш түсе алақаншықтап қар жауып кетті. Біз бұл кезде «Қызыл қия» деген колхозға келген едік.

— Осындай қарбалас уақытта қонып жатудың өзі қылмыс болады. Қалаға жетіп бір-ақ тоқтаймыз,— деп өкіл кесіп айтты. Шофер жігіт желкесін қасыды.

— Қалаға әлі отыз шақырым бар. Жол болса, жаман.

— Далада қалып қойып жүрмейік,— дедім мен.

Өкіл үндемеді.

Амал қанша... зорға жүріп келеміз. Жентектелген жабысқақ қар машина шынысын соққылайды. Әлде біреу тасада тұрып әдейі атқылап тұрған секілді.

Машина жарығы үш-төрт адым жерге ғана түседі. Алдыңғы бет әуелі ақсұр перде ұстап қойғандай бозамық тартады да, арғы жағы қалың кілегей қараңғылыққа айналып тас-түйін болып кетеді.

Біз бір ағаш қылтасына киліктік. Машина қар аралас лай суды сызып келе жатыр еді, бір заманда арты бұлғандап, қырындай тартты да, күрт тоқтады. Содан кейін өрмекші торына түскен шыбындай зуылдай бастады. Ілгері де жұлқынады, кейін де жұлқынады. Сонда да лықсып барып әлгі бір өзі қазған шұңқырға түседі.

Біз машинадан шықтық. Өкіл шалбарының балағын қолымен көтеріп, аяғының ұшымен бірер рет жиіркене аттай берді де, тәйкесінен түсті. Мен оған қарамадым. Аяғымдағы керзі етікпен көстендей басып, машинаны итеріп жатырмын. Біраз уақыт өтті. Мен болсам терге малшындым. Шофер жерге түсті де, машинаны бір айналып шықты. Артқы доңғалақтарға үңілді. Содан кейін:

— Трактор сүйреп шығармаса, отырған шығармыз мықтап тұрып,— деді.

Енді бірде өкілге карасам, пальтосының жағасын көтеріп, желге жонын тосып бүкжиіп тұр екен.

— Ал енді не істейміз?— деді ол. Тісі-тісіне тимей сақылдап тұрғанын сонда білдім.

— Не істеуші едік. Осы арада жатамыз.— Ашу буса да сызды үнмен ақырын ғана сөйледім.

— Үсіп өлеміз ғой.

«Өзіңе де керегі сол еді»— деп қойдым ішімнен.

— Тым болмаса, жарты литр спирт болса...— деп өкіл бүкжие түсті.

Кенет ойыма сап ете қалды. Осы қылтадан екі-үш шақырым жерде орман қорушы Мұстафа дейтін қарт тұратын. Үйінде бір-екі рет болғаным да бар еді. Ақкөңіл, аңқылдаған мырза кісі болатын. Машинаны бір тәңірдің өзіне қалдырдык та, өкілді ертіп біз сонда тарттық.

Бағымызға кария да үйінде болып шықты. Түн ортасы ауып кетсе де, құрак ұшып қарсы алып жатыр.

— Ау, балалар, амансындар ма? Төрлетіндер, төрлетіндер. Ал, катын, іздесең таппайтын қонақтар келді. Қимылда. Ал, Тайлан, амаң-сау жүрсің бе? Бала-шағалардың дені сау ма?— Мұстафа қарт ортадағы аспалы шамға қолын қалқалады,— ал мына бала кім?

— Алматылық. Өкіл,— дедім мен кекетінді дауыспен.— Қалада тығыз шаруасы болып, түнделете жүріп кетіп едік, отырып қалдық.

Қарт онымды аңғармады білем, бәйек бола берді.

— Е, өз баламыз екенсің ғой. Былай шық. Ойбай-ау, балам, өзін жаурап қалғансың ба? Қатын, әлгі ана біреуің қайда еді? Әлгі бала келіп қала ма деп, сақтап жүрген тентек суынды айтамын.

Мен өкілге қарадым. Жақ жүні торайдың қылтанындай үрпиіп бозарып тұрса да, шегір көзі күлімдей қалған екен.

— Ал, шырақтарым, тонып қалған екенсіндер, тамақ піскенше жылына тұрындар,— деп қарт бір ала мойынның түбін көтере берді...

Өкіл қолының қалтырағанын сездірмейін дегендей, стаканды аузына еппен апарды да, төңкере салды.

— Пай-пай, жастың қимылы міне осындай болу керек қой,— деп Мұстафа қарт ауыз үйге қарай беттеді.

Өкіл тірілейін деді. Бетіне бірден қан жүгірді. Маған қарап басын шайқады.

— Форточкасы жоқ екен, қалай жатамыз?

«Онда далаға жат» дейін деп бір оқталдым да, өзімді өзім ұстап қалдым.

— Үйі кір екен. Электр жарығы жоқ,— деді ол тағы да.— Қалай тұрады?

Мен үй ішіне еріксіз көз салдым. Терезелері үлкен екі кең бөлме. Оң қабырғада әлі өңі таймаған парсы кілемі тұр. Мандай қабырғада шыныланған суреттер. Үй іші жинақы, таза. Жалғыз-ақ қабырғалар жергілікті жердің ақ балшығымен сыланған екен. Керосин шамымен сәл күңгірт тартады. Өкілдің «кір үй екен» деп отырғаны да сол болса керек.

Әлгіндей болмай буы бұрқырап үйме табақ ет те келді.

— Балалар дәмді әлгі айырымен жейтін шығар,— деп қойды қарт. Лезде-ақ шанышқылар, екі-үш бутылка ала мойындар да жетті.

— Балалар тоңып келді ғой. Бірер рет көтертіп жібер,— деп қарт ыдыс-аяқ әкеп жүрген жігітке қарады. Өзі шарт жүгініп отырды да, шоқша сақалының ұшын тарамдап, ерніне қыстырып қойды. Дәмді тамағымен бірге тағы да стакандар сылдырлады... Өкіл іркілмеді. Тастап-тастап жіберді де, етті көмекейлей асап жатыр.

— Алындар, шырақтарым! Бұйырған дәм ғой.

— Әй, шал, өзің бір жақсы шал екенсің,— деді бір кезде өкіл.— Ал мына үйің неге кір?

Мұстафа қарт естімеген, елемеген кейіп білдірді.

— Алындар, суытпай алындар, шырақтарым. Балам-ау, аузыңды ашып отыра бергенше, қонақтарыңды күтпейсің бе! Құйып жібер!

Мен өкілге қарадым. Байқаймын «ақаң» шіркін буына түсіп кеткен болу керек, көзі тұманданып, шалықтай бастаған екен. Мен жігітке «құйма» дегендей белгі бердім.

Өкіл аузын қисандатты. Содан кейін ебі кеткен қолын табаққа апарды. Етті шенгелдей алды да аузына апара беріп қарияға қарады:

— Ылғи ет жейсің, шал ә?

— Е, бұйырғанын, шырағым... Алындар, алындар, балалар. Сарқыт беретін келін жоқ мұнда.

Өкіл ықылық атып, шалқая берді.

— Біз бүгін осында жатамыз.

— Е, мына жеті түнде қайда бармақшы едіңдер. Жатасындар. Қатын төсекті қалың етіп салып береді.

— Бүрге жоқ па?— деді өкіл тілі күрмеліп.
Қария мазасызданып қалды.
— Ондайды білмейміз, шырағым.
— Ә, ылғи ет жегенше... ә? Әлгі ана борщ... Мына үйді айтам... кір...
Мұстафа қарт бар даусымен селкілдеп қатты күлді.
— Ха! Ха-ха-ха!..
Өкіл басын көтеріп алды.
— Әй, шал, неге күлесің?
Мұстафа сұсты бір қалыпқа түсті.
— Сіз сияқты лауазымды адам үйіме келіп, қолымнан дәм татып отырғанына қуанып отырмын. Қуанғандығымнан күлемін де...— деді ширақ үнмен.
Өкіл көзін шалықтата берді.

Қой, басқа біреу шығар

Бір күні ұзақ жүріп командировкадан келдім. Әйелім есікті ашты да:

- Сүйінші, Тайлан,— деп күле тұрып қалды.
- Жарайды, қалағаныңды ал.
- Сағынтай басқа қызметке ауысты,— деді.
- Рас па?— депмін мен қуанғандығымнан.

Сағынтай біздің көңілдес жолдастарымыздың бірі. Мен командировкада жүрер кезде оны облыстың бір жауапты қызметіне ауыстырады деген сөз болған.

— Бұл қызметке ауыстырса, айта жүретіндей етіп той жасаймын,— деп күліп еді Сағынтай. Тойын қойшы оның. Сағынтай сияқты жас жігіттің өскеніне, үлкен қызметке жоғарылағанына неге қуанбайын. Алдым да телефон соқтым.

— Ау, Сағынтаймысың? Амансың ба, ей? Ал қызмет орның құтты болсын.

Аржақтан құлағыма тосандау пан дауыс естілді.

— Бұл кім болар екен?

Мен қысылыңқырап қалдым. Сағынтай қоңыр дауысты, шапшаң сөйлейтін жігіт болатын.

— Бұл қайдан?

— Қайда звонить етіп тұрғаныңды білмесең, неге звонить етесің,— деді жаңағы дауыс айрықша бір салқын леппен.

— Мен қателесіп кеттім ғой деймін-ау осы? Маған Сағынтай керек еді. Сағынтай Өкімбаев.

— Ие, мен Өкімбаев,— деді телефондағы жігіт. Содан кейін аржағындағы біреулерге сөйлеп кетті. Мен аңырып қалдым.

— Иә, Өкімбаев тыңдап тұр. Не айтайын деп едіңіз?— Телефоннан қағаз сыбдыры естілді.

— Ау, сен Сағынтаймысың?

— Ие, бұл кім еді?

— Танымай қалдың ба? Тайлан ғой. Жаңа орнын құтты болсын!

Одан үн жоқ.

— Алло, алло. Сағынтай...

— Ие, Тайлан, тыңдап тұрмын. Не шаруаң бар еді?

— Командировкадан кеп тұрғаным осы. Сені құттықтайын деп...— деп күмілжідім. Содан кейін тағы да: «Осы рас Сағынтай ма?» деп түйткілденіп қалдым.

— Ау, сен рас Сағынтайсың ба осы, әлде ойнап тұрған басқа біреу ме?

— Тайлан,— деді телефондағы паң дауыс.— Ойын-ойын ғой. Ал қызмет бабында «сен, сен» деп дікектеуінді қоятын бол бұдан былай.

— Әй, қойшы... Сенің осы бір қулығың-ай.

— Рас айтамын. Соны болсын мұның.

Мен бірдеме дейін деп ойлана беріп едім. Сағынтай трубканы тастап жіберді. Телефон «тук-тук» деп өз әніне басып кетті.

Апыр-ау, бұл қәдуілгі мен білетін Сағынтай ма? Қой, басқа біреу шығар...

Төлжанның достығы

Міне, екі күндей де болған жоқ. Екі жылдық мектепті бітіріп шықтық. Жұрт жана қызмет орындарына кетіп жатыр. Ал, мен болсам, ие, мен Қазақстанның солтүстігіндегі бір қалаға аттандым.

Бейтаныс қала. Жаңа қызмет орны. Жаңа адамдар күтіп тұр алда.

Адам деген қызық қой. Осындайда ең алдымен ескі танысың, дос-жаран адамың болса, соны іздемейсің бе?

— Ие, мен білетін кім бар еді осы келе жатқан қалада?

— Еһ, Төлжан ше? Қәдімгі өзіміздің Төлжан Рсаевты айтамын. Менің көз алдыма безеулі томпақ бет, салпы ерін, орта бойлы қара жігіт елестей қалды. Ие, ие ол екеуіміз университетте бірге оқып едік-ау... Төлжан

журналистика факультетінде, ал мен... жә қойшы, менің қай факультетте оқығаным сөз болып па екен! Әңгіме екеуміздің бір құшақтасып бірге жатқанымызда емес пе? Біз студенттік кішкене дастарқанымызды да қызғанбайтынбыз. Елден келген сәлем-сауқаттар да ортаға түсетін.

Ал университетті бітірген күні ше? Бар ақшаны ортаға салып, достарымыздың басын қосқанды қайтесін?

Содан кейін Төлжанды шығарып саламыз деп, вокзал басына келгеніміз бар еді-ау. Тіпті ол да емес. Бәрінен де Төлжан екеуміздің құшақтасып сүйіскенімізді, ұмытпасқа серт беріскенімізді айтсаңшы!

Міне, сол Төлжан мына мен келе жатқан қалада тұрады. Несін жасырайын, тіпті осы қалаға келе жатқаныма қуанып та қалдым. Жолдағы бір станциядан оған телеграмма соғып жібердім.

Ие, сүйтіп, сағына күткен күнге де жеттім-ау, әйтеуір. Поезд вокзалға келіп тоқтады. Мен жүгіріп перронға шықтым. Қыбырлаған қалың жұрттың арасынан безеу бет Төлжанды іздеймін. «Ернің салпынып, бір тұтам мойнынды қылқындатып тұрған шығарсың бір жерде. Көзге түсе қалатын зор да емессің»,— деп күліп те қоямын.

Әлгіндей болмай жұрт та сиреп қалды. Төлжан болса, көрінбейді. Жүгімді көтеріп вокзал алдына өттім. Досым онда да жоқ болып шықты. «Әлде телеграмманы алмады ма екен? Әлде... поезд келетін күнді теріс көрсеттім бе? Айтпақшы, осы қай вагонда келе жатқанымызды айтпадым ғой деймін».

Осындай түйткіл ойлармен келіп таксиге отырдым. Бәрін де дұрыс көрсеткен, бәрін де айтып жазған сияқтымын.

«Мүмкін командировкаға шығып кеткен болар. Иә, сөйткен ғой. Әйтпесе мүмкін емес Төлжанның қарсы алмауы».

Қонақ үйге келіп орналасқаннан кейін де ойыма әртүрлі жорамалдар орала берді. Қойшы, бұл жерде отырып алып бал аша бергенше, неге барып келмеймін!

Мен Төлжанның қабылдау бөлмесіне келіп кірдім.

— Ырсаев жолдас бүгін ешкімді де қабылдай алмайды,— деді тырнағының көбесін тазалап отырған қыз.

— Алыстан келген адам едім. Төлжаның ескі жолдасымын.

— Бәрібір қабылдамайды. Арнаулы күн бар. Сонда келіңіз.

— Жоқ, айтып шығыңыз сонда да, Тайлан деген досыңыз келіп тұр деңіз.

Қыз орнынан зорға тұрып кабинетке кірді де, қайта шықты.

— Ол кісі телефонмен сөйлесіп жатыр. «Күте тұрсын» деді.

Ұзақ күттім. Содан кейін бір ой келді: «Әй, қойшы, Төлжанның есігін күзетіп отырмақпын ба?»

Ұшып түрегелдім де, кабинетке сып беріп кіріп кеттім.

Сонау төрдегі үлкен столдың ар жағынан бірдемеге үңіле қарап қара жігіт отыр. Кәдімгі салпы ерін Төлжанның өзі. Баяғы қалпы. Жоқ, ойбай-ау қалай семіріп кеткен өзі. Томпақ бет шелденіп, көзінің алдын май басып қалған.

— Төлжан!— деп дауыстап ұмтыла бердім.

Ол басын көтерді. «Бұл кім» дегендей май жауып кеткен жылтыр көзін маған қадады.

— Ау, Төлжан, танымай қалдың ба? Мен Тайлан ғой.

— А-а!— деп ыңыранды Төлжан.— Ие...

Мен сәл абыржыңқырап қалдым.

— Дәм айдап, қалаңа келіп қалдық.

— Өте жақсы болған,— деп ол сәл езу тартты. Содан кейін «айтар енді нең бар?» дегендей маған қарады. Кенет мен «Неге келдім осы?»— деп өкіндім. Аптыққан көңілім басылып қалды.

— Жәй амандық білейін деп...— деп күмілжідім аузыма сөз түспей.

— Рақмет, ұмытпағаның үшін,— деп Төлжан салқын ғана жымиды.— Ал, Тайлан, бір хат шаруамен отыр едім...

— Онда ғафу етерсің. Уақытыңды алдым ғой деймін...

— Басқа бір бос уақытты біліп алып келсеңші, Тайлан,— деді ол шығып бара жатқан менің соңымнан.

Бірақ мен Төлжанға қайтып бармадым. Оның бос уақытын аңдып жүрерліктей менде де уақыт болмай қалды. Біз бастапқы кезде не көшеде, не бір жиында кездесе қалсақ, салқын ғана бас шұлғысып жүрістік те, кейін тіпті бірімізді біріміз білмейтін адамдарша өтіп кететін болыстық. Әдепкіде оның бұл мінезі тым ауыр

болған еді. Келе-келе көндігіп кеттім. Оның үстіне жұмысқа да төселе бастадым. Достар да көбейе берді. Бұл қалада бұрынғы достым Төлжанның тұратынын ұмытайын дедім.

Бір күні көшеде маған қарсы келе жатқан Төлжанды көрдім. Ерні салпынып, езуін жия алмай күліп келеді. «Басқа біреуге білдірген ықыласы ма?» деп кейін қарасам, ешкім де жоқ! «Бұған не болған?» Сонда да көрмеген болып оңға қарай бұрыла бердім. Сол кезде:

— Тайлан!— деген дауыс шықты. Мен амалсыз тоқтадым.

— Амансың ба, Тайлан. Көзіңнің еті өсіп кеткен бе, немене? Қарамайсың ғой,— деп Төлжан күлді. Содан кейін келіп арқамнан қақты.

— Ойын ғой. Оқасы жоқ. Ал осы екеуміздікі не? Бірге оқимыз. Ұзақ жыл бір бөлмеде бірге тұрамыз. Енді міне танымаймыз бір-бірімізді. Жарайды, кіналаспайық.. Қызмет бабында ана-мына жағдай бола береді. Қара басынның мүддесінен мемлекет ісін жоғары қоймасаң, қызмет істей аласың ба? Жарайды, ол бітсін. Ал мен саған келе жатырмын, достым. Бүгін біздікінде боламыз. Семеймызды таныстырамыз. Кешікпендер.

«Төлжан дегенмен ақылды жігіт қой. Менің өкпелеп жүргенімді біліп келіп отыр ғой» деген оймен, айтулы сағатта оның үйіне бардық. Үй несі бізді жайрандап қарсы алды. Аяғынан тік тұрып күтті. Студент күндеріміз сөз болды. Көп отырдық. Көп тостарды көтердік. Түннің бір уағында бізді Төлжанның өзі шығарып салды.

— Қызмет деген бірде олай, бірде былай болады. Бәрінен де достық қымбат. Сол достықты бағалай білуіміз керек,— деді ол қоштасып тұрып.

Мен үйге қуанып қайттым. «Анада шынында да бір қауырт іспен шұғылданып отырған екен ғой. Әйтпесе кейін келерсің дер ме? Неге кейін бармадым екен десеңші! Ай намысшыл басым-ай»,— деп өкіндім. «Жоқ, райдан қайту керек. Төлжанның семьясына үйді көрсеткен жөн».

Осы оймен ертеңіне оған телефон соқтым.

— Алло, алло, мені Ырсаевпен жалғасаңыз.

— Қайдағы Ырсаев?— деп таңданды телефондағы әйел даусы. Баяғы өзім барғандағы тырнағының көбесін тазалап отырған қыз болса керек.

— Тәлкекті қойыңызшы. Маған сіздердің бастықта-рыңыз, Төлжан Ырсаев керек.

— Ырсаев бізде істемейді?

— Істемейді?! Қалай істемейді?

— Кәдімгідей істемейді. Бюрократтығы, мінезсіздігі үшін қызметтен шығып қалған.

Мен трубканы ұстап ұзақ тұрып қалсам керек.

— Телефонымызды босатпай тұрсыз. Трубканы са-лып қойыңыз,— деді жаңағы әйел даусы тағы да...

Алшақ мінездер

Жол үстінде едім. Тамақ ішейін деп вагон-ресторан-ға бардым. Екі даяшы жүр. Бірі қалың ерін, дудар бас, жирен шаш ұзын әйел. Барылдап сөйлеп, жер-көкті көшіріп жүр. Бет бақтырмайды. «Заказ алыңыз» деген-ге «келгенің жаңа ғой. Әкетіп бара ма?»— деп, «тама-ғыңызды тезірек әжеліңіз» дегенге «отыра тұр. Қызме-тіңнен қалып бара жатпаған шығарсың»,— деп үнемі нығыртып кері сөйлейді.

Ал, екінші бір бөлмеде талдырмаш, қара торы қыз жүр. Аяғын ұшынан басады. Жұрттың бәріне де езу тартып күледі. «Қазір» деп қалқи жөнеледі. Енді біреулерге «Айып етпеңіз, сәл күтіңкіреп қалдыңыз ғой деймін» деп, қолын кеудесіне басып иіледі. Ал жолау-шы болса: «Оқасы жоқ, сіздің қолыңыздан тамақ же-геннің өзі бір ғанибет емес пе»,— деп қояды. Әне бір ортадағы терезе алдында отырған екі жігіт пікір кітап-шасын сұрап алды. Содан кейін бірдемелер жазды да, күліп, қыздың қолын қысты.

Байқап отырмын. Сол қыз қызмет етіп жүрген жақ-та келушілер де көп. Ал біз отырған бөлмеде төрт-бес-ақ адам бармыз.

Мен екі даяшының қылығы мен ісіне қайран қалып бақылаумен болдым.

Бір заманда дудар басты шақырдым.

— Әкетіп бара ма?— деп гүж етіп қасымнан өтіп кетті ол.

Үндемедім. Шыдап отыра бердім. Ақыры дудар бас даяшының өзі келді. Мен есебін бердім де:

— Сізден бір сұрайтыным бар еді...— дедім.

— Ол не сұрақ?— даяшының қабағы жазылар емес.

— Жок, ашуланбасаңыз ғана сұраймын.

— Келген-кеткенмен тәлкектесер уақыт жоқ,— деп ол жүріп кетті.

Келесі күні тағы да ресторанға бардым. Бергі бетте кісі тым көп екен. Қара торы талдырмаш қыз кешегі бір қалпында подносын көтеріп, жұрт арасында қалқып жүр. Ал арғы бетте бір ғана жолаушы бар. Дудар бас әйел аяғын көсі салып буфеттің алдында отыр.

Мен сол жаққа өттім. Даяшыға тіс жарып ештеңе демедім. Тамағымды ішіп есебімді айырдым да, тұра бердім. Сол кезде дудар бас әйел сәл езу тартты:

— Кеше не сұрамақ болып едің менен?

Мен қайта отырдым.

— Жоқ, ашуланбасаңыз ғана айтамын.

— Ал ашуланбайын, сұрашы,— деді әуесқұмарлық жанған әйел.

— Рас ашуланбайсыз ғой?

— Рас ашуланбайын.

Мен оны қасыма отырғыздым.

— Сіз неге дөрекісіз?

— Сол ма?— Әйелдің қабағы қырыстана қалды.

— Сол,— деп күлдім мен.

Даяшы жаулығы да, татулығы да жоқ бір кейіпке келді.

— Білесің бе? Ана қызды көргенде жыным ұстайды менің. Ылғи қылмындап, жылмындап жүргені. Әдейі істейді. Жаныма тиетіні де сол,— деді дудар бас әйел.

Менің аңғарғаным да осы еді.

Қара торы қыз мына дудар бас әйелдің дөрекілігін көріп жібектей ширатыла түседі. Сөйтіп келушілерді өзіне үйіріп алады екен. Ал оның осы мінезіне мына дудар бастың жыны келіп, дөрекілене түсетін көрінеді.

Тәубе

Менің бір Балақай деген жолдасым бар еді. Балақай ұзақ жыл өлең жазды. Ақын болам деп әуреленді. Бірақ оның бұл талабы «бұқа буға, азбан дуға» болып шықты.

Мен бір күні оған:

— Осы сенің жасың болса отыздан асты. Ет пен терінің арасында жүрген жел сияқты бірдемен болса да көрінер кезі жеткен жоқ па! Бос әуре болмасаң, өлең-

ді қойсаң қайтеді?— деп ойымдағыны айтып едім, досым:

— Абай да өленді қырыққа кірген соң жазды ғой. Ақындықты Абайша бастамасыма кім кепіл?— деп жауап берді. Жүзіне қарасам, ойыны жоқ шын сөзі екен. Сонда мен:—«Құдай-ай, ғұмыр жасын ұзақ қыла көр! Егер отыз тоғыз жасында олай-пұлай болып кетсе, қарап отырып ашылмаған бір данышпан ақыннан айырылып қаламыз-ау!»— деп ойладым. Тәубе.

Өсек дәптері

Жолы түсіп біздің қалаға Халет деген жазушы келе қалды. Халет бір кезде тәп-тәуір өлендер мен прозалық шығармалар жазып жұрт көзіне танылып қалған жазушы болатын. Бірақ неге екенін кім білсін, соңғы жылдарда мүлде үндемей қойған еді. Ондай-мұндай жазып, әдебиет әуресіне түсіп жүретін адамның «ақын келіпті», «жазушы» келіпті десе құлағы елен ете қалатыны бар емес пе. Халетті жатқан қонақ үйіне іздеп бардым.

Аңқылдаған ақ жарқын, ділмар кісі екен. Әлгіндей болмай-ақ екеуміз де ескі достарша шұрқыраса кеттік. Ресторанға барып тамақ іштік. Қайта қонақ үйге келдік. Кешке театрға да бірге баратын болдық. Енді бір уақытта мен одан:

— Соңғы кезде не жазып жүрсіз!— деп сұрап қалдым.

— Не жазып жүргенді қайтесің, сен мынаны көр,— деп папкасының ішінен қалың бір қара дәптерді алып шықты да үрдіс шықылықтай күлді.— Міне бар жазушының басы осында. Соңғы жиырма жыл ішінде қай жазушы қай жерде не сөйледі. Соның бәрі бар.— Халет тағы да бар денесімен селкілдей күлді.

«Апыр-ай, жылдар бойы өсек терген. Оның орнына шын творчествомен айналысса, талай поэма, повестер туған болар еді-ау!» деген оймен күдерімді үзе үйге қайттым.

Бастықтың әйелі

Бүгін бір қызық оқиға болды. Бәрі де біздің мекемеге Шәріпхан деген жаңа бастықтың келуімен байланысты,

Обалы нешік, Шәріпхан аз күннің ішінде көп жұмыстар істеп тастады. Бұрынғы бастықтың төңірегіне жиналған жарамсақтар қызметтен қуылды. Жазықсыз шыққандар қайтадан жұмысқа алынды. Шәріпханның бұл ісіне көпшілік разы болып қалды.

Жақсыны жақсы дегеннің несі айып, бір жиналыста мен мінбеге шықтым да осыны айттым.

— Жолдастар, Шәріпхан кадр мәселесін жолға қойды. Өсек сөзге құлақ аспады. Кімді болса да анкетасына қарап бағаламай ісіне, қабілетіне қарап бағалады. Соның нәтижесінде жазықсыз қызметтен шыққан қабілетті адамдар арамызға қайтып келді.

Менің бұл пікірімді жұрттың бәрі де қостады. Мақтағанды кім жек көрсін, Шәріпханның өзі де разы болды.

Содан, келесі күні көшеде келе жатыр едім, бір ұзын қара машина алдымды кескестей беріп тұра қалды. Бүйрек бет, бауырсақ мұрын, толықша келген ақсұр әйел машинадан шықты да маған қолын берді.

— Тайлан, сәлеметсің бе?

«Апыр-ау, бұл қайда көрген адамым?»— деп ойлаймын. Тіпті алыс жақын таныстардың біріне де ұқсамайды.

— Сен, немене, Тайлан, танымай қалдың ба?— деді бауырсақ мұрын әйел менің абыржыңқырап қалғанымды байқап.

Мен күлімдеп жауап бердім:

— Расында да, сізді мен осы... ұмытыңқырап қалғандаймын ба, қалай?

Бауырсақ мұрын күлді.— Өйткені мені бұрын көрген жоқсың.— Содан кейін қолыңдағы редикулін сермеп ойнатып қойды,— бірақ білетін шығар деп ойлап едім.

— Тіпті, рас білмей тұрмын.

— Мен Гүлшайрамын ғой,— деді бауырсақ мұрын әйел.

— Гүлшайра?..

— Ие, ие, Гүлшайра,— деп күлді ол тағы да.

«Бұл қайдағы Гүлшайра? Гүлшайра деген қандай танысым бар еді менің?..»

Әйелдің бетіне кірбін жүгірді. «Апыр-ау, сұмдық болды-ау, қара басып Гүлшайраны неғып білмей қалдым екен ә?»...

— Шәріпханның жолдасы Гүлшайрамын,— деді бүйрек бет қатқыл үнмен.

— Кәдуілгі біздің мекеменің бастығы Шәріпханның ба? Ә, жақсы, жақсы...

Гүлшайра жеңгей қайта жадырады. Машинаны қоя берді де, мені қолтықтап алды.

— Шәріпхан сен жайында көп айтады,— деді Гүлшайра.— Тура мінезді, әділ пікірлі, қабілетті жігіт деп қоймайды. Бойынның ұзын, шашыңның қоюлығына дейін суреттеп берді.

Шынымды айтайын, мен қатты қуанып қалдым. Бұрынғы бастықтың тұсында сол «тура мінезділігімнен» аздап жапа шеккенім де бар болатын. Ал Шәріпхан өз қарауындағы адамның көп бастыққа ұнай бермейтін, жақсы-жаманды бетке айтатын туралығын құптайтын болса, көтермелейтін болса, қуанбағанда қайтесің. Бұл жақсылықтың нышаны. Бастық туралықты жақсы көрсе, енді ешкім қорғалақтамайтын болады.

Екеуміз жәй басып жүріп келеміз. Жұрттың бәрі де бізге қарайды. Қарсы келгендері Гүлшайраға ізет көрсетіп, амандасып өтеді. Біздің мына кішкентай қаламызда Гүлшайраның Гүлшайра екенін білмейтін адам тіпті кемде-кем-ақ екен.

Қызық, әр адамда бір әлсіздік болады-ау, ә? Дәл осы сәтте мына Гүлшайрамен қатар басып келе жатқаным сондай қуанатын сияқтымын. Әлде Гүлшайра біздің мекеменің бастығы Шәріпхан сияқты адамның әйелі болған соң ба, әлде осы бір әдемі киінген, қылықты әйелдің өз басынан айрықша бір қасиет таптым ба, тіпті білмеймін. Әйтеуір жұрт иіліп амандасып өтіп жатқан мына Гүлшайраның көңілінен жақсы орын алып, басқалардан гөрі жақынырақ болғаным әлдебір мақтанш сезімін тудырғандай. Қайтсе де көшені бойлап осылай жүре бергім келді.

Міне, мен Гүлшайрамен осылай таныстым.

Шіркін, Гүлшайра әйелдің төресі ғой. Үйіне барғаныңда қандай күтеді. Үнемі «біздің Тайлан» деп жалбақтап жатқаны. Басқаларды қалай қабылдап, қалай шығарып салатынын қайдан білейін. Гүлшайраның маған деген көңіл-ықыласы міне осындай болды. Не мінез-қылығыммен жақсы көріндім, білмеймін, тіпті.

Уақыт сөйтіп өте берді. Әрқайсымыз күнде мекемізге келеміз. Өз столымызға, өз орнымызға барып жайғасамыз да, өз қызметімізді атқара береміз. Бастық та күнде келіп өз кабинетіне кіреді. Әрқайсымызды бел-

гілі бір уақытта шақырып алады да, тапсырмаларын беріп жатады.

Осындай бір қалыппен өтіп жатқан көп күндердің бірінде, шынын айтайын, бастықпен біз келісе алмай қалдық. Мекемеміздің алдында үлкен бір науқан тұр еді. Соны өткізуде неге екенін кім білсін, Шәріпхан сылбырлық көрсетті. Тіпті кейбір мәселені шешерде жалтақтық, солқылдақтық жасады. Коллективтің бір жиналысында кейбір коммунистер шығып Шәріпханды қатты сынға алды. Баяулығын сынады. Сонда бастығымыз тұрып:

— Әй, сендер не айтып, кіммен сөйлесіп отырсыңдар? Не істесем де өз еркімде. Шаруаларың болмасын, тапсырған жұмысты біліңдер,— демесі бар емес пе? Шәріпханның аузынан мұндай сөз шығады деп кім ойлаған. Мен тіпті шыдай алмай кеттім. Түрегелдім де:

— Сіз өзіңіз не айтып тұрсыз? «Кіммен сөйлесіп отырсыңдар?»— не деген сөз бұл. Біз кіммен сөйлесуші едік? Біз коллективтің жиналысында отырмыз. Сіздің басыңыздағы кемшілік айтылса, орынды айтылды. Мойындау керек оны,— деп салдым. Жұрт шулап бізді қосшап кетті.

Шәріпхан дегенмен ақылды жігіт қой. Көпке топырақ шаша алмайтынын тез түсінді. Райынан қайтты. Содан кейін жинала отырып жоспар жасадық. Науқанды тез өткізудің қамын ойлап, жана шаралар белгіледік. Әңгіме осымен тынды. Біз Шәріпханмен баяғыша көңілді қоштасып, қызмет аяғында үйді-үйімізге тарادық.

Ертеңіне күн жексенбі болатын. Таңғы тамақты ішкеннен кейін баламыз екеуміз көшеге шықтық. Кенеттен баяғы қара машина тағы да алдымыздан көлденеңдей қалды. Ішінде Гүлшайра отыр. Мен баяғы бір қуанышпен ұмтыла бердім.

— Оһо, Гүлшайра жеңгей...

Гүлшайра машинаның есігін ашты да қабағын түйді.

— Әй, осы сен шірік, менің байымда не шаруаң бар. Тиісті нанымды жеп жайыңа жүр. Әйтпесе аяғың аспаннан келеді.

Мен бірдеме дейін деп жатыр едім, есік сарт жабылды да, қара машина сырғи жөнелді.

— Папа, бұл кім? Неге саған ашуланады,— деп сұрады аңырған балам.

— Бұл ма? Бұл бастықтың әйелі. Бастықтың әйелі болған соң ашуланатын шығар...

Бұдан басқа не деп жауап берермін мен оған,

Сәлем хат

«Ал, Кеңеке! Қалай үй іші, мал-жан, бала-шаға аман ба? Қадірлі Сақып жеңгеміз де денсаулықтың арқасында шапқылап жүрген болар?

Бізден амандық білмек болсаныз жаратылыс берген дәулеттің арқасында тиісті ғылым жолында бар өмірді сарп етіп жүріп жатырмыз. Кірген кіріс болмаса, шыққан шығынымыз жоқ, әйтеуір. Қала іші анада өзіңіз көргендей.

Сізге айтарлықтай жаңалық, өзіңіздің Перизат келінііз бір трюмо алды. Үш қанатты үлкен шар айнаны солай дейді ғой. Білмейтін болсаңыз жадыңызға ұстарсыз.

Енді не айтуға болады сізге? Ие, бәлендей айта қаларлық ештеңе жоқ енді. Айтпақшы, ұмытып барады екем ғой. Ие, ие, зарплат жәйін айтпаппын ғой. Анада біздің мекемеде жалунаны қысқартады, оның есесіне жазған ғылыми еңбекке гонорар төлейді, деген бір қаңқу тарап кеткен болатын. Ғылым жолында бар өмірімізді сарп етіп, ұйқы, күлкі көрмей балық көзденіп жүргенде жалунаны қысқартатыны жарамаған екен, қайта өсіруі дұрыс еді,— деп қынжылып жүруші едік, әйтеуір, жаратылыс берген дәулеттің арқасында азайтқан да, көбейткен де жоқ. Көбейтпесе көбейтпей-ақ қойсын. Азайтпаса болды да. Гонорар табамын деп қаламынды қашанғы сүйреңдете бересің!

Айтпақшы гонорар демекші, әдебиеттік нәследие қақында... Өзіңіз алдырып оқып тұрам деп біраз пікір айтқан ана бір журнал бар еді ғой, сонда жарияланған мақаламды айтпай кетіп барады екем-ау. Ие, сонда әдебиеттік нәследие жайында мақалам шыққан болатын. Көргең боларсыз-ау. Соны осындағы бір қадірлі үлкен адамымыз оқып шығыпты. Сол кісі бір жиында «Жетіс-кенов Құдайберді мына мақаласына қарағанда жеребец науки екен»,— деп салды. Жұрт ду күлді. Мен де күлдім. Күлсем де ойланып қалып едім. Оным бос бекершілік екен. «Жеребецтің» «айғыр» дегеннен басқа «абыз» деген де мағынасы бар екен! Біреулер: «абыз-

ды» орысша «жрец» деп айтады деп таласады. Таласса таласа берсін. Одан ұтылып жатқан мен жоқ. Өйткені «ғылымның абызы» десе, аржағында «нағыз» деген сөз тұрғанын өзіңіз де түсінесіз ғой.

Сіз кеткеннен кейінгі аз ғана жаңалық-қуанышымыз, міне осындай, Кеңеке.

Ал Кеңеке!

«Тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні бар» дегендей, сіз кәрі, мен жас болсам да, тілегі бір адамдармыз ғой. Сөзімнің тоқ етерін айтайын енді.

Сіз ғой анада жұбайыңыз Сақып екеуіңіз біздікіне келіп, біраз аунап-қунап жатып кеттіңіз. Келеріңізде біздің қадірлі жиен Кәдірбайдың атын атап келдіңіз. Сіздің өзіңізден түсінгенім сіздің жамағатыңыз Сақып жеңгейдің інісі біздің Кәдірбай үйіндегі жиен келіннің төркін жағындағы біреудің қызына үйленген екен. Содан кейін мен сізді Кәдірбай жиенге құда, маған ілікшатыс деп қабылдадым. Перизат келініңіз екеуімізде ес қалған жоқ. Барымызды алдарыңызға тарттық. Ііліп жастық, жатып төсек болдық. Колдан келгенше сыйлап бақтық. Тіпті мал базары мен толқушкаға апарайық деп ниет білдірдік. Бірақ Сақып жеңгей екеуің «мал таңсық па бізге! Барокла деген ауылда да бар. Театрларыңды көрсетіңдер дедіңіздер ғой. Сонда да бір көлденен сөз айттық па? Қабақ шыттық па? Дегендеріңізді мүлтіксіз орындап, драмаға да апардық. Оперныйға да апардық. Талай ойындарды көрдіңіздер. Сақып жеңгей сонда бізге «Тәңір жарылқасын. Өркендерің өссін!» демеді ме.

Сонымен сіздердің ауылға аттанар уақыттарыңыз да болды. Қоштасып тұрып Перизат келініңіз екеуімізге көп алғыс, рақмет айттыңыздар. Біз де сіздерге разы болып қалдық. Несін жасырайын, сіздердің арқаларыңызда біз де бұрын көрмеген постановкаларды көрдік қой. Ол үшін сіздерге де көп-көп рақмет. Перизат келініңіз «Өздері бір дені-басы чистәй, культөрнәй қарттар екен» деп көпке дейін аузынан тастамай жүрді.

Сөйткен сіз мақтаған қыздың кебін киіп, еліңізге барған соң, «Жетіскенов Құдайберді бай-ақ тұрады екен. Бірақ газет алдырып оқымайды екен. Тым болмаса үйінде бір кітап болсайшы!»— деп жұртқа жайып жіберіпсіз. Соныңызды Перизат келініңіз естіп өкпелеп қалды: «қолымнан дәм татқан кісі еді. Онысы несі»,— деп. Ие, әйел деген өкпелемесе, жүре алмайтын халық

кой. Әңгіме өкпеде емес. Бірер ерекше жәй бар еді. Сіз оны аңғармапсыз. Мен сізге әдейі арнап хат жазғанда соны баяндайын деп отырмын. «Тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні бар» десек, сол түйін мынадай: «Тым болмаса үйінде бір кітабы болсайшы!»— Қадірлі Кеңеке! Осы сөзді сіз қалай аузыңыз барып айта алдыңыз екен? Соған менің таңым бар. Рас, менің үйімде кітап жоғы өтірік емес. Бірақ менін өзім ше? Мен өзім сол кітапты жазушы емеспін бе? Соған қалай ой жүгірте алмадыңыз екен, Кеңеке! Әрі кітап жаз, әрі кітап сатып ал! Сонда не болғаны. «Өзің үшін еңбек етсең, өзің үшін оттаған хайуанның бірісін»,— деп Абай дана айтқандай. Кітапты өзің сатып алу үшін ғана жазсаң, өлім ғой. Ие көкейіңізде «көркем әдебиет кітаптарын неге жинамайсың?» деген сөз отыр ғой. Оған да жауап дайын. Өзің түгіл әкеңді де білемін дегендей мен ондай кітаптар түгіл оларды жазған жазушылардың өздерін де білемін. Бірімен бырперанс, екіншісімен белиард ойнайсың. Үшіншілері біздің мекемеге де келіп тұрады. Төртіншілерімен қонақта бірге боласың. Ал қалғандарын былай танысың.

Өзіңіз айтыңызшы, егер кітап оқымасам, білімсіз болсам, «жеребес науки»,— деп неге атайды мені? Бұл сөзіңіздің үстірт айтылған сөз екенін өзіңіз де аңғарған боларсыз енді?

Ал енді «газет оқымайды екен»— деген сөзіңізге келейік. Батыл айтсам өкпелемессіз, Кеңеке! Бұл да қате пікір. Газетті оқу, керегін қорытып алу былай тұрсын, оның қалай шығатынын да білемін. «Метромпаж», «оттиске», «набор», «линатіп», «клише» деген терминдерді естігеніңіз бар ма, сірә. Ал мен соның бәрін де білемін. Рас, үйге мен газет жаздырып алдырмаймын. Мен жаздырып алдырмасам да, мен істейтін мекеме жаздырып алдырмай ма? Газет жаздырып алдырмаса, оның өзі қандай мекеме болғаны сонда? Осы арасын ойладыңыз ба сіз?

Жарғақ құлағымыз жастыққа тимей таңғы сегізде жылы төсектен тұрып, тоғызға қызметке кетіп, содан кешке мұзды аяқ болып бір-ақ оралып жүргенімді өзіңіз көрмедіңіз бе? Ұзақты күн сонда газет оқымағанда не бітіреді деп ойлап едіңіз? Әрине «шошқа тағалады» деген ой сіздің басыңызға да келмейтінін мен жақсы білемін. Бар ғұмырды онсыз да ғылым жолына сарп етіп жүргенде, мекемеде отырып тесіл қағазға, үйде

отырып тесіл, сонда денсаулықтан не қалады? Ойлаңызшы өзіңіз? Оның үстіне үйге келген соң, қатынына, бала-шағаларына қарау деген де бар емес пе? Үй шаруасы деген, базар базарлау деген қайда? Тамақ ішуің, тынығуың, көшеге шығып прогулка жасауың, ұйықтауың, тағы сондайлар толып жатқан жоқ па? Тіпті ойда-жоқта бір жолдастарың сап ете қалды. Мен газет оқитын едім, сендер кетіндер деп қалай айтасың? Болмаса, бір танысың қонаққа шақыра қалады. Газет оқимын деп оған қалай бармай қаласың! Тағы да сондай мың түрлі істер бар емес пе? Оның бәрін несіне тәптіштей теріп айта берейін.

Ай, Кенеке-ай! Мен сізге өкпелемеймін ғой. Сонда да өзіңіз, бір шаруа бақтаған адамша сөйлеп кетіпсіз дәл бұл жерде. Өкінішті-ақ. Оны енді өзіңіз де түсініп, қынжылып отырған боларсыз. Бірақ мен сізге ағат сөйледіңіз деп өкпелемеймін. Оған қысылмаңыз. Әркімнің бір жеткен жері болады ғой. Мен оны жақсы түсінемін. Сізге айып жоқ.

Хош сау болыңыз. Ғылыми сәлеммен сізді құрметтеуші, ғылым кандидаты

Құдайберді Жетіскенов».

Оқушының есіне! Мен бұл хатты Тайлан досымның маған сыйлаған дәптерінің арасынан таптым. Тегі асығыс жазылса керек. Логикасы мықты, дәлелді болғанымен грамматикалық біраз қателері кетіп қалыпты. Түзеп оқуларыңыз сұралады (С. Ш.).

Ысқақтың мінезі

Біз бір мәжілістен шыққан едік. Әнуар дейтін жолдас мені қолтықтап былай алып шықты да, жуырда ғана өзі куә болған бір қызық жәйді қызу айта бастады. Сол шақта қасымызға қырынан қарағанда таңқы мұрнын жасырып тұратын екі беті екі төбедей болып, шоң желке бір жігіт жетіп келді. Бұл біздің Ысқақ деген танысымыз. Ол Әнуар әңгімесіне құлақ салған жоқ. Қатты дауыстап, жиналыс жайында бірдеме айта бастады. Сәл ренжіңкіреп қалған Әнуар:

— Сен тұра тұрсаңшы енді, мен айтып бітірейін де,— деп жымия күлді.

Сол-ақ екен, Ысқақтың шикіл сары келбеті күреңітіп жүре берді.

— Осындай аристократтықты қайдан үйренгенсіңдер осы? Қит етсе танауларыңды көтеріп, кірпияздана қаласыңдар,— деді ол ашуға булығып.

Әнуар ұяң жігіт еді. Ысқақтың шынға сілтеп кеткенін көріп, ұялып қалды.

— Ойын ғой, Ысқақ ғафу ет, ал құдағымыз сенде.

Ысқақ қолын бір сілтеді де, бұрылып алып бір-ақ тартты.

Маған бір ой келді: Жақсы, Ысқақтың өзі келіп әңгіме айтпақ болғанда тыңдамаған Әнуардікі теріс-ақ болсын делік, ал сонда оның осы бір мінезін не деп түсінеміз?

Бұл жала

Масаңбай екеуміз бір кезде бір артельде істеген едік. Ол өзі Отан соғысының мүгедегі болатын. Бұл артельде мүгедектердің бетін ешкім қақпайтын еді. Әлгі есімде, мейрам біткен оларға айрықша қуаныш әкелетін. Кәсіпшілер одағының жергілікті комитеті ақша шығарып, Масаңбайға, Масаңбай сияқты басқа мүгедектерге бағалы сыйлықтар жасап тұратын.

Масаңбай бір мейрам қарсанында жаңа үйге көшіп шыққан. Масаңбайға мүгедекке арналған машина да бергенбіз. Масаңбай мемлекеттен жәрдем де алып тұратын. Масаңбай:

— Ие, соғыста қанын төгіп, бір аяғынан айырылып келген Масаңбайдан Отаны несін аяп қалды дейсін.

Бірақ Масаңбайдың қызба бір мінезі бар еді. Реті келсін-келмесін «менің майданда қаным төгілген»,— деп, тіпті балдағын ала жүгіретін кезі де, кейде қиястанып жұмысқа шықпай ішіп қалатын кезі де болатын.

«Мұның қалай, Масаңбай, сомадай болып ұят қой»,— деп, ұялтайын десең, «Контуженмін ғой, өзімді-өзім ұстай алмаймын»,— деп кінәнің бәрін басқа бірдемеге аудара салатын. Ал артель коллективі Масаңбайдың сол мінезін кешіре беретін. «Қайтсін, қаны бұзылған, контужен ғой»,— деп қоятындар да болатын.

Содан бері бірнеше жыл өтті.

Міне, ойда-жоқта сол Масаңбаймен кездесіп қалдым. Мен онымен көшеде кездестім. Көшеде болғанда

да... Ие, несін жасырайын. Масанбай көрінгенге қолын жайып, сызды тротуарда отыр екен. Бет-аузы көнектей, қасында бір бос шыны жатыр. Тұқыл аяғын балдағының үстіне салып көрінгеннің етегіне жармасады.

Мен оның қасына келдім.

— Әй, туған, құдай тілеуінді берсін, бала-шағаның игілігін көр. Қайыр садақан болса...— деп маған алақанын соза берді. Мен оған... ие, мен оған қолымды ұсындым. Масанбай шошып қалды. Көзін ашты да маған тіке қарады. Танымаған түр білдірді де теріс айналып кетті. Ілгері жүрдім. Құлағыма тағы да әлгі бір шерлі дауыс естілді.

— Құдай тілеуінді берсін, бала-шағаның игілігін көр...

Ал менің көз алдыма Масанбайдың жеңіс жылы туған, Жеңіс деген баласы елестеді. Арықша келген таңқы мұрын анасы елестеді.

Менің жан дүнием шайқалып кетті. Бес-он тиын бақыр үшін басқаға бала-шағасының игілігін тілеп, ал өзі игіліктен безіп кеткен Масанбайдың осындай халге жетуіне кім кінәлі?! Бетін қақпайтын, мейрам сайын бағалы сыйлық беріп жүретін баяғы кішкене коллектив кінәлі ме? Әлде сол қамқорлықты көтере алмаған Масанбайдың өзі айыпты ма?

Мен артельге бардым. Масанбайдың үйінде де болдым. Артель адамдары ескі мүшесін көріп қуанысып қалды. Баяғы таныс та ыстық жүздер. Ұлы Отан соғысының баяғы өзім білетін мүгедектері. Тек солардың арасында Масанбай ғана жоқ.

— Масанбай ішіп кетті ғой,— деп бір мүгедек күрсініп қойды.— Жұмысқа жұмалап келмей қоятын болды. Содан соң жарымжандар үйіне тапсырып едік. Одан да кетіп қалыпты.

Елден ерек Масанбайға не сойқан болған апыр-ау?

Мен осы сұраққа жауап іздедім. Несін жасырайын, жазушы болмасам да Масанбай жайында әңгіме жазғым келді, мүмкін сәтімен шығып жариялана қалса, Масанбайға, Масанбай сияқты азып кеткендерге ой салар. Райдан қайтарар. Бірақ қалай жазу керек? Ненен бастау керек? Қалай аяқтау керек. Мұның бәрі мен сияқты «жазушыға» ана Масанбай өмірінің өзіндей шешілмес жұмбақ сияқты болып көрінді.

Мен... ие, мен ақыл алайын деп сыншыға тарттым. Ол өзі облыстық газетте боратып мақалалар жазып

жүретін, кездесе қалсаң: «Алматыдағы ана жазушы анадай, мына ақын мынадай»,— деп әркімге бір ат қойып, айдар тағып жүретін атақты сыншы болатын.

Мен барғанда сыншы кезекті мақаласын жазып отыр екен. Көзілдірігін алып, көзін уқалады да, қаны қашқан аш өңін маған бұрды.

Мен Масанбай жайын айта бастадым. Сыншы нұры тайған жансар көзін қабырғадағы бір нүктеге қадап қимылсыз тыңдады. Ашынған да, толқыған да жоқ. Құптағаны да, қарсы болғаны да байқалмады.

Сыншы менің әңгімемді тыңдап болды да, жаны жоқ, өлі дауыспен:

— Біздің өмірімізде мұндай нәрсе болмайды. Бұл, бұл жала...— деді.

— Қалайша жала?.. Мен мұны өз көзіммен..

Сыншы мені тыңдамады. Көзілдірігін қалқандай үлкен құлағына ілді де қаны қашқан өңін төмен салып, істік тұмсығын жазып отырған қағазына тақай берді...

1960

АЛТЫН САҒАТ

Пенде шіркінге жол дегенің қайда түспейді! Өз мекемеміздің шаруасымен кеше ғана Қазақстанның солтүстігінен келіп едім, міне енді Қиыр Шығысқа бет алып барамын.

Жол болса ұзақ. Осындай алыс сапар үстінде екі қолыңның алдына сыймай қалатын әдеті емес пе.

Зеріге бастайсың. Содан ба, жаңа бір таныстықтарды іздейсің. Сөйтсе де соның бір қисыны келе қоймайтын да кезі болады екен ғой. Оны мына қасымда жатқан жолаушыға қарап айтамын. Екеуіміз қарама-қарсы отырып тамақ жейміз. Не болмаса, терезе алдында қатарласа ұзақ тұрып сыртқа қараймыз. Одан жалықсақ, төсегімізге келіп шалқамыздан түсіп жатамыз да кітап, газет оқимыз. Сонда да әлі бір тілдескен жоқпыз. Шынымды айтсам, таныссам екен, сөйлессем екен деп ынтығатын да сияқтымын. Бірақ инені мен сабақтағым келмейді. Оны ма себеп те жоқ емес.

...Поезд бір станцияға келіп тоқтаған еді. Мен далаға шығып олай-бұлай жүріп бой жазып, қайтып келсем,

купемде жуантық бір сары отыр. Үстінде макинтош. Қолында белбеулі жуан портфель. Ең алдымен менің көзім оның кейпіне түсті. Жоғары қарай әнтек көтерілген дөңгелек иегі, май басқан үлкен бұғағынан мүлде көрінбейді. Екі танау кіші-гірім екі апан сияқты, кеңсірікке тік түсіп, таңырайып қалыпты. Мұрын дегеннің бар белгісі осы ғана. Ал қабақ болса, ернеусіз көлдің жағасы секілді, жылмағайланып барып, жалпақ маңдайымен астасып жатыр. Осы бір кейпіне әуендесіп селдір шашы да шалқасынан жатқыза таралған. Сонысына қарамайды, кеудесін де тік ұстап, шалқақтай береді. «Шалқақтасаң шалқақтай бер,— деп қоямын ішімнен.— Оған менің нем кетеді». Міне, содан бері үш күн өтті. Таныстығымыз әлгі.

Өмір деген қызық қой. Ұлы оқиғалардың тағдырын кейде болмашы бір себептердің шешіп кететіні бар емес пе! Айталық, Наполеонның Ватерлоода жеңілуіне себеп болған — кейінде қалған әскерінің үлгіріп жетпеуі екен. Егерде ол әскер үлгіріп жетсе ғой... Әрине, дүние тарихының талай беттері басқаша жазылған болар еді-ау... Спартактың да тағдырын ат шешкен. Архимед те солай. Егер ол барып моншаға түспесе, «Эврика — таптым!» деп айқайлап, тыр жалаңаш жүгіріп шықпас еді далаға. Ал далаға жүгіріп шықпаған болса, бәлкім Сиракуз патшасы Геронның тәжіндегі алтын-күміс санаусыз қалар ма еді, әлде қайтетін еді?! Міне, достым, солай бәрінің де тетігі елеусіз де болмашы бір себептерде жатыр.

Дәп сол сияқты бір кішкене кілтпан болмағанда, мына жуантық сары екеуміз де ренжіскен адамдарша қоңторғай қалпымызда жөн-жөнімізге кете баратынымыз хақ еді. Кілтпан деп отырғаным кәдуілгі сағат. Құдайдың дес берісінде дәл уақытымен арамызға килікті де, манағы ешқайсымыз сабақтағымыз келмеген инені сабақтап жіберген!

Жігіттің аты Баржақсы болып шықты. Хабаровск өлкесінде көптен көріспеген ағайындары болады екен. Кәдуілгі кезекті демалысын пайдаланып, соларды іздеп келе жатқан беті.

Әрине, Баржақсы екеуміздің танысуымыз анау айтқан елеулі оқиға да бола бермес. Сонда да екеуден екеу отырып алып, үндемес ойнау дегенің сондай қиын-ақ екен. Міне, танысқаннан кейінгі жағдай басқа. Купенің іші нұрланып сала берді. Оның үстіне Баржақсы айтқан

өңгімені тыңдаймын деп уақыттың қалай өткенін де аңдамай қалыппын. Ал асыққан, ала көңіл болған жолаушыға уақыттың тез өтуі — мың да бірден табылмас шипалы ем сияқты болатыны айтпаса да түсінікті ғой.

Бәрі де сағаттан басталды дедім ғой. Мен төсегімде жатқанмын. Не істер екен деймін бе, қайдам, әйтеуір жуантық сарыға ауық-ауық ұрлана қарап қоямын. Ал анау болса, менімен шаруасы жоқ, газетке үңіліп отырған болатын. Бір мезет әлдене оқыс ойына келген адамша қауырт қимылдап белбеулі жуан портфелін ашты. Әлгі «будильник» деп аталатын сағат бар ғой, сондай бір қоныраулы кішкене сағатты алып шықты. Әуелі құлағына апарды. Содан кейін бұрап, олай бір, былай бір сілкілеп, біраз отырды. Басын шайқады. Ақыры маған бұрылды да:

— Айтып жібермес пе екенсіз уақытыңыз қанша болды?— деп сұрады.

Жуантық сарыны мұндай сыпайы деп кім ойлаған. Ұшып тұра келдім де, шалбарымның кішкене қалтасына қолымды сала бердім. Қол салатын себебім, менің сағатым «Павель Буре» деп аталатын, алтын жалатқан ашпалы қақпағы бар репетейсіз тым үлкен, атам заманғы бір қалта сағаты болатын.

«Павель Буренің» менің қолыма қалай түскені де тіпті жадымда жоқ. Әйтеуір бері салғанда, соңғы бір жиырма жылда сенімді серігім болып келе жатқаны анық. Соғыстан кейін сағат дегеннің не бір кереметтері шықты ғой. Сонда да «Павель Буре» кейде бірер минут ілгері кетіп, кейде бірер минут кейіндеп қалып жүргенімен, соншама ұзақ мерзімнің ішінде бір сәт алдап, жұмыстан кешіктіріп көрген емес өзімді. Көксау шалдың кеудесінше сырылдап соғады да тұрады әмәнда. Содан ба, әлде жасым болса келіп, жылтыраққа жүгіргім келмейтінінен бе, немесе, кем-кетік, ой-шұқырының бәрін де түсініп, тоқтап қалар болса түртіп қалып, нұқып қалып дегендей жүргізіп алып жүре берер дағдым болған соң қимаймын ба, тіпті қайтсе де жоғалып қалмай қалтамда салдырлап жүре бергендігінен бе, кім білсін, әйтеуір өзгертейінші осыны бір, жаңа да жақсы сағат алайыншы бір деген ой келіп көрген емес маған. Жаңа костюм киген сайын, шалбарымның мықын қалтасын үйдегі жөнгелеріне кеңейттіремін де, добалдай «Павел Буремді» салып алып тарта беремін қашанда.

Міне, қолақпандай етіп сол «Павель Буремді» шы-

ғардым ғой тағы да. Бағзы бір ертегілерде: «Бір сандықтың ішінде бір сандық, оның ішінде тағы бір сандық. Сол сандықтың ішінде қара дәудің жаны»,— деп келеді ғой. Дәл сол сияқты. Тырс еткізіп, күнгірт тарта бастаған алтын қақпағын аштым сағаттың. Оның ішіндегі кішкене қақпақты және аштым. Сосын барып уақытты айттым.

Байқаймын, жуантық сарының көзі сағатта. Іздеген жоғы табылғандай ішіп-жеп барады. «Бәлен уақыт болды» дегенім өз жайына қалды. Сенбей тұрсың ба дегендей, мен сағатты шынжырынан ағытып алдым да, ілгері ұсындым:

— Мінеки, көріңіз.

Жуантық сары сонда ғана есін жиғандай:

— Ә, рақмет, рақмет сізге. Мына «будильнигі» құрғырды бұрап қоюды ұмытып кетіппін. Тоқтап қалыпты. Жақсы болды енді,— деп бастырмалата сөйлеп, сағат тілін жөндей бастады.

«Түріне қарасаң бір сағатқа шамасы жететін-ақ жігіт сияқты,— қоңыраулы сағат алып жүргені несі екен? Менде «Буре», онда будильник, кездескен екенбіз мезгілімен»,— деп ойладым мен.

Жаңағы әңгімеден кейін, таныстығымыз бөгеуін алған ағын судай жылжып жүре берді. Жүре-бара бірімізді біріміз шайға шақырыстық. Өткен-кеткенімізді айтыстық. Неге екенін қайдам, ол енді қоңыраулы сағатты портфеліне салып тастады да, әлсін-әлі маған келіп: «Уақыт қанша?»— деп сұрай беретін болды.

Қалтама қол салып, «Павел Бурені» шығарсам бітті, тесіле қарап тұрып қалады. «Бұл не тамаша?»— деп мен де аң-таң боламын.

«Мұныңыздың мәнісі не?»— дегім келіп талай-талай оқталып та қалған сәттерім болды. Сонда да сыпайылық таразысы басып кете берді ме, сұрай алмадым.

Бірде Баржақсы отырып:

— Ресторанға бармаймыз ба, уақыт қанша болды екен?— деп сұрады. Содан кейін,— бере тұрыңызшы...— деп «Павель Бурені» қолына алды. Айналдыра қарап сәл отырды.— Құдды сол сияқты аумайды.

— Нені аумайды дейсіз?— дедім мен.

— Мына сағатты айтамын.

— Иә?..

— Тіпті айтудың өзі қиын. Содан бері он алты жыл уақыт өтті. Бірақ есіме түссе әлі күнге жүрегім тітірке-

неді. Қан майданда өлімнің не бір кереметтерін көріп, ен ортасында жүрдік қой. Сонда да бұл бір айрықша хикая,— деп Баржақсы сәл тоқтады.

Мен шыдамсызданып қалдым.

— Ал хош?.. Құлағым сізде.

Баржақсы сағатты өзіме қайырды. Жайдары жүзіне кірбең жүгірді. Қалтасынан темекісін алып, сіріңке тартып еді, ет жеңді, мыртық саусақтарының дірілдеп кеткенін байқадым. Мазасызданып отыр.

— Айтыңызшы, бір адамға неше сағат керек?— Баржақсының даусы дірілдеп шықты.

— Қызық сұрақ екен. Лев Толстойдың «Адамға қанша жер керек?» дегені сияқты болды-ау мұныңыз,— деп мен күлген болдым.

— Толстой адамға бір жарым-ақ аршын жер керек екенін айдай әлемге айтып берді ғой. Ал мен болсам... ал жарайды, жақсы, әңгіме сағат жайында еді ғой. Тыңдай беріңіз. Кешегі ұлы Отан соғысында жүрген кезімде мен бір ағаттық жасадым. Ағаттық болғанда мұның өзі...— деп Баржақсы мүдіріп қалды. Содан кейін шылымын борпылдата бір-екі сорды да, терезеден сыртқа лақтырды.— Жоқ, бұлай айтсам келте болуы мүмкін. Түсінбей қаласыз. Мен одан да әңгімені басынан бастайын.

«Апыр-ай, айтуынан баптануы көп болды-ау мұның. Не бұлталаң мұнысы?»— деп ойладым төзімім таусылған соң. Бірақ сыр білдірмей, сабырлы қалпымда отырмын.

— Азамат соғысы жылдарында әкем ақтардың қолынан өліпті,— деп бастады Баржақсы әңгімесін.— Мен онда анамның құрсағында қалған екенмін. Жетім-жесірдің көрген күнінің қандай екенін білесіз ғой өзіңіз де. Өмір тауқыметін ерте бастан тартуыма тура келді. «Бар» мен «жоқтың» не екенін біз білгелі қашан. Өстіп жүріп өстік қой, әйтеуір. Он жылдықты да бітірер мезгіл жетті. Жоқ-жітікті көп көргендіктен ғой деймін, сабаққа зердесіз болмаған едім. Соған разы болды ма, кім білсін, жас тілеуден тыйылып, менің болашағымды ойлап отырып қалған анам байғұс қарманып, қамданып той жасады. Ауыл-үйдің шал-кемпірлері мен өз құрбыларым жиналған-ды. Қадарынша сый-сияпат көрсетілді. Үлкендер батасын берісті. Сол мезетте шешем барып бұрышта тұратын көне әбдірені ашты. Ішіндегі қоқыстарды аударыстырып-төңкерістіріп жүріп шүберекке түюлі бір-

демені алып шықты. Көзімді алмай бағып отырмын. Анам бері таянды. Содан кейін маған қарап:

— Әкеңнен қалған аманат еді бұл. «Ұл болса есін жинап, етегін жапқан соң қалтасына сал»,— деп еді марқұм. Әкең өсиетін орындадым міне. Көзіндей көріп ұстап жүр,— деді.

Түйіншекті жазсам, дәл мына сіздікіндей алтын сағат екен. Қарасаң көз тоқтата алмайсың, жалтырап тұр. Тіпті циферблатындағы «Павель Буресіне» дейін апайқын. Өмірдің қай бір еркелігін көріп өскен бала едім мен. Бардың не екенін, жоқтың не екенін білемін ғой. Содан ба, сағат маған сондай ыстық көрініп кетті. Қуанғандығым болса керек, секіре беріппін.

Сол күннің ертеңіне-ақ көрші деревнядағы сағат зергеріне шапқылап бардым да, тазалаттырып, майлаттырып, алтын бауын салбыратып төс қалтаға бастым ғой келіп.

Тыңдай беріңіз, қызықтың кереметі осыдан кейін болды ғой. Алтын сағатты төс қалтама басуым мұң екен, сап-салмақты, байсалды бір адам сияқтандым да қалдым. Бала мінез өз жайына кетті. Үлкендерше сөйлеп, үлкендерше жүргім келеді. Жұрт жиналған жер болса, асықпай басып барып сөзге араласатын сияқтымын. Қалтамнан сағатымды алып, ана бір шегені тырс еткізіп басамын. Адам миы жетіп болмас әлдебір тылсым күш әмір еткендей-ақ алтын қақпақ жарқ етіп ашылады сонда. Ал мен болсам, «бәлен сағат, бәлен минөт, бәлен секонт болып қапты ғой»,— деймін даусымды әдейі жуандатыңқырап. Бір қызығы, бұрын «өй, құйысқанға қыстырылып саған не жоқ, бар жәйіңе»— дегенді жиі естісем, енді мына мінезімді ешкім да ерсі демейтінге ұқсайды.

Әйтеуір төрт-бес күннің ішінде өзгердім де кеттім. Енді қалай деп ойлайсыз, қалтаңда алтын сағатың болса, оның өзі орындалмас армандай алыс кетсе де, сондай жарқын, ғұмырында тілдесіп те, жүздесіп те көрмегеніңмен қарағаштай панаң — құдай тағаланың өзінен де зорырақ сияқты болып көрінетін жұмбақ бір адамнан қалған аманат болса, қайтып секеңдерсің! Сәт сайын төс қалтамды басамын. Тырс-тырс етіп дамылсыз соққан даусын естимін. Сонда мен өмір-бақи көрмеген, бірақ өмір-бақи аңсаған, «қалқам» деген даусына зар болған «әке» деген күдіретті сөздің иесі — сол бір ұлы адамның

дем-тынысын, жүрек дүрсілін сезінгендей боламын. Қуанамын соған.

Бірақ бұл қуанышым ұзақа бармады. Мен қайбір сағат салып машықтанған жан едім. Арада он күн де өткен жоқ, алтын сағаттан айырылдым да қалдым.

Бір ыстық күні суға түсейік деп көлге бара жатқанымда қалтамда бар сияқты еді. Қайтар бетте үшті-күйлі жоқ болды да шықты... Көр ізде, жер ізде кеп, таптырсын ба, шынымен жоғалған соң. Амал жоқ, салым суға кетіп үйге оралдым.

— Иә, сосын?— дедім мен асығып.

— Сосын ба, сосын сағат қайғысы да сап болды. «Балапан басына, тұрымтай тұсына»,— дегендей, соғыс деген лап етті ғой. Мен өз замандастарыммен майданға аттандым. Талай рет жаралы да болдым. Талай рет өлім дегеніңмен бетпе-бет келіп қалған да сәттерім бар. Армияда болсаңыз, ондай жәйді өзіңіз де білесіз ғой. Бұл бір жөні бөлек, таусылмас тарихы бар, басқа әңгіме. Айтайын дегенім сағат жәйі еді ғой, енді соныма оралайын.

— Иә, соныңыз дұрыс!— деп қойдым мен.

— Бәріне де тиек болып жатқан Түйемойын ғой,— деп Баржақсы бір күрсініп алды да әңгімесін жалғай берді.— Түйемойын шын аты емес еді оның. Аты-жөнін ұмытып қалсам керек, есіме оралмай отыр тіпті. Кеңірдегі салақұлаш сорайып тұратын. Содан ба, бәріміз де осылай атап кеткенбіз. Манағы «айырықша хикая» деп отырғаным да, «ағаттық жасадым» дегенім де осы Түйемойынға байланысты.

Бір қызығы Түйемойын екеуміз жақын жүрдік. Мұның өзі бір күлкілі жәй еді. Ол болса, ербиген, арық жирен. Ал мен аласа келген толықша сарымын. Кескінімді міне көріп те отырсыз ғой. Таңырайып, шалқалап жатқан жоқпын ба? Ал Түйемойын еңкелектей қалған бірдеме еді. Жирен шашы тікірейіп тұратын. Сарғыш көзі түксиген жарлауыт қабағының астынан ұрлана қарайды. Соған орай үлкен мұрыны да құстың тұмсығына ұқсас ұп-ұзын, іп-істік. Үшкілденіп біткен иегі де тамағына қарай имііп, кішкене бір шоқша сақал сияқтанып тұратын.

Тамақ ішкен немесе темекі шеккен кезімізде солдаттар арасында «контраст» деген сөз қайталана берсе, бітті әңгіме Түйемойын екеуміз жайында деп біле беріңіз. Соған қарамастан біз жақын жүрдік бір-бірімізге. Әй-

теуір қайсыбір сәтте болмасын, қатарласып қала беретінбіз. Ол өзі көп сөйлемейтін, сырын ешкімге айтпайтын тұйықтау жігіт, тіпті мінез жағынан да ұқсастығымыз шамалы. Мен ептеп сырнай тартып, ол ептеп эн сала білетін өнері бар еді. Тегі түү басында жақындасып кетуіміз содан болар. Әйтпесе қанды көйлек жолдас сияқты шешіле сөйлесіп, өткенімізді айтып, болашағымыз жайлы арманымызды ортаға салып жататын біз емеспіз. Сөйте тұра, оның әлдебір ағат мінезін де көрген емен. Бірақ: «Мал аласы сыртында, адам аласы ішінде» деп халық бекер айтпаған ғой. Түйемойынның сондай аласы барын жүре бара білдім.

Біз бір деревняда тұрғанбыз. Екі жақ та тыныш, майданның толас алған бір шағы. Көңіліміз көтеріңкі. Өйткені жеңістің беті айқын бері қараған кез болатын бұл. Сонда да соғыстың аты соғыс қой. Ойда жоқта маған жауынгерлік бір тапсырма берілді. Сол сапардан тым шаршап келдім де қисайып жата кеттім. Жата кетісімен қор ете түссем керек, ұлыған сияқты ма, әлде мың құбылып мөңірегендей бола ма, әйтеуір азан-қазан шу келеді құлағыма. Ең әуелі дүрсілдеген бір дыбыс сияқты болып естіледі де жамырай келіп жөнеледі, содан баяғы қалпына баратындай. Шошып ояндым, тым-тырыс секілді. Құлағымды тосамын. Шынында да бірдеме тырс-тырс етіп, сәл тұрады да, әр қилы ырғаққа салып ала жөнеледі. Баксам ондаған сағат даусы.

Басымды жұлып алдым. Андасам жастанғаным Түйемойынның дорбасы екен. «Бұл не керемет?»— деймін ішімнен. Білмекке құмарлық жеңді де, мен дорбаны аштым. Ашсам сізге өтірік, маған шын, қаптаған қол сағат. Кемінде бір елу-алпыс бар шығар. Бәрі де алтын шетінен. Бәрі де шет елдікі. Швейцарлық дейсің бе, американдық па керегі, неміс пен ағылшындардікін қалайсың ба бәрі де табылады. Тіпті мына қызықты қараңыз, менің «Павель Бурем» де жүр солардың ішінде.

Мен қайран қалдым. Қасындағы жолдасың ол, ал не істеп жүргенін сездірмеген. «Қайтеді екен осыншама көп сағатты?»— деп ойлаймын. Бірақ «не істейтінінде сенің не шаруаң бар?»— дейді тағы бір ой тайталасып. Сөйтіп отырып «Павель Буреге» тағы көзім түсті. Құдды мен жоғалтқан сағат сияқты. Көзге ыстық сондай. «Қалап көрсем қайтеді өзін?»— деген тағы бір ой сап етті. «Жоқ, қалайтындай Түйемойын менің екі туып, бір қалғаным емес қой. Сат дейін».

Мен осы бір тоқтамға келдім. Содан кейін үстел үстінде жайып тастаған сағаттарды жинастыра беріп едім, Түйемойын кіріп келді, әуелі аңырып қалды да, жирен өңі күреңітіп жүре берді. Жай басып менің қасыма келді, нәрселерін буып-түйіп дорбасына тықты. Менен бір қағыс сөз естіп қалам ба деп қаймықты ма, қайдам, сөзді өзі бастады.

— Сенің қарақан басың, Баржақсы, ал менде балалар бар, қатын бар. Олардың қамын ойламасқа болмайды. Біреулер әр түрлі қомақты трофейге жүгіреді. Білмейді. Міне, сағаттың реті басқа. Орын алмайды, құнын да жоймайды. Елге оралған соң тамаша етіп үй саламын,— деп ашыла, ақтарыла сөйледі.

Мен оған «Павель Буренің» тарихын баяндап, өз ойымдағыны айттым.

— Жок, сат дегенді атама, егер соншалықты қызыққан болсаң, орнына басқа маркалы бір алтын сағат сал да, ала ғой,— деді Түйемойын.

Ең әуелі мен тіксініп қалып едім, кейін келе ой түсті: ана Түйемойын секілді обырлық көрсетсем, дүние қоныздық танытсам бір сәрі. Маған керегі бір-ақ сағат емес пе? Ол да азамат соғысында опат болған әкемнің аманатын жоғалтпайын деген ниеттен туып жатыр,— деймін өз қабырғаммен ақылдаса келіп. Әй, адам деген қызық қой. Міне, қазір тірімін деуге аузың бармайтын оттың ішінде жүрсің. Бұл сәт тірі болсаң, келер сәтте бір шұқанақта жан тапсырмасқа кепілдігің жоқ. Сөйте тұра ойлағаның анадай. Қызық емес деңізші. Баржақсы маған тесіле қарады.

— «Түстік өмірің болса, кештік мал жина» деген бар ғой,— деп мен оны көңілдендіре сөйледім.

Баржақсы күлді.

— Иә, ие, тап соның өзі.

Сөйтіп мен қайтсем де бір алтын сағат табуға белімді бекем будым.

Арада бірнеше күн өтті. Біз деревняға шабуыл жасадық. Немістер болса бекініп алған, берілер емес. Қатты шайқас болды. Біздің жақтың дәуірлеп, жаудың берекеті кете бастаған кез ғой. Шыдатпадық. Түс ауа деревняны алып тындық. Қираған үйлер, қырылған солдаттар. Солардың ара-арасымен жүріп келемін. Ойым — бір алтын сағат. Жүре-жүре деревняның шетіне де шықтым. Кенет анадай жерде жатқан өлікке көзім түсті. Оң жамбасын

ала құлаған екен. Түріліп калған сол қолынан сағат жылтырайды. Қуансам керек. Жеделдете бастым аяғымды. Ана сорлы жан тәсілімін қыларда тірлік дүниесінің ыстық екенінен басқа не ойлады дейсің. Ал сен бір күн болса да артық ғұмыр сүргенінді пайдаланып сағат дегенді ойлайсың. Қандай хайуандық! Бірақ бұл енді ғана айтылып отырған сөз ғой. Ана Түйемойын сияқты ертеңін ойлап есеп-қисабын жүргізіп жүрген некен-саяқ біреулер болмаса, өлім не, өмір не, кім есептесті дейсің ол жерде. «Отан үшін жан пида!»— деп байладық қой басты ажалға. Осындай екі дүние бірдейлерге бүгін тірімін деп қуанып, ертең өлемін деп қайғырмайтын да қасиет бола ма деймін. Ілгері аттаған сайын жолдастарың сөтінеп, келмес сапарға аттанып жатады. Ал сен болсаң тамақ, ішесің, темекі шегесің, ұйықтайсың. Кездесіп қалса, санитар қыздарға қырындап, әзіл айтасың. Әйтпесе арыстай біреу сұлап түсіп өліп жатса, сағатын алайын деп барармысың ғұмырында.

— Ие, мен сөйтіп өлген солдаттың қасына келіп сағатын шеше бастадым. Қалай десен де, тумысымда бірінші рет жасаған шаруам ғой бұл, қолым қалтырап кетті. Мына өлген солдат өлмеген сияқты. Мені көрген соң ойымды біліп, қайтер екен деп қасақана жата қалғандай, қазір ұшып тұра келеді де жағаласа түседі менімен, эне, көзін көрмейсің бе күлімдеп жатқан.

Мен еріксіз солдатқа қарадым. Жоқ, көзі күлімдементі. Түксиген жарлауыт қабағының ең түбінде жұмыла беріп тұнып қалған. Ал құс тұмсығы жапырылып, шоқша сақал сияқты болып келген сүйір иегі ілгері қарай әнтек көтеріліп состиыңқырап тұр. Тағдырдың мына сайқымазағын көрмейсіз бе, өзіңіз де түсінген боларсыз, менің алдымда Түйемойын жатыр.

— Түйемойын?— деп қалдым мен.

— Ие, не, Түйемойынның тап өзі. Арқасында баяғы сағат салған дорбасы.— Баржақсы маған қарады.— Енді не істеді деп ойлайсыз мені?

Мен күмілжіңкірей бердім.

— Жоқ, сағатын алған жоқпын мен оның. Бір окопқа апарып бетін жасырдым да, дорбасын моласының үстіне қойып кеттім. Міне сізге айтпақ болған сағат тарихы осы,— деп тоқтады Баржақсы.— Содан бері он алты жыл. Сонда да сол бір қан кешіп жүрген ауыр күнде өрттің табындай болып өзекке басылып қалғандықтан ба, осы бір оқиға әсте есімнен кетпейді. Алтын сағат көр-

сем-ақ жүрегім тітіркенеді. Мына портфельді алып, будильник ұстап жүргенім де содан.

Бұл кезде ымырт үйіріліп қалған екен. Шам әлі жана қоймапты. Купе іші ала көлеңке. Терезеден алыстағы бір таудың нобайы көрінеді. Бірде ілгері шығып, бірде кейін кетіп жарысады поезбен.

Мен сол терезеге қарап отырып қалдым. «Іздегені осы «Павель Буре» емес пе еді, бере салсам қайтеді?»— деген ой сап етті. Осы ойдың оралуы-ақ мұн екен, жиырма жыл серік болған сағатымды шешіп алдым да:

— Мен мынаны сыйлық болсын деп сізге ұсындым. Алыңыз. Әрі мына Қиыр Шығысқа бара жатқанда таныс болған мені еске түсіресіз, әрі әкеңіздің аманаты деп бағаларсыз,— дедім.

— Атай көрмеңіз, алтын сағат салмасқа ант ішкенмін. Талай рет бағалы сыйлықтар да алып жүрмін ғой адал еңбегім үшін. Соның ішінде алтын сағаттар да болған. Бірақ мен бірін де байлаған емен. Дос-жар, жолдастарға тарту етер дағдыға айналып бара жатқан әдетім,— деп Баржақсы маңайына отырғызбады.

— Олар жәй сағат қой. Ал бұл болса «Павель Буре». Аманат...— деп келе жатыр едім, Баржақсы киіп кетті.

— Аманат деген не, жәй сөз, жұбаныш ол. Мен сағатқа қызықтым. Сол үшін анадай ерсі пиғылға бардым. Он іс емес мұным. Оны өзім білдім бе? Білдім. Ал білген соң: «Әкеден қалған аманат еді, бәлен еді, түген еді»,— деп өзімді өзім жұбатып, арымның алдында ақталмағанда не істемекпін?!

Мен мүдіре бердім. Соза, соза қолым талған соң, сағатымды қалтама салдым.

Ал поезд болса мақпал түннің құшағында Шығысты бетке ұстап сілтеп келеді.

1960

Ау, мұның не?

Бұл — колхоз шопаны Көшербай қарттың қалада тұратын үлкен баласына қонақтап қайтқан беті еді. Аттапар күннің қарбалас-думанымен жүріп, вокзал басына да поезд қозғалар сәтте ғана келіп жетті. Көшекең қарт болса да пысықтығын, ширақтығын танытқысы келгендей зайыбына вагон есігін нұсқай берді.

— Қалып қоясың, бар кемпірім, орналаса бер. Мен қазір... Мына күшіктерді...— деп мүдірді де «аталап» аяғына оралып жүрген екі немересін кезек-кезек кеудесіне басып сүйе бастады.

Келінінің демеуімен вагон баспалдағына көтерілген Салиқа:

— Жә енді, ол итердің қылығы таусыла ма! Шын сағынса, өздері келсін,— деп ішке кірді.

Көшекең немерелерін әлі де сүйіп жатыр.

— Атасының құлыншақтары сол, атасының шырағы, жаны сол.

Сол кезде поезд да жылжи берді. Қарт енді келіні мен баласының маңдайынан иіскеді де вагонға қарай көтерілді. Ұзын дәліздің есігін аша беріп, сонау бас жақтан терезе жақтауына сүйеніп тұрған Салиқаны көрді.

— Ау, кемпір, бұл жерде неғып тұрсың? Көпеге кіріп жайғаса бермейсің бе?

Салиқа қабағын тыжыртты.

— Іші қапырық екен. Жүрегім өрекіп кетті.

Көшербай қарт купе есігін кейін қарай сырғытып жіберді де, еркін аттап ішке кіре беріп аңырып қалды. Сол жақтағы диванда бір-біріне тақаса отырған қыз бен жігіттердің түйіскек бастары алшақтай берді. Бетіне қан толқыны тепкен көзілдірікті жас қыздың абдырап қалғаны байқалады. Шетеу шыққан самай шашын қалтыраған қолымен қайыра бастады. Ал кеудесін ілгері беріп шалқая отырған денелі сары жігіттің қабағында ұнатпағандай кейіс бар: «Қайдан келе қалдың?» дегендей көзін сығырайта алысқа қадап, терең алған демін ұртын томпайта ұстап сәл отырды да тарс еткізіп сыртқа шығарды. Өзі де, биік кеудесі де басыла қалды. Көшекең шоқша сақалының ұшын ерніне жымқырып, тістелей берді. Шырайы мол кішкене қызыл жүзінде, момақан қоңыр көзінде абыржу мен ұялыс құбылысы бар. Ол ілгері басарын да, шегініп кетерін де білмей аялдап қалды да, ештемені елемегендей, көрмегенсіген бір аңқау дегдар қалыпқа тез түсті. Білегіне көлденең салған ұзын плащын қаудырлатып, іле беріп кейін бұрылды:

— Ау, кемпір, солай тұра бермексің бе сол жерде? Келсеңші бері.

Салиқа мамырлай басып есікке таянды, басын ішке ұсынып, бірден сол бетке көз құйрығын қадады.

— Бері жүр,— деді қарт диванға отыра беріп,— тегі осы қабырғадағы астылы-үстілі орындар біздікі бо-

лар. Бассаншы аяғыңды кісі көрмеп пе едің, тәйір алғыр.

Көзілдірікті жас қыз тағы да қызарып кетті. Сезімнен көрі ақылға біткен қой көзін төмен салып, өкініші де, қуанышы да жоқ бір мүләйім қалыпта отырып қалды. Тамыршы қарт сол кескіннен пәктік тазалықты, күнәсіздікті танығандай болды да соңғы сөзіне өкініп қалды.— Сол жәйді өзі де ұмытқысы келіп, ана бейтаныс жолаушыларға да ұмыттырғысы келіп терезеге қарай сырғып отырды да Салиқаға жылы шыраймен қарады.

— Кемпірім, отыр, шаршаған шығарсың.— Әлгі күшіктердің қылығын қарашы, тіпті көз алдымда тұр. Ата-лаған дауыстары да құлағымда,— деп әңгіме тақырыбын басқаға аударды.

Салиқа қоштай қойған жоқ. Баяу келіп отырды да терезеге қарады. Көшекең де сыртқа көз тікті.

— Жер-ақ шіркін. Бәрін былай қойғанда алмасына болайын. Кемпір, байқау керек екен-ау әлгі алмаларды. Желпіндіріп қойған дұрыс шығар.

Көзілдірікті жас қыз сыпайы ғана сызыла тұрды да сыртқа шықты. Сары жігіт аузын томпайта тағы да бір терең дем алып көтеріле берді.

Купеде оңаша қалғаннан кейін Салиқа өзгеріп кетті:

— Бетім-ау, енді не дейін,— деп Көшекеңе сыбырлап қарады.— Есікті ашып қалсам... екеуі бір-біріне кенеше жабысып алыпты. Айрылмайды. Ана біреу дүрдік ерін сарысы жеп жіберетіндей. Бүйтіп, өзіне тартып алып... (Салиқа екі қолын ілгері созып, ауада айқастырды да өзіне қарай тартты) басын олай бір, бұлай бір бұлғақта-тады. (Салиқа ернін сүйірлеп, ауаны сүйіп қойды). Ал әне бір көзілдіріктісі тым болмаса бір қарсылық жасасайшы. Жоқ, ол жоқ. Жазған неме қайта ана сарының бауырына кіріп барады битіп (Салиқа бұл жерде Көшекеңе қарай қисайып қойды).

— Жә, қатын енді. Мына шалың жігіт, өзің бір қыз болып көрмегендей жұтынып отырсың ғой. Болар енді.

Салиқа шалына ренішпен қарады.

— Қыз болып, қашан сенің құшағыңа ынтызар болып едім. Өзің емес пе едің қоярда қоймай... болмаған. Іргеден келіп, қол жүгіртіп... маза бермеген.

Көшербай қарқылдай күлді де, сақалын тарамдады...

— Жә, жә... жетер енді... бар болғыр. «Көшербайға бермесеңдер, суға кетіп өлем деп ағаларыңды қорқытып отырып алған кім еді?»

— Мен онда кедей сорлының баласы ғой деп сені аяған болатынмын,— деп Салиқа шалқая отырды.

— Кедейшілін бар болғырдың! Кедейшіл болсаң қателеспейсің. Ха, хе, хе...— деп Көшербай басын бір иығына қарай қисайтып ұзақ сылқылдай күлді.

Сол кезде сары жігіт купеге қайтып кірді. Мына оғаш күлкіге сезіктеніп қалмасын деген оймен Көшекең төмен еңкейді. Қолына саквояж ілігіп еді, көтеріп тізесіне қойды. Аузын ашты да, ішін ақтара бастады.

— Пай, пай, осы үлкен келіннің пысығы-ай! Орамал сабынға дейін ұмытпаған. Тек қарағымның ғұмыр жасы ұзақ болсын. Ұзағынан сүйіндірсін. Бір-біріне тауық берсін,— деп шұбалта сөйлеп, орамал, сабынды Салиқаның сырт жағындағы сеткаға салды да, суытылған құс еті, жұмыртқа, бәліштерді жаймалы столдың үстіне қойды. Содан кейін газетті бетіне такай ұстап оқып отырған сары жігітке қарады.

— Шырағым, дәмге кел. Әлгі бала қайда? Ол да келсін,— деді.

Сары жігіт сыпайылық көрсете бастап еді, қарт көнбеді. Есікті кейін сырғытып, әрірек бір терезе алдында тұрған жаңағы көзілдірікті кішкене қызды шақыртып алды.

— Мынау біздің осындағы үлкен келін баланың жолға салған дәмі. Алындар. Ұялмандар,— деп Көшекең шегіне отырып, малдасын құрды да, алдына жаңа бір ак орамал салды.— Мыңның түсін білгенше бірдің атын біл дегендей, ныспың кім болады, шырағым.

— Қайыржан,— деп жауап берді сары жігіт.— Ал мына келініңіздің аты Салиқа.

— Па, па... мына менің кемпірімнің аты да Салиқа. Атыңнан айналайын.

Көзілдірікті кішкене қыз төмен қарады. Ұялып қалды. Екі жастың арасындағы манағы бір оқыс қимыл әсіресе осы баланың бетіне шіркеу бола беретін сияқты. Ал үлкен Салиқа тамағын бір рет кенеп қойды да отыра берді. Сездіргісі келмесе де жас жолаушыларды қыртысы сүймей отырғаны аңғарылады. Сол жайды байқаған Көшербай қарт:

— Тым жақсы. Ұялмандар, шырақтарым. Біз бір кезде сендердей жас болғанбыз,— деп қойды. Оны үлкен Салиқа да қостады.

— Иә, сөйткенбіз.— Содан кейін өзіне: «бірақ сендерге ұқсап, көрінген жерде тістесіп жатпайтынбыз» деп

күбірледі. Жөн сұраса келе Қайыржан Көкшетау облысындағы жаңа совхоздардың бірінде құрылыс инженері болып істейтіні анықталды. Демалыс алып Алматыға әдейі Салиқаны іздеп келген. Ол Ауыл шаруашылығы институтын жуырда ғана бітіріпті. Сол Қайыржан тұрған жерге жолдама алыпты. Бұдан бір жыл бұрын табысқан, уәде байласқан екі жас кеше осылай аттанарда дос-жаран, ағайын-туғандарының алдында тойын жасап некесін қосыпты.

Бұл сияқты әңгімеден кейін дастарқан үсті кеңейіп кетті. Кіші Салиқа да енді ашыла сөйледі. Оның әр күлкісін, қабақ қағысын, қимыл жүрісін Қайыржанның құмарта қызықтап отырғанын Көшербай барынша сезінеді. Кейде стол астында аяқтарының ұрланып табысып, екі жастың бойына құштарлық жалынын тұтатын, рақат сезімін салып өтетінін де аңғарады. Бәрі де түсінікті, бәрі де кеше ғана өз басынан ізін қалдырмай зулай өткен асыл жайлар. Көшербай қарт бергі көп жылдардың арғы қабатында қалған сол бір асыл сезімдерін есіне алып жұбайына қарап еді, салғырт отырғанын аңғарды. «Ойпырау, мына жазғанның әлгі бір сөзді шынымен-ақ айтқаны ма?» деген күдік келді.

Үлкен Салиқа қозғала бастады. Кіші Салиқа көзілдіргін түзу мұрнының қырына туралап, түзеп қойды да тура қарап сөйледі.

— Сіз жоғарыға шығып әуре болмай-ақ қойыңыз. Мына төменде мен жатқан диванға ауысыңыз. Жоғарыға мен шығайын.

— Ие, қарт адамдарға төменде болған қолайлы ғой,— деп Қайыржан да қостады.

Үлкен Салиқа рақмет айтып сыртқа беттеді. Қазіргі шақта жас та, кәрі де, тіпті ұзақ жыл өмір жолдасы болған Салиқа да түсініп жетпестей болып көрінген бір ғажап сезімге бөлеген қарт та екі жастың адал қылықтарына бөгет болмайын деп дәлізге шықты. Кенет шам жанды. Тезезеден ашық аспан көрінеді. Сол ашық аспанның етегін белдеулей дүңкие жатқан адыр-белестер поезбен жарысып келеді. Арттан Салиқаның таныс демалысы естілді. Аяғын сүйрете басып бері жақындап келеді.

Көшербай тұрған жерге аялдамай купеге қарай өтті. Бір сәт Көшекене шақырып алайын, аялдатайын деген бір ой келіп еді, бірақ дауыстамады. Сыртқа, бірінен соң бірі ауысып кейін қалып жатқан тау жүлгелеріне қарап

тұра берді. Кейін сырғанаған есік дыбысымен Салиқа даусы бірге шықты.

— Ту, жазғандар-ай.

Көшербай кері бұрылып еді, Салиқа купе есігін қайыра жауып, бері келе жатыр екен.

— Дегенмен, ұятсыз екен өздері.

Көшекең әңгіменің не жайында екенін бірден түсінді. Бірақ үндемеді.

— Ана жазғандар тағы шөлдесіп қалыпты,— деп Салиқа тағы да қолын ауада айқастырды.

— Ол айып емес қой, кемпір. Жаңа қосылған балалар емес пе?

— Қойшы, тәйірі алғыр. Сен де бала бола қалғын келіп тұр ма?

Көшербай үндеген жоқ. Аяғындағы кебісін тарпылдап басып, зорлана жөтеліп, асықпай келді де купеге кірді, төсек орын алдыртып жатып қалды.

* * *

Көшекең ертеңіне ерте оянды. Сергіп, көңілденіп қалған. Төменде қарсы диванда Салиқа жатыр. Теріс қарап тізесін бүгіп алыпты. Жоғарғы бір полкада Қайыржан мен кішкене Салиқаның білектері-айқасып қалыпты. Жас қыздың көзілдірігі сырғып кеткен. Жүзінде сәл бір күлкінің, қуаныштың нұры ойнайды. Өз бойындағы бар тазалығын, асыл қасиетін өзінің сүйген жарына ұмсына беріп, осы бір тәтті де сергек ұйқыға шомғандай. Кіші Салиқа оған өз баласындай, мына бір көз алдындағы бақыт өз бақытындай болып көрінді.

Қарт бір күрсінді де сыртқа шықты. Жастарша еркін, шешіне ширақ жуынды. Содан кейін купеге дауыстап, жұртты оята келді. Кішкене бір уақыттан кейін тағы да дастарқан жайылды. Енді ауыл аралас қой да қоралас болып кетті. Жастар тым сергек, әрі еркін отырды. Қайыржан бірдеме айтса кіші Салиқа оны құптайды. Тіпті ол сол сөздердің мағанасына да терең бойлап отырмағандай. Сонда да құптайды. Әрине, Қайыржан теріс нәрсені айтпайды ғой. Көшекең өз жұбайына қарады. Ол да көңілді. Анда-санда аузын бір сылп еткізіп, термосқа құйылған ыстық шайды тартып отыр. Жастардың мына бір жарастығын әлі де артық санайтын ыңғайы да бар ескілді.

Бір ретте кішкене Салиқа көзілдірігін қозғай беріп

Қайыржанға күлімдей қарап қалды. Көшекең ұялтпайын деген ниетпен терезеге бұрыла отырды. Жақтауда тұрған ескі бір газетті қолына алды. Үңіле беріп қалтасына қол салды. Көзілдірігін іздеді. Зайыбына қарап еді, ол да көзін сәл төмен салып отыр екен. Екі жастың мына таза қылықтары оны да еліктіріп әкеткен сияқты. Кескінінде бұрынғыдай реніш те, кірбең де білінбейді. Айрықша бір күйге түскендей.

Кенет Көшербайдың есіне көзілдірігін Салиқа сыртындағы сеткаға қойғаны түсті. Соны алайын деп, сол қолын созып, зайыбына қарай ұмтыла беріп еді, Салиқа оты қайта бастаған көз жанарын айрықша бір сезіммен бір жалт еткізді де Көшекеңнің құшағына құлай кетті.

— Ау, мұның не?— деп Көшекең аңырып қалды.

«Сынықтан басқаның бәрі жұғады» деген бар емес пе, жастар қылығын көрген үлкен Салиқаның бүйірі қызып кетсе керек.

Олай болса жаңа қосылған ерлі-зайыптыны жазғырудың не жөні бар?!

1955

Портреттер

1. Мұқаңның үйі

Шоқтығы бұлтпен араласып жатқан Ұланның асуынан асып ағыны қатты атақты Шу өзенін өрлей жүрсең, екі өңірде қаусырмалап жарысып отыратын жалаңаш шатқал, жартастар барған сайын аласарып шалқая береді де салқын самалды көк мұнар кең жазық басталады. Ақ тақырдай асфальт жол еңістен еңіске құлап, белестен белеске асылып, арманға, ғажайып алысқа, ала шарпы бұлтқа ұқсап бұлдырап, қалқып көрінетін Теріскейге қарай кете береді. Сондай бір көп белдердің біріне көтерілсең аяғыңның тап астында ақ жал толқындарын жағаға соғып тулап жатқан көлді көресің. Бұл — Қырғыздың Ыстықкөлі.

Жаз шықса болды қаланың қапырық ауасынан жеріген халық осы көлге ағылады. Таза ауа, көк айдындының барқыны, шипалы саз жалыны бәсең күн көзі, айналадағы қарлы таулар — бәрі де демалысқа шыққан

еңбек адамдарын бал арасына «мен мұндалайтын» түрлі түсті гүлше тартады.

Бұл көлдің жағасында жолмен жарыса салынған қырғыздың талай қыстақтары бар. Соның бірі Ыстықкөлдің күнгей жақ бетіндегі Шолпан-Ата. Шолпан-Ата жұрттың көп жиналатын жері. Көз ұшына құлдырап кете беретін маржан құмды кең жағада бірі күнге күйіп, бірі күміс толқынға оранып жүрген көп халықты көресің. Солардың ішінен осынау бір жирен шаш, сары жігіт алғашқы күннен-ақ менің көзіме түскен еді. Әйтеуір бізді төңіректеп үйіріле берген. Өзі молдаван болса да қазақ әдебиетін қадағалап оқитын білікті жігіт екен, әңгімелесе келе танысып кеткенбіз.

Бір күні ол маған көл жағасында оқшауырақ тұрған бір көк үйді көргенін айтты.

— Күндіз көрсен төңірегінде бір пенде жоқ секілді, есік-терезесінің бәрі жабық тұрады. Ал кеш түсімісін маңдайшасында жарқырап шам жанады. Бір жұмбақ сыр бар ғой деймін,— деді ол.

Молдаван жігітінің айтып отырған үйін мен бірден түсіндім. Ол біздің көзге айрықша ыстық, кеше ғана жаз айларында қатарлас жатқан екі елдің — қазақ пен қырғыз жазушылары жиі-жиі жиналып, әңгіме-дүкен құратын үлкен үй — Мұхтар Әуезовтың үйі.

Менің өткен жылы ол үйде болғаным да бар. Мұханның күн ұзақ әңгімелескенбіз. Жазушы бүгінгі күн туралы жазып жатқан көп томды жаңа романы жайында айтқан. Кемелді шағына келген үлкен өнер иесінің көңілінде қиян-қиялы толғақты ойлар бар екен, соларын сөз еткен-ді. Мен ұлы ұстаз үйінен айрықша бір әсер — күймен аттанып едім сонда. Содан ба, кім білсін мына теңіз жағасында әзірге қанырап тұрған бос үйге барғым келмеген. Оның осы бір иесіздігі көңілге тым ауыр секілді болды. Мен енді молдаван жігітінен ол үй тарихын жасыра алмадым. Арада бір-екі күн өтті. Молдаван жігіті өтініп болмаған соң, біз Мұханның үйіне бардық.

Көк шарбақпен қоршалған қомақты аула. Енді-енді бой салып қорғалай өсіп келе жатқан жеміс шыбықтары. Мұханның өз қолымен еккен жемісі.

— Үй төңірегі жалаңаштау әзірге, жеміс ағаштарын жанадан отырғыздық. Осы жерде қаққан қазығың да мәуелеп өсіп кетеді. Аз жылдың ішінде бұл әлі тамаша баққа айналады,— деп еді Мұхан. Шынында да күтім

көрген бақша секілді. Былтырғыдан әлдеқайда көтеріліп қалған.

Сол бақша ішінде қолында кетпені бар бір қарт әйел жүр екен, біз солай беттедік.

Кемпір белін жазды. Бейнет айғыздаған ажымды салқын кейпінде «не керек сіздерге?» деген сұрау бар.

Мен Алматыдан келгенімді, жазушы екенімді айттым. Сол-ақ мұң екен кемпір кетпеніне сүйеніп тұрып қалды. Кескініне қарасам, байсалды шегір көзінде меруерт жас моншақтары тұнып тұр екен.

Таныса келе оның осы үйдің қарауылшысы Матрена Ивановна Копылова деген кісі екенін білдік.

— Біз мына үйде тұрамыз,— деп Матрена Ивановна ауласындағы кішкене бір үйді нұсқады.— Екі қызым, кішкене немерелерім бар. Қыздарым осы совхозда істейді. Мен болсам еңбектен қалған адаммын ғой. Содан бір күні осы жерге көп ағаш әкелінді. Прораб келіп маған:

— Бұл бір дөкейдің үйі. Мына құрылыс материалдарын бақылайсың. Жоғалса жауап бересің,— деді.

Өктем сөйлегендіктен бе, әлде, «дөкей» дегеніне қырсығып қалдым ба, әйтеуір.

— Дөкейің түгіл, құдайыңның үйі болса да күзетпеймін деппін ғой. Прораб күлмесі бар ма.

— Әй, Матрена шешей-ай, «дөкей» десе ерегісіп кететінін бар-ау. Дөкей емес, жазушы Мұхтар Әуезов тұратын болады мұнда.

Матрена Ивановна көзіне іркілген жасты сүртті де, езу тартты.

— Сөйтіп әлгі неменің мені жеңіп кеткені ғой.

— Қатты бастасаңыз да тым тез көнген екенсіз,— деді молдаван жігіті.

— Құдай-ау, Әуезовтың үйін күзетпеймін деп қалай шалқаяйын. Естір құлаққа ұят қой,— деп жауап берді Матрена Ивановна.— Оның «Абайын» Мария да, Фрося да — бәріміз де оқығанбыз ғой бұрын. Шіркін, бір көрсек!— деп армандаған адамымызды құдай өзі әкел қасымызға қондырған жоқ па! Өй, тым кішіпейіл жақсы адам еді. «Матрена Ивановна, менде мынадай бір ой бар, Сіз соған қалай қарайсыз?»— деп ақылдасып жүргені ылғи. Көз алдымнан кетпейді. Түсіме енеді. Шляпасы мен плащын, бәтеңкесін көремін ылғи. Жерлесуге неге бармадым екен деп өкінемін осы күні. Есім шығып кетсе керек, ойыма келмепті ғой тіпті.

Есік-терезесі жабық тұрғанмен үй бұрынғы қалпында, төңірегі таза. Ұқыпты қолдың ізі байқалады.

Матрена Ивановнамен әңгімелесеміз деп күн батып, ымырт үйіріліп қалғанын да білмеппіз.

Біз қош айтыстық. Қақпадан шығып ұзай бергенімізде жарқ етіп шам жанды. Қарасақ көк терезелі үлкен үйдің алды самаладай жарқырап кеткен екен. Матрена Ивановна кетпенін аркалап баспалдақпен төмен түсіп бара жатты.

Самал жел соқты. Әрманғы Теріскей жактан келіп жағаға ұрған жал-жал толқынның тынымсыз шуылы естіледі. Қызық, өткен жылы Мұханның үйінен дәл осы ымырт үйіріле аттанған едім. Теңіз осылай шайқалып жатқан. Маңдайшадағы ана электр шамы да дәл осылай жарқырап, аула ішіне нұр төгіп тұрғанды. Сондағы бір сезім мені қайта баурағандай. Қадірлі Мұхан дәл қазір маңдайшасында шам жанып тұрған осы үйде өзінің шағын жазу бөлмесінде қазіргі қазак өмірі жайындағы романын жазып отырған сияқты болып кетті маған.

Манадан үнсіз келе жатқан молдаван жігіті бір күрсінді де:

«Өлді деуге бола ма, ойландаршы,
Өлмейтұғын артына сөз қалдырған».

деп тоқтады.

2. Мұхтарита

Жолымыз түсіп Үштөбе қаласында болғанымыз бар еді. Аудандық партия комитетінің бірінші хатшысы Сыздықов Жоланның үйінде отырмыз. Үй қожасының жамағаты Рәзия жас болса да барынша толық денелі, аса бір келісті келген ақ сары, ашық мінезді сөзуар әйел. Сол дағдысына бағып аяғының ұшынан тұрды. Кіріп, шығып жүріп сөзге де жарытты. Қонаққа керегі де осы бір ашық мінез емес пе, бір жасап көңілденіп қалдық. Рәзияның ықпалына түсті білем, жайшылықта партия қызметкерінің ғұрпын сақтап сараң да салмақпен сөйлейтін Жоланымыз да даусын қаттырақ шығарып дабырлаңқырап, көтеріліп, көтеріліп қояды.

Өстіп отырғанымызда сары шашын келте қырыққан төрт-бес жасар кішкене қыз бала кіріп келді.

— Мұхтарита, ана ағалармен неге амандаспайсың?! Үйге келген қонаққа сәлемдесетін бол деп қашанғы ескерте бермекпін?— деді Рәзия.

Мұхтарита бізге қарап ап-айқын етіп: «Сәлеметсіз бе, ағалар?»— деді де сары шашы желкектеп сыртқа қарай жүгіре жөнелді.

— Өзі сияқты аты да жақсы екен,— деді қасымдағы жолдасым.— Мұхтарита деп кім қойып жүр?

— Бұл аттың үлкен тарихы бар,— дедім мен аздап хабардар екенімді танытып.

Жолдасым елеңдеп қалды.

— Ал сөз сенікі — онда. Айта бер.

— Сөз неліктен менікі болмақ? Мына басы-қасында болған ата-анасы айтсын да,— дедім мен күліп.

— Ойбай-ау, онда керемет қызық болды ғой. Біз мына Жолан екеуміздікі балалық па, айып-күнім жақындап отырғанда демалысқа шығып...— деп Рәзия сөз бастап келе жатыр еді, Жолан бөліп жіберді.

— Бұл бұдан бес жыл бұрын, 1956 жылы 28 июнь күні болатын. Біз Алматының аржағында тауда дем алып жатқанбыз. Есептен жаңылдық па немене, ойда жоқта бір күні түн ішінде Рәзекен «ішім» демесі бар емес пе? Содан олай жүгірдік, бұлай жүгірдік, машина тапсақшы. Сол төңіректе бір-ақ телефон болушы еді, ол да бұзылып қалыпты. Енді не істеу керек? Әлхал несін айтасың, не де болса үлкен жолға жетейік, бірдеме кездесер деп Рәзекенді қолтықтап үйден шықтық. Рәзекен әуелі тынышталған сияқты еді, үйден ұзай бере қол-аяғы жерге тимей безектемесі бар ма! «Қуырдақтың көкесін түйе сойғанда көрерсің» дегендей, далада босанса қызықтың кереметі сонда болады ғой. Ал сас келіп. Айнала қап-қараңғы. Мелшиіп-мелшиіп қалған зәулім бәйтеректер, жалтақтап төңірекке көз қадаймын. Мына кереметті қараңыз, қарсы алдымдағы тал арасынан электр шамы көрінеді. Неде болса соған жетейік деп жан дәрмен қып терезе қақтық. Қалқаны бар шам жарығының астында жазу столына үніліп бір үлкен кісі отыр екен. Ұшып тұра келді. Сағатқа қарасам түнгі екі. Бұл уақытқа дейін жазу жазып отырған не еткен жан болды екен?— деп ойлағанымша болмады, есік те ашылды.

— Кіріңіздер!— деген қоңыр дауыс шықты. Жүзіне қарасам, өзіміздің Мұхаң, кәдуілгі Мұхтар Әуезовтың өзі. Ой, ғаламат-ай. Мұхаңды сырттан жақсы білсек те бетпе-бет көрмеген едім. Міне көрмейсің бе қызықты Бұлай кездесерміз деп кім ойлаған. Мен қысылып қал-

сам керек, үндей алмадым. Мұхаң үлкен психолог адам ғой, жағдайымызды бірден сезді білем.

— Өңдеріңізде үрей бар ғой, аманшылық па? Неғып тұрсыздар табалдырықта, кіріңіздер. Сосын сөйлесейік,— деді. Біз үйге ендік, бір бес минут өткен жоқ жаңағы Мұхтарита дүниеге келді,— деп тоқтады Жолан.

Сөзді ас үйде шаруаларын жайғап келген Рәзния жалғап әкетті.

— Атағы жер жарған Мұханды бұлай деп кім ойлаған, бала сияқты екен ғой өзі. Маған бөлек бөлме дайындаттырды, қаладан дәрігер шақырды. Үй ішін аяғынан тік тұрғызды. Не керек, құрақ ұшып, бәйек болды да қалды.

Әлгіндей болмай дәрігерлер де жетті. Олар мені алып кетеміз деп еді.

— Жоқ, мен, сіздерді алып кетсін деп шақырғаным жоқ. Жас нәресте құтыла алмай отырған қонағым емес менің. Анасы мен өзінің хал-жағдайын көрсін деп шақырдым,— деп Мұхаң бізді босатпады.

Содан біз Мұхаң үйінде бір жұмадай болдық. Ол кісі сол төңіректегілерді шақырып той жасады да атын азан шақырғандай етіп «Мұхтарита» болсын деді. Осыдан кейін Мұхтаритасын барынша жасаулап аттандырып салды. Мұхаң бізге осылайша кіндік ата болған еді,— деп тоқтады ол.— Мұхтарита биылғы июньнің 28 күні беске толды. Сол күнге кіндік атасын шақырайық деп қам жеп едік, ол тілекке жете алмадық...

Осы кезде үйге жүгіріп Мұхтарита кірді. Тым қағылез пысық өсіп келе жатқан сүйкімді сәби. Мен оны алдыма отырғыздым.

— Сенің кіндік атаң кім?

— Мұхтар ата,— деді ол іркілмей.

— Мұхтар атаң қайда?

— Алматыда, кітап жазады.— Мұхтарита осыны айтты да жүгіріп далаға шығып кетті.

Қамығып қалған ата-анасы:

— Мұхтар атасын сондай мақтаныш көреді. Бала жүрегіне дақ салмайық деп суық хабарды естірткен жоқпыз,— деді.

Ие, теңіздей терең ой алыбы Мұханды жер мекенінен кетті деуге кімнің аузы бара алады дейсің.

1962.

3. Біздің мүсінші досымыз

Москва қаласындағы Ленинград шоссесінде көзге жылы бір үй бар. Ол үйде РСФСР-дың халық суретшісі, Қазақ ССР-нің өнерге еңбек сіңірген қайраткері Евгений Викторович Вучетич тұрады.

Ұлылық таразысы — еңбек пен уақыт болмақ. Евгений Викторовичтің соғыстан кейінгі қай еңбегін алма, сол уақыт сынынан мүдірмей өтетін ұлылықты тани-тындайсың. Бұл сәуегейлік емес, шындық. Мен Алматыдағы гүл алаңына қойылған Ленин ескерткішінің жанынан тебіренбей өте алмаймын. Бұл көсем бойындағы ұлылықты жеткізе білгендік, аша білгендік. Былай қарасаң талай суреттерден көрген, дағдылы поза. Көсем оң қолын көтеріп жәй басып келеді. Бірақ осының өзінде Вучетичтің өзіне ғана тән шешім бар. Мен бұл монументтен ой еркіндігін, қимыл еркіндігін көремін. Жаңағы дағдылы қол сермесі де, оң иығынан сыпырыла түсіп кеудесін ашып тұрған сырт киімі де соны танытады.

Мен Совет Армиясының фашизммен шайқаста қаза болған жауынгерлеріне арнап Берлин қаласына қойылған ескерткіштің әлгі Ленинград шоссесіндегі шеберханадан макетін ғана көрдім. Соның өзінде өрен ерлікті, кесек мінезді, ұлылық пен адамгершілікті жырлаған эпопея секілденді ол маған. Ал осы монументпен тамырласып, үндесіп келетін ана семсерден соқа соғып жатқан батырды бейбіт өмір мен еңбек тыныштығын мадақтаған көркем дастан деуге болар еді. Бұл тамаша мүсінді жайбарақат тұрып қарай алмайсың. Жалаңаш батыр бойындағы бұлт-бұлт етіп ойнаған бұлшық еттер күш пен сұлулықтың асыл қоспасын паш етіп тұрғандай.

Биыл ұлы жазушы Әуезов Мұхтардың басына тамаша ескерткіш қойылды. Мұны мен ұлт көркем өнерінің мақтанып айта жүрер тамаша озат шығармасы дегім келеді.

Мен көп дүниеге көңіл көзін ашып кеткен ұлы ұстаздың басына жиі барамын. Жиі барамын да ақ мәрмәрдан жасалған асыл бейнеге қарап ұзақ тұрамын. Мұханның кейпінде ыстық тірлік, шабыт нышаны бар, ол қазір аса бір салмақты қоңыр үнмен біз білмейтін бір жәй туралы терең мағналы сөз қозғап кететіндей болады да тұрады. Немесе Мұхаң тіпті өлмеген секілді.

Мына қамқор қолдармен айнала әсемдеп қойылған тас құрсауды сыпырып тастап, адымдай басып жүріп кететіндей. Бұл да Вучетичтің талант қуатын танытатын құбылыс.

Есіме түседі: 1957 жыл. Біз Евгений Викторовичтің шеберханасын араладық. Басында мен Алматының көшесінде жүргендей бір сезімде болдым. Қадірлі, дидары ыстық ағаларыммен жүздескендеймін. Өзіне тән байсалдылықты паш еткен марқұм Қаныш Сәтбаев кейпінен ой-парасатты танығандайсыз. Кеудесін сәл көтере түсіп қалған Қалибек Қуанышбаевта асқақ шабыт бар. Ол қазір: «Құйрығы жоқ, жалы жоқ, құлан қайтып күн көрер? Аяғы жоқ, қолы жоқ жылан қайтып күн көрер?» деп күңірене жөнелердей тіпті. Ал Бауыржан Момышұлынан ой-қайратты, Ахмет Жұбановтан назды ақыл, сабырлылықты көргендеймін.

Тамаша көркем шешімі сәтімен табылған осы мүсіндерді бар ықыласымен көрсеткен Евгений Викторович Әусзов мүсініне келгенде мүдіріңкірей берді. Біздің қоштау, құптау сөздерімізді де қабылдамады.

— Мұхтар Омарханұлыны мүсіндеу мен үшін бір азап болып тұр. Мен әлі бұл мүсіннің көркем шешімін таба алған жоқпын. Бұл қайраткерге қай қасиет тән? Біле алмаймын. Тегі бар қазаққа тән бар жақсы қасиеттің бәрі де осы кісінің бір басында болса керек-ті,— деп бір тоқтады. Содан кейін сәл үнсіз тұрды да аса бір сеніммен:— Жоқ, мен бұл қазақтың образын қайтсем де шығаруға тиіспін,— деген еді.

Тастан түйін түйетін үлкен шебер сол уәдесін орындапты. Мұхаң басына қойылған мына ескерткіш соны аңғартады.

Евгений Викторович советтік мүсін өнерінің аспанында жарқырап туған ірі жұлдыздардың бірі екенінде дау болмаса керек-ті. Осындай ірі өнер иесінің өте кішіпейіл, мейірімді, әңгімеге ұста, әзілге жүйрік асыл азамат екенін де айта кеткен жөн.

— Қазақтар үшін осыншама мол еңбек сіңіріп келе жатырсыз. Бұл халықтың несі ұнады соншама?— болды реті келгенде қойылған әзіл-шыны аралас сұрақтың бірі.

— Қазақ халқы табиғаттың өзі сияқты таза, пәк, мырза халық.

Бір ретте отырғандардың бірі Әбділда Тәжібаевтың мүсіні жөнінде:

— Маңдай шашы тым иіріліңкіреп кеткен екен. Оригиналдан алыстау емес пе?— деген әзілге Евгений Викторович әзілмен жауап берді:

— Бергенінен беретіні көптеу ме деген оймен киімін молдау етіп алуыма тура келді.

...Бір күні Евгений Викторовичті алып ресторанға бардық.

Кісінің көптігінен бе, әлде басқа бір реніші бар ма, даяшы көпке дейін елемей, ілтипат көрсетпей қойды. Қайтарған жауабы да қатқыл, салқын. Біз ренжіп, шаршай бастадық. Евгений Викторович те бір-екі әзіл араластырып еді. Оған да іліккен жоқ. Содан кейін Вучетич столда тұрған қара нанның қалдықтарын жинап алды да әп-сәтте сондай бір шапшаң ептілікпен он шақты қуыршақ адамдардың мүсінін жасап қатарлап қойды. Дастарқан үстін жинауға келген даяшы әйел таңырқай берді.

— Мынау артист,— деді Евгений Викторович күліп тұрған бірін көрсетіп.

Сол кезде жайдарылана бастаған даяшы.

— Ал мынау ше?— деп сұрады ашулы бірін нұсқап. Евгений Викторович езу тартты.

— Бұл тегі даяшы болса керек.

— Қалайша даяшы, ыдыс-аяғы жоқ қой?

— Сыртымен ұқсамаса да, ішкі дүниесімен, мінез-кұлқымен ұқсай ма деймін. Байқайсыз ба, көзінде ашу бар,— деді Евгений Викторович.

Даяшы шегі қатқанша күлді. Біз сөйтіп Евгений Викторовичтің тапқырлығы аркасында жақсы отырып, дем алдық.

Міне біздің досымыз Евгений Викторович Вучетич осындай адам.

1958

4. Ата Сәбит

1942 жылдың март айы. Сонау қалың үскірік қақан терістік Қазақстаннан тып-тынық, жып-жылы, күні елжіреп төніп тұрған көк мұнар Алматыға келіп түстік. Уақытша тұрағымыз — қазіргі «Ударник» кино-театрының кең залы. Сол жерден әрқайсымызды әр жаққа аттандырып жатты.

Бір күні рұқсат алып, қала аралап қайтып келсем,
жұрт дүрлігіп жүр:

— Сәбит Мұқанов келеді дейді. Сәбит Мұқанов келіп осында кездесу өткізеді дейді.

Қаланың оңтүстігін түгел орап, көк аспанмен таласып сұлап жатқан ақ басты Алатау ең алғаш көргенге қандай әсер етсе, мына хабар да маған сондай әсер етті. Мен кездесу сәтін асыға күттім.

Сәбең айтулы уақытында келді. Соғыс кезінің әсері болса керек, үстінде солдат гимнастеркасы, кигені галифе шалбар, аяғында етік. Мол денесіне қарамастан жеңіл қимылдап мінбеге шықты...

Сәбең ең әуелі қызғылықты әңгіме айтып берді. Содан кейін өзінің «Гвардеец бауырларға»— деген өлеңін оқыды. Жастар демін ішіне тартып, тынып қалды. Залда шыбынның ызыңы естілердей. Күні бүгінгідей есімде. Сәбең тарғыл дауысымен:

Бір үміт халық күткен тағы ақталды:
Қирата қырқып фашист-жалдаптарды
Ерлері Қазақстан қан майданда
Жауынгер гвардия деп аталды.

Е, бәсе, солай болса керек еді,
Тарихта қазақ халқы ер ел еді.
Халқының намысына жапын қияр
Батырдың талайларын берген еді.

деп бір тоқтады. Содан кейін:

«Есек жау арғымақсып кісінедің
Кісінеу ниетінді түсінемін.
Бомбы мен зеңбіректен өкешінді
Бітейді Дмитрий Снегин...

Енді жау жылжымассың сен жасырын
Жылжымын десен оның жан ашуың.
Шарипов, Аманжолов Бекбатыров —
Қит етсең қиғалы тұр үш Қасымын.

Тағы да батырларым жүздеп, мындап,
Жорықта олар атап жауды қырмақ.
Ерлігін батырлардың Марабайдай
Халыққа танытамын өзім жырлап»,—

дегенде жұрт овация жасап кетті. Өлеңнің соңғы шумағы әдейі арнап осында отырғандарға айтылғандай, дабыл секілді әсер салды. Оның үстіне Сәбеңнің әр сөзін, әр дыбысын анықтап айқын етіп, жеткізе оқығаны, басқаша емес, өзінше Сәбеңше оқығаны жақсы өлеңге одан сайын әр беріп, құлпыртып жібереді.

Сәбең кетерде басшымызға қарап былай деді:

— Бәрін шақырар едім, үй тар. Сол себепті қасыма бес-алты жігіт ертіп бер, қонақ болып кетсін.— Содан кейін қалғандарға қарап,— мына алты жігіт сендердің аттарыңнан бара жатыр. Олай болса, бәрің де Сәбит Мұқановтың үйінде болдык деп есептендер,— деп жұртты ду күлдірді.

Кұдай ондап сол алтаудың бірі болып Сәбең үйіне мен бардым. Шежіре Сәбеннің қызықты әңгімесін тыңдап, Мәриям ананың дәмді тамағын ішіп, бір күн аунап-қунап келесі күн біз жатағымызға оралдық. Сәбең кетерде маған 1937 жылы түскен бір суретін ескерткіш етті. Ол сурет күні бүгінге дейін қиын-қыстау кезеңнің асыл жәдігері есепті үй ішіміздің альбомында сақтаулы тұр.

Мен Сәбеңмен ең алғаш осылай кездескен едім. Арада үш жылдан астам уақыт өтті. 1945 жылдың октябрь айында тағы да Алматыға келдім. Ол кезде Солтүстік Қазақстанның «Ленин туы» газетінде істеп жүрген кезім болатын. Алматыдағы партия мектебінің жанынан ашылған тоғыз айлық журналистік курсқа облыстық партия комитетінен жолдама бар. Астанаға самолет түнгі сағат он бір кезінде келіп конды. Автобус, машинаның жоқ кезі, жаяулап, жалпылап қаланың орталығына келгенше түн жарымнан ауды. Қонақ үйде орын жоқ болып шықты. «Ударник» кинотеатры өзінің байырғы қызметіне ауысқан. Таныс, жақын деген тағы да жоқ. Енді қайттым? Кенет көз алдыма Сәбеннің жылы жүзі келе қалды. Өйтпесек қазақ боламыз ба, ұйықтап қалғанына карамастан салып Артиллерия көшесіндегі (қазір Құрманғазы) таныс үйге келдім де, есік қақтым. Көп күттірмеді. Сәбеннің көпке таныс даусы шықты.

— Бұл қайыссын?

— Бұл бір ел адамы,— дедім мен атымды ұмытып қалған шығар деген ойменен.

Әлгіндей болмай есік ашылды.

— Е, Сафуан екенсің ғой? Ел адамы дегенше, жөніңді неге айтпайсың! Ал, төрлет,— деп Сәбең тым жылы, құшақ жайып қарсы алды. Жадында екен, ұмытпапты. Арада талай күн өтті. Сәбең жәй-күйіме әбден қанған соң:

— Курс деген не, тәйірі, өзін жазушы болғың келеді екен. Университетке түс. Талантың қанша асып тұрса да білімсіз жазушы болу оңай емес,— деді.

— Университетте сабақ басталып қалды ғой. Түсем дегеніммен, қабылдамайтын шығар.

Сәбең қағаз, қалам алды да, әлденелер жазып, маған ұстата берді.

— Мә, мына жолдаманы университеттің ректорына апарып бер. Кешіксең де түсерсің деп ойлаймын.

Университетке бара жатып «не жазды екен?» деп үнілсем Сәбең былай депті:

«Бұл жігіт жаңа жаза бастағандардың ішіндегі көп үміт күттіретіні. Университетте орын болмаған күнде, нашар оқитын біреуді шығарсаң да, қабылдауыңды өтінемін!»

Ректор сөз айтқан жоқ. Жолдаманы оқып сәл жымиды да, «қабылдансын» деп бұрыштама соқты. Мен университетке түстім. Он бес, жиырма күннен кейін Сәбең үйіне алғыс-рақметімді айтып, жатақханаға шықтым. Бірақ қарым-қатынасымыз нығая түсті.

Бір күні мен Сәбит ағаға өлендерімді алып бардым. (Ол кезде ептеп өлең жазатын да өнерім болған). Сәбең бәрін де зор иждаһатпен құлақ қойып тыңдады да:

— Өлең техникасын меңгере бастапсың, бірақ бастан-аяқ сары уайым екен,— деп сәл кідірді де кішкене монғол көзінің құйрығымен маған қарады,— мені жұрт жалпақ шешей деп кіналайды. Сірә соның жаны бар-ау деймін. Бүгіннен бастап осы жалпақ шешейлікпен хош айтысып, беті-жүзің демей нені болсын тура айтуға белімді бекем байлап отыр едім. Сол серттің үстінде сен келдің, ренжіме,— деді.

Менің зәрем ұшты. Тым болмаса бір күн ертерек те келмегенімді қарашы деп өкіндім.

Ренжіме десе де Сәбең мен түскен теріс жолдың негізсіздігін жәйлап отырып жеткізе айтты.

— Балаң жігіт үшін өмір гүлбақша есепті. Қызыл гүл, ақ гүл, көк, жасыл гүл... Балаң жігіт сол өмір бақшасының алғаш рет есігін ашқанда, көзі ең алдымен бір гүлге түседі. Албырт мінез, ыстық сезіммен кеп жұлып алып, төсіне қадайын десе, онысы тікенді роза гүлі болып шығады. Қолын қанатады. Содан барып беті қайтады, көңілі қайтады. Гүл көрсе, бәрін де тікен екен деп ұғады. Тікенсіз де гүл боларын жаңағы байғұс аңғармайды. Меланхолияға ұрынады, мына секілді сары уайым өлендер жазады. Қазіргі замандағы ақын жүгі ауыр жүк. Сезімтал, сергек болуы өз алдына, ақын ойлы болуға тиіс, ақын философ болуға тиіс. Сары уайы-

мында қандай негіз бар? Менімше ешқандай негіз жоқ. Көп болса, бір қызды жақсы көрген шығарсың, көп болса, ол қыз сені түсінбеген шығар, қарамай кеткен шығар. Бірақ мұның бәрі өткінші сезім, алдамшы сезім. Жазушы болам, ақын болам десең, ең алдымен осы жалғандықтан құтыл, күйректіктен сақтан. Жарға жығыласың әйтпесе.

Сәбеңнің осы айтқаны арада жиырма бес жыл өтсе де әлі күнге құлағымда тұр. Мен бұдан мықты қорытынды жасадым.

Қазір ойласам, өз өмірімде екі үлкен бет бұрыс бар екен. Бірі — Сәбеңнің ақыл көмегімен университетке түскенім. Екіншісі — Сәбеңнің әділ сынымен творчестволық тура жол тапқаным. Ағалық осы қамқорлығы үшін Сәбене мың да бір рақмет.

Айта берсе, Сәбеңнің бізге тигізген шарапаты толып жатыр. Ең алғаш «Болашаққа жол» атты романымды Алматыға алып келгенімде алдымен оқып, әділ пікір айтқан үш қадірмен ағаның бірі осы Сәбең болатын. Қалған екеуі республикамыздың белгілі қайраткері, әрі әдебиетші марқұм Ілияс Омаров пен даңқты жазушы Ғабит Мүсрепов.

Қазақ совет әдебиетінің негізін қаласып, сол әдебиетпен қатар жасап келе жатқан Сәбит ағаның басы Ғабит Мүсрепов болып бізге дейінгі, бізден кейінгі әдеби буынның ішінде шарапат — әсері тимеген жазушы жоқ десек асырып айтпаған боламыз.

Мен өз замандасым Әбдіжәмил Нұрпейісовпен де Сәбең үйінде, Сәбең арқылы танысқанмын. Әбдіжәмил жазып әкелген «Қурландия» романының талай нұсқаларын Сәбеңнің талай күндер қайта-қайта оқып, қайта-қайта өзіне оқыттырып әділ пікір, түзетулер жасағаны менің әлі есімде.

Бұдан жиырма алты жыл бұрын Сәбит:

«Бірақ мен адам емен ізім тақыр,
Мейлі жұрт «алтын» десін, мейлі — «бақыр»
Жолында өзім ерген ұлы көштің
Бірталай мен қалдырған мүлік жатыр», —

десе де, ешкім оны артық айтты демеген. Ал бүгінгі ата Сәбиттің сонда «қалдырғанына» тағы да талай-талай мүлік қосылғаны көпке аян.

Сәбең жетпіске келгенімен тынығу дегенді білмейтін, жазбай отыра алмайтын жазушы. Бір кездескенде Сәбеңнен жәй-күйін сұрасаңыз:

— Шаршаңқырап жүрмін. Жазуды сәл доғарып тынықсам ба деймін,— дер еді. Ал сол күннің ертеңіне жолың түсіп, үйіне бара қалсаң Сәбеңді жазу столында көрерің хақ. Жазушы үнемі жаза бере алмайды. Әр жазушының қолы бос кезінде әрқилы ермек, машығы болмақ. Ал Сәбеңде ондай ермек те, машық та жоқ. Оның бар машық-ермегі де, бар машық-кәсібі де жалғыз ғана әдебиет. Жазудан қолы босаса, Сәбең қайта жазуға отырады. Қазақ әдебиеті — Сәбеңнің бар болмысы, бар тынысы, ауасы.

Ертерек жылдарда Сәбең:

«Мен бірнеше шығарманы қатар жазуды ұнатам»— деуші еді. Сонысы рас та, Сыр жөнінде роман жазып жүріп Мәлік Ғабдуллин жөнінде повесть бітіргені есімде. «Біздің заманның батырларының» үстінде Абай туралы қалың монография аяқтағаны да бар.

Сәбең көп жазады. Ең жақсысы қиналмай жазады. Көп жазу, тез жазу — жазушы үшін таптырмайтын қасиет. Апта сайын роман жазып баспаға ұсынатын жазушы бұрын да болған, қазір де бар. Бірақ мынадай ұлы мүшелді той үстінде Сәбеңнің жаңағы жақсы қасиеті кейде міні болып кететінін жасырмауымыз керек. Сөйтсе де біз оны көп жазасың, тез жазасың деп кінәлай алмаймыз. Аз жазсын, көп жазсын Сәбит — Сәбит болып қала береді. Сәбең талап қойғыш кейінгі буын — біздер мұны білсек керек.

Мынадай бір оқиға есімде:

Сәбеңнің Қазақстан жазушылар одағының председателі кезі. Әлдеқалай шаруамен кабинетінде отыр едім, аты белгілі бір жазушы кіріп келді. Сондай ашулы. Сөз саптасынан аңғардым — аты белгілі жазушы кітап жазған екен. Ол кітапты бір өлермен сыншы газетте сынап тастаған екен.

Сәбең аты белгілі жазушыны қолдаған жоқ. Тұрып барып кітап сөресіне үңілді.

— Бері қара, мынау данышпан Лев Толстойдың тоқсан үшінші томы. Бірақ соңғы томы емес бұл, Толстой жүз томнан артық дүние қалдырған! Сөйтсе де, соның бәрін алтын дей алмаймыз. Толстойды Толстой еткен, Толстойды данышпан еткен сен білетін, мен білетін он шақты-ақ шығармасы.

Сәбеңнің осы әділ пікірін оның өзіне де қайталап айтуға болады. Сәбең жазған дүниенің бәрін бірдей асыл деу қате де, бәрін бірдей жасық деу ұшқарылық болып

табылады. Сәбитті «кәдімгі Сәбит Мұқанов» еткен талай-талай дүниелері бар. Олары қалың оқушысына көптен мәлім.

Сәбеңнің тағы бір керемет қасиеті соншама көп білетіндігі. Қазіргі жазушы қауымында қазақтың ауыз әдебиетін, қазақ әдебиетінің тарихын Сәбеңдей білетін адам жоқ десек те болады. Мына бір детальды еске аламын: қазіргі «Жұлдыз» журналының екінші бетінде «шыға бастағанына пәлен жыл» деген бір жол бар. 1953 жылға дейін осы бір кішкене анықтаманы журнал бұрышына жазып отыру ешкімнің ойына келмепті. Біз «ескі құлақтың» бәріне де сұрау салдық. Солардың ішінде «Жыл құсының» («Жұлдыз» журналының тұңғыш аты) алғашқы санын шығарысқандар да бар. Бірақ «пәлен жыл» деп ешкім дәп басып айта алмады. Сәбеңмен ақылдасуға тура келді. Сәбең: «Жыл құсының» алғашқы саны 1929 жылы шықты деп іркілмей айтты. Бұл мағлұмат кейін архивтік материалмен дәл шықты.

Сәбит шын мағынасындағы халық перзенті, шын мағынасындағы халықтық жазушы. Оның ел ішінде көп болатыны да содан. Көп жүрген соң жақсымен де, жаманмен де кездесе береді ғой, бірақ бір қабақ шытқан, мен-мендіктің нышанын танытқан Сәбеңді көрген емеспін.

Қазақ халқы үшін Сәбеңнің кімнен болсын жолы үлкен. Кімнен болсын орны үлкен. Сөйте тұра ел ішінде жасы үлкен бір қария кездесе қалса иіліп, сәлем беріп жатқан Сәбеңді, сырылып орын беріп жатқан Сәбеңді талай-талай көргенім бар. Бұл мінезде жалғандық жоқ, Сәбеңнің бар болмысы осы.

Әлі есімде Сәбең екеуміз 1946 жылы Алматының көк базарына бардық. Ойымыз қарбыз алмақпыз. Жаңа ғана бір машина қарбыз келіпті. Біреу аспай-саспай түсіріп жатыр. Шыдамы таусылған алушылар қарастым көп, бәрі ашулы. Сәбең ойда-жоқта машинаға жақын барды да үлкен басымен қарбыз түсіріп, сатушыға көмектесе бастады. Жұрт ашуы лезде тарқады. Осыдан кейін көмекшілер де көбейіп кетті. Сәбеңнің кішіпейілділігінің арқасында анталаған жұрттың бәрі әлгіндей болмай бір-бірден, екі-екіден қарбыз құшақтап жайына тартты.

Осындай ізгі қасиеттерімен Сәбең аңызға айналып бара жатқан жазушы. Ол жөнінде жақсы ниеттен туған

толып жатқан әдемі әңгімелер бар. Солардың қайсыбірін ести қалса, Сәбең рахаттана күледі. Өйткені соның қайсысына болса да Сәбеңнің өзі себепкер.

Тағы да сол 46—47 жылдың бірі. Көшеде келе жатыр едік, аласа бойлы бір сары жігіт Сәбеңнің қолын ұстай алды:

— Ассалаумағалайкүм, Сәбе!

— Е, уағалайкумуссалам. Иә, қашан келіп қалдың?

— Сәбе, мен біраз жылдан бері осындамын ғой.

Дәп басып тани алмай тұрған Сәбен:

— Е, оны білем ғой,— деп жалтарды.— Келін аман ба?

— Сәбе, анада өзіңіз қолынан дәм татқан келініңіз келмес сапарға аттанған...

Сәбең тағы да:

— Е, білем ғой,— деп күмілжіді.— Мына келінді айтам.

— Сәбе, бұл келініңіз әлі бола қойған жоқ.

Осыдан кейін Сәбен:

— Е, кездесеміз ғой,— деп аласа сарымен қош айтысты.

Былай шыға бере мен үлкен басымен келін, бала-шағасына дейін тәптіштеп сұрап қалбалақтап қалған Сәбеңнің әлгі мінезін ерсілеу санап әдейі:

— Бұл қай жігіт?— деп сұрадым.

Сәбең жауабы шолақ болды.

— Осы антұрғанның кім екенін өзім де білмей келе жатырмын.

Осы бір күлкілі оқиғаны әркімге айтқан едім. Соның негізінде туған тамаша анекдот қазір ел аузында жүр.

Мен Сәбенді жігіт Сәбит кезінде көрдім. Қазір Сәбен, ата Сәбит болды.

Жігіт Сәбиттің де, аға, ата Сәбиттің де айнымас жақсы бір қасиеті бар. Онысы — әдебиетке, қаламдас жолдастарына, кейінгі буынға қамқорлығы.

Халқымыздың бағына, әдебиетіміздің бағына ата Сәбит ұзақ жасай берсін.

Той күнгі ізгі тілек осы.

5. Талант тағдыры

Әлі есімде. 1936 жыл. Мәңің 4-класта оқып жүрген кезім. Аудан орталығына кеткен мұғаліміміз кішкентай бір қызыл қобдишамен оралды.

— Бұл патефон деген нәрсе. Кәдуілгі адамша сөйлейді, өлең айтып, домбыра да тарта алады,— деді ол.

Темір сөйлейді дегенге біз қайран болдық. Класс іші тынып қалды. Қара тегершік зыр қақты.

— Пай-пай, жұрттың жиналғанын-ай, бәрінің көзі жаудырап шығып барады... Апырым-ау, бір күні біреумен тәйт деп кетеді де қалады, онда қайтерсің? Оданда жең ұшынан жалғасып алғанымызды ешкімге білдірмей ғана жөнелте қояйық. Өзің білесің, осы күні тілші дей ме, уәкіл дей ме, қаптап кеткен жоқ па!— деп шал кетті.

Содан кейін:

— Қайта сүйтсе екен. Былтырғы Байсалбай құсатып екі көзіңді жылтыратып абақтыға салып қоймайды-ау. Дүние шіркін-ай?!— деп сампылдап кемпір кетті.

Енді бірде:

Әуеде торғай өріп жүр,
Балапаны еріп жүр.
Айналайын жан ата-ау,
Сағындырмай келіп жүр,—

деп қыз сынсыды. Қасқыр жарған бұзау бақырды. Ит үрді. Өзімізге таныс ауыл өмірінің кесек бір суреті көз алдымызға келді. Әңгіме тақырыбы — ұзатылар қыз жайы екен. Ол кезде мұның ескі феодалдық қарым-қатынасты ажуа еткен, әлеуметтік астары бар шығарма екенін кім білген, әйтеуір біз езуімізді жия алмадық. Шегіміз түйілді. Сонда мұғалім тұрып:

— Бұл «Қыз ұзату» деген сықақ. Шал болып сөйлеп, кемпір болып бажылдап жылаған да, қыз болып сынсып, бұзау болып бақырған да, ит болып үрген де бір-ақ адам. Ол — Қалибек Қуанышбаев деген артист,— деді.

Бұл жаңағы «темір сөйлейді» дегеннен кем әсер еткен жоқ бізге. Балалық тамашалауымызда шек қалмады.

Осы күнде алпыстың деңгейіне шығып қалған ұлы өнер иесі, бәрімізге қадірлі Қалибек қарттың даусын мен ең алғаш осылай естіген едім. «Сол шеберді көрсем-ау!»— деген қиял шіркін арманшыл жанға маза да бермейтін болды. «Қандай адам екен» деймін. Көз алдыма әкелмек болып азаптанамын. Бірақ тұтас бір тұлға болып тоқырамайды. Құбыла береді. Бірде қызыл көз қы-

пыр шалға ұқсаса, бірде басына ақ жаулық салған адуын кемпір болып кетеді. Кейде үкілі-такія киген қыз болып қылаң беретіні де бар.

Сәті түсті. Кейін университет қабырғасында жүрген кезімде Қазақтың академиялық драма театрының артистеріне барып партия тарихынан лекция оқуыма тура келді.

Бір топ артистермен фойеде тұр едім, қолында жуан қара таяғы бар, кесек денелі, қияпетті бір адам маң басып бізге жақындай берді. Таяғын ұсына тастайды. Жүзінде күлкі нышаны. Қара көзінің кішкене қарашығын төңіректенген көк жолақ сақинадан айрықша жылылық нұры сезілердей. Артистер қаумалап кетті. Солардың ыңғайынан мен оның өзін көруге құмартқан Қалибек екенін аңғардым.

Қаллекей бірдеме деп әзіл айтып, жұртты күлдірді де, папирос ұсына бастады. Кезек маған келді. Мен рахмет айтып, шылым шекпейтінімді сездірдім. Соным ұнамады ма, кім білсін, Қаллекей бетіме тура қарады да жылылығы да, зілі де жоқ бір кейіппен:

— Е, шекпесең не қыл дейсің?— деді.

Жасыратыны жоқ, қысылып қалдым. Үлкен адамның мына бір қылығы маған жеңілдеу сияқты көрінді.

Келесі күні театрға барсам, бір спектакльге талдау жасалып жатыр екен. Мінбеде Қаллекей. Жазып алғаны жоқ сияқты. Жатқа сөйлеп тұр. Арт жақтан келіп мен де отырдым. Әңгіме мизансцена жайлы болса керек.

— Сахнадағы артистің өзін көрсетпек болып массовкадағыларды көлегейлеп, алға шыға беруі жөн болмайды. Ол үлкеннің көңілін аудармақ болған бала қылығы сияқты. Басты рольде ойнайтындарды көрушілер онсыз да қадағалап отырады,— деді Қуанышбаев.

Тегі массовкада шығатын болса керек, менің қасымдағы бір жолдас «дұрыс айтады!»— деп реплика берді. Мен одан:

— Қаллекей осы айтқанын өзі орындай ма?— деп сұрадым.

— О не дегеніңіз? Рас, бізде массовкадағыларға «әрі тұр, бері тұр»,— деп мезі қылып жіберетін артистер де бар. Олармен сахнаға шыққанда асып-сасып құтың қашып кетеді. Ал Қаллекеймен бірге болу рахат қой. Ол қайта массовкадағыларды көтермелей жүреді,— деді ол.

Кеше мен оны қазымыр емес пе екен деп ойлап қалып едім, теріске шықты мұным. Қаллекей маған жаңа бір

қырдан көрінді. Кейін таныса келе білдім, ең алдымен көп қамын, коллектив қамын ойлау — осы бір кесек талант иесінің басты сипаты екен.

Ең алғаш мен Қаллекейді Ғ. Мүсреповтың «Ақан сері — Ақтоқты» трагедиясындағы мылқау ролінде көрдім.

Әуел баста пьесаны театрға қабылдаған кезде көбірек сөз болғаны да, дау туғызғаны да осы бір образ екен.

Авторлық мақсатта бұл бір айрықша қызық дүлей тұлға. Онда тіл де, құлақ та жоқ. Сырт кейпі дөрекі, кесек болса да, кемтар жаралған адам. Мақсатсыз иен қара күштің иесі ғана. Шындық қайда, жалғандық неде, ажырата алмайды. Науан хазіреттің айналасындағы алаяқ топқа тән қулық-сұмдықтан да бейхабар. Төңірегіндегі алыс-жұлыстың, керімал тартыстың түп мақсатын да түсінбеген. Осыдан барып оның жауыз топтың Ақанға, әділет пен шындыққа қарсы көтерген қолшоқпары болып кететін де кезі бар.

Бірақ Балуан қараңғылық басқан, надандық жайлаған аңқау елдің бейнесі есепті. Жауыздық деген табиғатында жоқ нәрсе. Үңіле қарасаң, ішкі дүниесі сәбидей таза да нәзік.

Бұл үлкен қайшылық, оның трагедиясы да осында.

Бәрін былай қойғанда артист көрушіні сөзімен баурайды. Бар ішкі дүниесін тілімен жеткізеді: мына мылқау болса сол бір басты құралдан ада қалған дімкар жан. Оның үстіне мұның өзі әр актыда бір ғана көрініп кетер қосалқы образ. Ал сонда жаңағы қайшылықты қандай тәсілмен трагедиялық биік пафосқа көтермек керек?

Театр коллективін қатты ойлантқан, шешімі жоқ сауал осы болыпты. Содан кейін «мұны бір орындаса Қуанышбаев қана орындай алады» — деп Қаллекейге беріпті.

Ең алғаш мылқау сахнаға шыққанда көрушілер ду күлді. Ебедейсіз денесі де, адымдап басқан жүрісі де, тақыр жерге шыққан қылтанақтай селдір өскен сұйық мұрты мен ешнәрседен хабары жоқ мағнасыз бет әлпеті де, бәрі де күлдіреді. Соған қарап мен мұны трагедиялық тұлға емес, жұрт көңілін көтеру үшін ғана алынған мелодрамалық бірдеме шығар деп қалып едім. Жоқ, бұл алғашқы алдамшы әсер екен. Бірте-бірте күлкі ізі суи берді. Әлде бір аяныш туғандай. Кемтарлығын мүсіркегендей болдым. Ақыр соңында үнін естімек болып

домбыраны құлағына апарып мылқауға тән ғаламат бір оқыс дыбыспен басын шайқаған кезде, жасыратыны жоқ, көзге жас келіп қалды. Каллекей қалың жұртты баурап кетті. Жалмұқан Ақтоқтыны талақ етіп Мылқауға тастаған кезде қарт шеберліктің биік мұнарасына көтерілгендей, зал демін ішіне тартып тынып қалды. Ал ағашқа таңылған Ақтоқтыны қызым деп аймалап жылаған кезде домбыра шегіндей тартылып тұрған жан пернесі босап жүре берді. Шынымды айтайын, мен актерлік өнердің ұлылығы мен құдіреттілігін дәл осы сәтте ғана сезіндім.

Көп күн бойы мылқау бейнесі көз алдымнан кетпей қойды. Артист үнемі ұстара жүзінде жүрген сияқтанды. Сәл бір кате жіберсе-ақ болды, тайып кетердей. Онда бұл образ өзінің трагедиялық серпінінен айырылып, мелодрамалық сарынға ауысып жүре берген болар еді. Қаллекей соны түсінсе керек. Ол сыртқы жалтылдаққа әсте ұмтылмайды. Көрушіні күлдірем демейді. Қимыл қозғалысқа да тым сараң. Мылқаудың жан дүниесін ашуда артист бір-ақ тәсіл қолданады.

Ол — бет құбылысы. Қуанышбаев — Мылқау кейпінен қат-қабат көңіл күйінің небір нәзік сәттерін танытатын қиян-килы нышанды байқауға болады.

Осы спектакльден кейін мен Қалибек қартпен жақын танысып, көңілдес болып кеттім.

1945 жылы Қазақ театры Н. В. Гогольдің атақты «Ревизор» комедиясын қайта қойды. Қаллекей сондағы Дуанбасының ролінде ойнады.

Жасырары жоқ, мен театрға теткулі көңілмен бардым. Артист өнерінің шыңы — мылқау образы секілді маған. Ал Дуанбасы болса сырттай сыпайы, бірақ ішінде ала шұбар жылан ұялап жатқан алаяқ, монтаны паракор адам. Мылқауға тура қарама-қарсы образ. Көңілде мұны қалай шығарар екен деген күдік болса керек.

Қаллекей диапозонының кеңдігін мен осында көрдім. Кеше ғана қулық-сұмдықтан ала сәбидей анқау қара күштің иесі Балуан енді сырттай жайдары, аңқылдаған ақ көңіл зымиян Дуанбасы болып шыға келді. Кейде тіпті осы бір кішіпейіл де марқаматты бейненің ар жағында елді қанқақсатқан, содырлы сойқан тұрғанын ұмытып та кетесің. Артист Дуанбасының шын келбеті танылар сәтін уытты сатираның биік шыңына көтереді. Қалибек жасаған кішкентай чиновник Дмухановский де Абай айтқан:

Күштілерім сөз айтса,
Бас изеймін шыбындап,
Әлсіздің сөзін салғыртсып,
Шала ұғамын қырындап,—

дейтін жағымпаз — жыртқыштың дәл өзі. Біздің ойымызша, Дуанбасы — Қалибек атақты комедияның сахналық тарихынан сөзсіз орын алады.

Қарт артист сахнада өткен отыз жыл ішінде жүз жетпіске тарта рольде ойнаған екен. Бұл қилы-қилы мінездің, қилы-қилы ой дүниесінің, қат-қабат көпіл күйінің адамдары. Бірінде бар сыр-сипат екіншісінде қай-таланбас бедерлі тұлғалар. 1926 жылы қазақ сахнасының шымылдығын көтерген «Еңлік — Кебекте» Қаллекей ойнамаған роль жоқтың қасы. Ол Қараменде мен Көбей болып та, Абыз пен Кебектің өзі болып та сахнаға шыққан.

Бір қызығы, артист қай рольді болсын жеңіл меңгереді. Онымен әріптес болған режиссерлердің бәрі де «Қуанышбаевпен бірге жұмыс істеу рахат қой»,— дегенді айтады. Қаллекейді өз айтуы бойынша қатты қинаған, көп ізденткен үш-ақ образ болса керек. Ол — жоғарыда біз айтқан Мылқау мен Дуанбасы, Абай тұлғалары ғана. Асылында Қаллекей туғызған бұл үш образ советтік көркемөнердің үлкен табысы. Бұған біз Шекспирдің «Асауға тұсау» комедиясындағы Баптиста образын да қосқан болар едік.

1950 жылы «Искусство» баспасы басып шығарған «Қалибек Қуанышбаев» деген кітабында О. Олидор былай деп жазды: «Қуанышбаев сәбилік бір аңқау қулықты Баптиста образының кілті деп қарады: шал өзін өте айлакер, көреген саясатшымын деп таниды, жұрттың бәрін тақыр мұзға отырғызып жүрмін деп есептейді. Асылында ол қыздарының қылығын қалт еткізбес, бала мінезді, ақкөңіл адам. Осы бір ақжарқын ізгі шалдың бойында соншалықты сүйкімді бір балалық қылық бар».

Кіші театрдың елу жылдық тойына «Асауға тұсадан» үзінді қойып беру үшін Қазақстаннан Қалибек пен Шәкен, Хадиша үшеуі арнап шақырылды. Юбилейге жиналған жұрт қазақ театрының ойынын үздік бағалады. Ал Қуанышбаевты дарындылығы жағынан орыстың талантты артистері В. Н. Давыдовпен, М. М. Тархановпен тең түседі деп санады.

Қарт артистің бойындағы осы бір ұлы қуаттың көзі қайда? Сыры неде?

Қаллекей бірде маған:

— Сәтті бір образ жасай қалсам, кейбір сыншылар «Қуанышбаев пәленнен үйренді, түгеннен үйренді, пәлен кітапты ақтарды, түген кітапты төңкерді»,— деп жатады. Мұның бәрі бекер нәрсе. Мен ең алдымен жоғымды өмірдің өзінен аламын,— деген еді. Жаны бар сөз. Талантты артист көркемөнердегі реализм биігіне кітап жолымен емес, өмір жолымен, өз жолымен келген. Жоғарыда біз Қаллекейдің жүз жетпіске жуық образ жасағанын айттық. Солардың бәрі де үлкен өмір жолында өзі көрген таныс типтер. Ол мылқаулар мен сөзге ұста көбейлердің, надан Шораяқ пен шонжар Құнанбайлардың талайын кездестірген. Тіпті қазақ топырағына етене бұл бейнелерді айтпағанда, ана Дуанбасы, Аков сияқты суы басқа жыртықштарға ұқсасты да артист өзі өскен ортадан тапқан. Біздің ойымызша, ұлы қуат көзі осында болса керек.

Қаллекей сараң сөйлеп, көп тындайтын адам. Ал көпшілік «мынаны айт» деп өтінсе, бәлсінуді білмейді.

Жақында бір кеште жиналған жұрт қарттан «Ревизорды» айтыңызшы деп өтінді. Қаллекей жалғыз өзі екі жарым сағат бойына атақты комедияны жатқа ойнап берді. Ол Дуанбасы ғана емес, Хлестаков болып та, Анна Андреевна мен Марья Антоновна болып та шебер ойнай алатынын көрсетті. Отырған жұрт қарт өнеріне қайран қалды. Жалғыз «Ревизор» емес, сол өзі қатысқан көп пьесаларды жатқа біледі екен.

Біз екеуміз бірге қайттық. Мен одан жолда: Бұл пьесаларды жаттап алуыңызға себеп не? Өз роліңізді білсеңіз де болмай ма?— деп сұрадым.

— Жок, бұл қате пікір,— деді қарт. Басқа рольдерді де жете білген жөн. Жалпы пьесаның рухын түсіне білген дұрыс. Өз ролінді сонда ғана меңгере аласын.

Соны айтты да ол үндемей қалды. Адам аяғы селдірей бастаған кең көшеде үнсіз жүріп келеміз. Шал қолында баяғы қара таяқ. Сермей тастап, маң басады.

Мен осы бір үлкен адам өтіп келген ұзақ жолды шолғандай боламын. Революциядан бұрын атышулы Қоянды жәрмеңкесінде сықақ әңгімелерімен қалың топты да мәз етіп, өзі де мәз болып жүрген әлжуаз жастың міне енді ұлы актерлік өнердің шыңына шыққан шағы.

Бұл соқталы талант тағдыры, бақытты тағдыр.

Мазмұны

Ашу (повесть)	5
Өмір нұры (повесть)	120
Селдің екпіні (әңгіме)	145
Тайланның көргендерінен (топтама әңгіме)	150
Алтын сағат (әңгіме)	178
Ау, мұның не? (әңгіме)	188
Портреттер (топтама)	194

ИБ № 689

ШАЙМЕРДЕНОВ САФУАН

СЕЛЕВОЙ ПОТОК

Повести и рассказы

(На казахском языке)

Редактор *Ш. Кумарова*. Рецензенты: *Р. Тохтаров*,

О. Сарсенбаев. Художник *Г. Мерхасимов*.

Корректор *А. Устимирова*.

Сдано в набор 17/1 1977 г. Подписано к печати 29/IV 1977 г.
Бумага № 2. $84 \times 108 \frac{1}{32} = 6,75$ усл. п. л. (11,7 уч.-изд. л.),
УГ06553. Тираж 50 000 экз. Цена. 89 коп.

Издательство «Жазушы», г. Алма-Ата, 480091, проспект Коммунистический, 105.

Заказ № 27. Фабрика книги производственного объединения полиграфических предприятий «Кітап» Государственного комитета Совета Министров КазССР по делам издательств, полиграфии и книжной торговли, 480046, г. Алма-Ата, проспект Гагарина, 93.